

With the best compliments of
the Manager
Sri Kanchi Kamakoti Peetam
Jagadguru Sri Sankaracharya Mutt,
on the occasion of Sri Sankara Jayanti day,
8th. May 1962.

Camp: Ilayathakudi, P.O.
(Ramanathapuram District)

-

THE DIAMOND JUBILEE

COMMEMORATION VOLUME

OF

THE ADVAITA SABHA

KUMBAKONAM

PART I

This volume contains thirty rare unpublished works
in the Advaita Sastra



Edited and Published

by

S. SUBRAHMANYA SASTRI, M.A.

for

THE ADVAITA SABHA, KUMBAKONAM

All rights reserved]

1960

Price Rs. 6

अद्वैतसभा - वज्रमहोत्सवे समर्पिता

॥ अद्वैतग्रन्थमाला ॥

प्रथमो भागः

अत्र अद्वैतपराः अद्यावधि अमुद्रिताः त्रिंशद्ग्रन्थाः संयोजिताः

संपादकः—पण्डितराजः पण्डितप्रवरः

S. सुब्रह्मण्यशास्त्री M.A.,

मद्रपुरी

मुद्रणालय : लिबर्टि प्रेस्

प्रकाशकः

S. सुब्रह्मण्यशास्त्री

स्वाम्य अद्वैत }
सभाया एव }

१९६०

{ मूल्यं रु. ५-

FOREWORD

The public might remember that through the efforts and blessings of His Holiness Sri. Sankaracharya Swamikal of Kamakoti Peetam, the Kumbakonam Advaita Sabha celebrated its Golden Jubilee in 1945 with great enthusiasm and issued three big volumes of essays in Sanskrit Tamil and English by eminent scholars establishing Advaita as the purport of all the Hindu scriptures viz. Vedas, Puranas, Itihasas, Kavyas, Agamas, Darśanas and Tamil Prabandhas, to commemorate the occasion. Again about ten years later in March 1956 when, at the instigation of His Holiness, The Advaita Sabha celebrated its Diamond Jubilee at Kanchi the seat of the great Sri Bhagavatpada, with greater pomp and splendour. His Holiness expressed His desire that among other things like presenting golden bracelets bedecked with diamonds to Pandits, a volume in Sanskrit containing sixty small unpublished original works or commentaries on Sri Bhagavatpada's prakaranas by eminent old authors should be published to commemorate the occasion. As the time at our disposal was too short to get it printed in time, His Holiness commanded me to collect such works and publish them in the 'Brahma Vidya' the Sabha's Journal, so that when published, they may be bound and issued under the title of 'The Diamond Jubilee Commemoration Volume of The Advaita Sabha.' Now as thirty such works have been published we are very glad to present to the world of pandits and scholars the first part of the said commemoration volume. The second part will also be issued in due course. The astika public in general and Vedic scholars in particular are laid under deep obligation to His Hol Sri Sankaracharya of Kanchi for His steady endeavour in the uplift of Vedas, Veda Bhasyas and Vedanta Sastra. In bringing out this volume my debts to His Holiness are great and varied in as much as His Holiness helped me by His valuable advices throughout.

My thanks are due to Sri S. Nilakantan of B G Paul for supplying paper necessary for printing these works and to H H. Anantananda Sarasvati Swami who helped me in selecting the works contained in this volume.

S. SUBRAHMANYA SASTRI,
Editor 'Brahma Vidya'

Introduction

✓ The first eight booklets contained in this volume are said to be from the pen of Sri Sankarabhagavatpada. They are very lucid and clear and much resemble the other prakaranas of Sri Sankara and hence Sri Sankara's authorship in regard to these works might be accepted. The first treats in a conversation style the path to Moksha. The second is the Narasimha Stava claimed by some people as the stotra made by Sri Sankara when returning from *Parahaya Pravesa*. The third, fourth and fifth are the expressions of His experience of Jivan mukti. The sixth is Tripuri an exposition of Atman through the three kinds of bodies the gross the subtle and the causal. The seventh shows how to lead a spiritual life leading to final release and the eighth is a poem in praise of Sri Mata.

Vedantasamyā Prakaranam is a small manual of Advaita Vedanta expounding all that is accepted in this Darśana. *Dakṣina-murthy Vilāsa* is a long treatise on the experience of Jivan mukti and means to attain that stage. *Bṛhmayāna Vilāsa* resembles the *Atma Vidya Vilāsa* by Sri Sadasivendra both being the utterances in third person of a Jivan mukta.

Sacchidananda Svārūpa Vichara is an attempt at establishing the nature of Reality, Intelligence and bliss for atman by ordinary experience. Next comes the commentary of Sri Sankara's *Atmabodha* by Sri Padmapada, the acharya's direct disciple and the author of *Panchapadika*.

Vedantasara sarvasvam is also a small treatise on Advaita by a sanyasin who says that he is the pupil of Madhava sarasvati the author of *Sarvadarsana Kaumudi* published by Travancore Oriental Mss Library. Then comes *Advaita Pancharatnam* otherwise called *Sopana-panchakam* with an exhaustive commentary by Sri Balakrishnananda Sarasvathi. This author may be identified with Balakrishnananda Sarasvathi Abhinava Dravidacharya the author of *Sariraka Mimamsa Vartika* published in the Calcutta Oriental Series by Sri Anantakrishna Sastri. *Viveka Mukura* is a short exposition of Advaita by Nrisimha Bharatīsa different from Sri Nrisimha Bharati of Sringeri Mutt. Then we have the tika on *Shat padī* by Sankarananda thirtha. This tika is very valuable in as much as it suggests many meanings for each of the words in every stanza.

The tika on *Manisha panchakam* which follows is also very lucid and informative. The next is *Jignasadhikarana Vichara* useful in debates by Sri Lakshmi Narasimha Sastri of Mysore, son of the Great Satakoti Rama Sastri and brother of the Great Sri Narasimha Bharati Swamikal who adorned the throne of Sringeri. *Guhadhikarana Vichara* which is also useful in debates is by Kasi Timmannachar a *Dvaitin* who had great affinity towards Advaita and wrote small booklets on it. *Tatvamasi Vahyārtha Virodha nirasa* is a very useful thesis in establishing the identity of Jiva with Lord by discarding the apparent difference.

Linga Bhanga Mukti Satakam is from the pen of Upanishad Brhmendra who flourished in Kanchi in the 17-th century and wrote enlightening commentaries on the 108 Upanishads, the Gītas and Brhma Sutras. *Vignana Nouka Tika* is a lucid commentary on Sri Bhagavatpada's *Vignāna Nouka*.

S S Sastri



विषयसूचिका

	पृष्ठः
1. बालबोधसंग्रहः श्रीशङ्करभगवत्पादकृतः	1
2. श्रीनरसिंहस्तवः	8
3. चिदानन्दात्मरुस्तोत्रम्	10
4. सहजाष्टकम्	12
5. अनुभवोल्लासप्रकरणम्	14
6. त्रिपुरी	1
7. त्रिपुरीव्याख्या श्री आनन्दगिरिविरचिता	1
8. दुर्वासनाप्रतीकारदशकम् - भगवत्पादकृतिः	1
9. श्रीम क्रमस्तवः	8
10. ब्रह्मोत्तरतत्त्वरत्नमाला - सुकनीन्द्रकृता	8
11. सच्चिदानन्दमुजङ्गः	11
12. अखण्डैकरसवाक्यार्थः	15
13. तत्त्वानुभवप्रकरणम् - श्रीगोविन्देन्द्रयतिविरचितम्	18
14. वेदान्तसंज्ञाप्रकरणम्	21
15. दक्षिणामूर्तिविलासः - श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीकृतः	36
16. ब्रह्मानन्दविलासः - श्रीशाश्वतानन्दस्वामिनाम् ।	1
17. सच्चिदानन्दस्वरूपविचारः	1
18. आत्मबोधः श्रीपद्मपादाचार्यकृतटीकायुतः	1
19. वेदान्तसारसंक्षेपम्	18
20. अद्वैतपञ्चरत्नं (सोपानपञ्चकं) व्याख्या - श्रीबालकृष्णानन्दस्वामिनां	1
21. विवेकमुकुटः - श्रीश्रीसिंहभारतीशस्वामिना	20
22. पद्मपदीस्तवः व्याख्या - श्रीशङ्करानन्दतीर्थाना	27
23. श्रीगोविन्दाष्टकम् ; टीका - श्रीआनन्दगिरिणा	52
24. मनीषापञ्चकं ; टीका - श्रीबालगोपालयतीना	1

~25. जिज्ञासाधिकरणविचारः - श्रीलक्ष्मीनृसिंहशास्त्रिणां	9
~26. गुहाधिकरणविचारः - श्रीतिम्मण्णाचार्याणां	18
~27. तत्वगस्यादिकाव्यार्थविरोधनिरासः	1-16
~28. लिङ्गमङ्गमुक्तिशतकम् - उपनिषद्भेन्द्राणां	1-5
~29. पञ्चकोशविमर्शिनी - श्रीत्वागराजानां	~ 16
~30. विज्ञाननौकाव्याख्या - श्रीमुकुन्दयतीनाम्	1-7



॥ श्रीगजवक्राय नमः ॥

॥ श्रीकृष्णपरब्रह्मगुरवे नमः ॥

॥ बालबोधसंग्रहः ॥

॥ श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितः ॥

अध्यात्मविद्याप्रबोधप्रकारं व्याख्यास्यामः — आधिभौतिकाधिदैविका-
ध्यात्मिकादितापन्नयामिसंततः सकलसाधनोपेतः संसाराद्विरज्य शिष्यस्तद्गुरुं शरणं
गत्वा साष्टाङ्गं प्रणिपत्य विज्ञप्तिं करोति — ' भो स्वामिन्, मन संसारनिवृत्तिं कुरु ॥

गुरुरुवाच — ' अरे शिष्य, तव संसारनिवृत्तिः ज्ञानेन भवितव्या ।
ज्ञानं च श्रवणमनननिदिध्यासनैः ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति ॥

शिष्यः — भो स्वामिन् श्रवणं नाम किं, मननं नाम किं, निदिध्यासनं
नाम किम् ? कस्साक्षात्कारः ?

गुरुः — भो वत्स, श्रवणं नाम — वेदान्तवाक्यानामुपक्रमोपसंहारतात्पर्य-
लिङ्गानां साधनचतुष्टययुक्तस्सन् श्राव्यं श्रवणम् । मननं नाम — श्रुतार्थस्य उपपत्त्य-
नुपपत्तिभ्यां युक्तिभिरालोचनं मननम् । निदिध्यासनं नाम — मनसि निश्चितार्थस्य
तदेकनिष्ठत्वेन संशयविपर्ययत्यागेनावस्थानं निदिध्यासनम् । स एव फलितः साक्षात्कारः ।
श्रुतिवाक्यप्रमाणम् —

' भिद्यते हृदयमन्थिदिल्लचन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ '

शिष्य उवाच -- भो स्वामिन्, साधनचतुष्टयं नाम किम् ?

गुरुः — नित्यानित्यरस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादि-
षट्कं, मुमुक्षुता च । नित्यानित्यवस्तुविवेको नाम —

' नित्यमात्मस्वरूपं हि दृश्यं तद्विपरीतकम् ।

एव यो निश्चयः सम्यक् विवेकोऽस्य नरस्य वै ॥ '

जगत्सर्वमनित्यं ब्रह्मैव नित्यमिति नित्यानित्यविवेकः । इहामुत्रार्थफलभोग-
विरागो नाम —

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वैराग्यं विषयेष्वनु ।

यथैव काकविष्णवां वैराग्यं तद्वि निर्मलम् ॥ '

इहपरसुखविषयेषु वैराग्यं त्रिरागः । शमदमादिपट्कं नाम, शमो दम
उपरतिस्तितिक्षा श्रद्धा समाधानम् ॥

शमो नाम — 'सद्वैष वासनात्यागोऽशमोऽयमिति शब्दितः ।'

दमो नाम — 'तिग्रहे, बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते ।'

उपरतिर्नाम — 'विषयेभ्यः परावृत्तिः परमोपरतिर्हि सा ।'

तितिक्षा नाम — 'सहनं सर्वदुःखानां तितिक्षा सा शुभा मता ।'

श्रद्धा नाम — 'निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति विश्रुता ।'

समाधानं नाम — 'चित्तैकाग्र्यं तु संलक्ष्ये समाधानमिति स्मृतम् ॥'

एतच्छमादिपट्कम् ॥

मुमुक्षुता च — 'संसारवन्धनान्मुक्तिः कथं स्यान्मे कदा विधे ।

इति या सुदृढा बुद्धिर्विक्तव्या सा मुमुक्षुता ॥'

एवं साधनचतुष्टयसपन्नस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेऽधिकारः । आत्मैक्यविज्ञानं
विचारेण विना न जायते । अतो विचारः कार्यः ॥

शिष्य उवाच — विचारो नाम कः ?

गुरुः — अहं कः ? इदं सर्वं कथं जातम् ? कुत्र वा लयं गच्छति ? इति
सदा सद्भिर्विचारः कार्यः ॥

शिष्यः — भो स्वामिन्, अहं तु विचारं न जानामि । सन्तः कुत्र सन्ति ?
को वेद ? त्वमेव मां करुणावटाक्षपोतेन संसारवारिधेः पारं दर्शय । मे त्वमेव गतिः ॥

गुरुः — भो वरस, मय्येव तत्र दृढा भक्तिश्चेच्छृणु । त्वं तु देहो न
भवसि । कुतः ? जट्टरात् तर दृश्यत्वात् । दृश्यादन्यो द्रष्टेति न्यायात् ।
अमङ्गलत्वाच्च, अनित्यत्वाच्च, सविकारत्वाच्च । अत एव देहस्त्वं न भवसि । त्वं
तु पेतन्यमात्मम् ॥

शिष्यः — भो स्वामिन्, अहं देहो न भवामि चेत् देहस्य सुखदुःखं मां
बाधते । अतः देह एवाहम् ॥

गुरुः — देहो जडः ।

शिष्यः — कथं जडः ? देहस्यायद्वात्यमारभ्य नित्यं पर्थते ; जटस्य वृद्धिर्न
संभवति । पयमेव सर्वम् ॥

गुरुः—अरे शिष्य, देहतादात्म्येन तव सुखदुःखं प्रतिभाति । यथा—
धनादिकं नष्टं चेद्दुःखं भवति । धनादिकं प्राप्तं चेत् सुखं भवति । तेनैव द्रव्यादिक स्वयं
भवति वा । सुखदुःखयोः कारणं भवति । यथा लाभालाभतादात्म्येन सुखदुःखं भासते
तथैव देहतादात्म्येन सुखदुःखं प्रतिभासते । यथा द्रव्यादिभ्यः स्वयं भिन्नः तथैव देहात्
स्वयं भिन्नः । जडत्वं च शृणु । देहो वर्धते इति कृत्वा देहो जडो न भवति इति यद्वदसि
तदसत् । जडस्यापि वृद्धिदर्शनात् । यथा वेदिका मृद्रूपा जडापि मृन्निक्षेपेण कुड्यादिरूपेण
वर्धते । किं तावन्मात्रेण चैतन्यं भवति वा? तथैवान्नमयशरीरस्य पुनः पुनरन्ननित्यनिक्षेपेणैव
देहो वर्धते, अत एव जडः । अमङ्गलत्वं च शृणु—जन्मकालपरामर्शेऽमंगलत्वं सिद्धमेव
तव देहे । दृश्यत्वं कथमिति चेत् मम शरीरे श्यामगौरत्वादिना प्रतीयमाने कृशस्थूलत्वा-
दिभिश्च दृश्यत्वं सिद्धमेव । त्वं तु द्रष्टा । अनित्यत्वं शृणु—जन्ममृत्युयुक्तत्वादनित्यम् ।
सविकारत्वं च शृणु—वाल्यकौमाराद्यवस्थायुक्तत्वात् सविकारत्वम् । त्वं तु देहा-
द्यविकारः नित्यश्च । योहं वाल्ये क्रीडासक्तो यौवने विषयासक्तः, वार्धक्ये
चिन्तायुक्तः । तावत्तावत्सोहमित्यनुभवात् ताभिरवस्थाभिर्युक्तस्य अनित्यत्वम् । तस्माद्देहो
न भवसि । त्वं चिन्मात्रोऽसि साक्षी च ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, त्वत्प्रसादलेशदेहो न भवामीति मम ज्ञानं जातम् ।
तावता मम को लाभः ?

गुरुः—यदा त्वं पंचोकृतपंचमहाभूतसंभारस्थूलशरीरं न भवसि तदा नाम-
रूपजातिवर्णाश्रमादयस्तव न सन्ति । एतत्सर्वं स्थूलशरीरस्यैव ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, सर्वं त्वदाज्ञया अहं स्थूलदेहो न भवामि ।
तत्संख्या वर्णाश्रमादयः स्त्रीपुत्रपुंसकादयः श्यामगौरत्वादिनामरूपादयो मम न सन्ति
त्वत्प्रसादात् । अतः परं इन्द्रियाण्यहम् । इन्द्रियेषु सत्सु पश्यामि शृणोमि स्पृशामि
इत्याद्यनुभवाच्च इन्द्रियाण्यहमेव ॥

गुरुः—भो वत्स, इन्द्रियाण्यपि जडानि त्वं न भवसि, पञ्चभूतकार्यत्वात् ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, इन्द्रियाणि जडानि कथं? भूतकार्याणि च कथम्?

गुरुः—भो वत्स, इन्द्रियाण्यात्मानं न जानन्ति । परमपि न
जानन्ति प्रदीपवत् । सो श्रोत्र, इदानीं त्वं कुत्र तिष्ठसि इत्युक्ते, भो स्वामिन् अहमत्र
। तिष्ठामि इति वक्तुमसमर्थम् । एवमेव सर्वाणि क्ररणानि । अत एव जडानि । भूतकार्यं
कथमिति शृणु—धोत्रेन्द्रियं आकाशकार्यं आकाशाध्यात्मिकगुणशब्दग्रहणे साधनम् ।

त्वग्निन्द्रियं वायुकार्यं वाय्वाध्यात्मिकगुणस्पर्शग्रहणे साधनम् । चक्षुस्तेजसः कार्यं तेज-
आध्यात्मिकगुणरूपग्रहणे साधनम् । रसनेन्द्रियमपां कार्यं जलाध्यात्मिकगुणरसग्रहणे
साधनम् । घ्राणेन्द्रियं पृथ्वीकार्यं पृथिव्याध्यात्मिकगुणगन्धग्रहणे साधनम् । एतानि
ज्ञानेन्द्रियाणि पंचभूतसत्वगुणादुत्पन्नानि । अथ कर्मेन्द्रियाणि ऋणु—वाक् आकाश-
कार्यं आकाशाध्यात्मिकगुणशब्दं चदति । पाणीन्द्रियं वायुकार्यं वाय्वाध्यात्मिकगुणं
गृह्णाति ददाति । पादेन्द्रियं तेजसः कार्यं तेजआध्यात्मिककार्यं गमनादिकं करोति ।
गुह्येन्द्रियमपां कार्यं जलाध्यात्मिककार्यं मूर्धरेतत्सर्गादिकं करोति । गुदेन्द्रियं पृथिवी-
कार्यं पृथ्व्याध्यात्मिकगुणं पुरीषादिकं करोति । एवं कर्मेन्द्रियाणि पंचभूतरजोगुणेभ्य
उत्पन्नानि । पंचभूततमोगुणाद्विषया उत्पन्नाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः वचनादानगमन-
विसर्गानन्दाः । एतानि सर्वाणामिन्द्रियाणि पंचभूताध्यात्मिककार्याणि जहानि स्वस्वदेवता-
नुग्रहेण स्वविषयान् प्रति प्रवर्तन्ते ॥

शिष्यः— कस्येन्द्रियस्य किं दैवतम् ?

गुरुः— श्रोत्रेन्द्रियस्य दिग्धिदैवतम् । त्वग्निन्द्रियस्य वायुरधिदैवतम् चक्षु-
रिन्द्रियस्य सूर्योधिदैवतं । रसनेन्द्रियस्य वरुणोधिदैवतम् । घ्राणेन्द्रियस्याश्विनीदेवावधि-
दैवते । वाग्निन्द्रियस्याग्निरधिदैवतम् । पाणीन्द्रियस्येन्द्रोऽधिदैवतम् । पादेन्द्रियस्य
विष्णुरधिदैवतम् । पाय्विन्द्रियस्य मृत्युरधिदैवतम् । गुह्येन्द्रियस्य प्रजापतिरधिदैवतम् ।
इन्द्रियाणामधिभूतं ऋणु । श्रोत्रेन्द्रियस्य श्रोतव्यमधिभूतम् । नेत्रेन्द्रियस्य द्रष्टव्यमधि-
भूतम् । त्वग्निन्द्रियस्य स्पर्शोऽधिभूतम् । रसनेन्द्रियस्य रसग्रहणमधिभूतम् । घ्राणेन्दि-
यस्य गन्धग्रहणमधिभूतम् । वाग्निन्द्रियस्य वक्तव्यमधिभूतम् । पाणीन्द्रियस्य दातव्य-
मधिभूतम् । पादेन्द्रियस्य गमनागमनमधिभूतम् । पायोरिन्द्रियस्य विसर्गोधिभूतम् ।
उपस्थेन्द्रियस्य रतिसुप्तमधिभूतम् । सर्वाणि करणानि स्वस्वदेवतानुग्रहेणैव स्वस्वविषयं
जानन्ति । अत एव जहानि । तानि त्व न भवसि ॥

शिष्यः— भो स्वामिन् सत्यं इन्द्रियाणि जहानीति मम ज्ञानं जातम् ।
अतः परं मन एवाहम् । रसस्थे मनसि पश्यामि ऋणोमि, तद्भावे न पश्यामि न
ऋणोमि । अत एव मन एवाहम् ॥

गुरुः— भो यत्तु मनः कथं त्वं भवसि । मे मन इदानीं समाधानतया
विश्रुतित्यनुभवात् मनसो भिन्न एव त्वम् । मनस्तत्र इदं; मनस्तत्त्वं द्रष्टा ।
मनस्तवाधीनत्वात् । अत एव मनो न भवसि ॥

शिष्यः— भो स्वामिन्, सर्वं मनो न भवामि । बुद्ध्या निश्चितेऽर्थे मनो धावति । अत एव बुद्धिरेवाहम् ॥

गुरुः— साऽप्यन्तःकरणवृत्तिः । अत एव बुद्धिस्त्वं न भवसि ॥

शिष्यः— भो स्वामिन्, एतत्सर्वमहं न भवामि, मम दृश्यत्वात् । प्राण एवाहम् । प्राणे सति पश्यामि, शृणोमि । प्राणाभावे न पश्यामि, न शृणोमि । अत एव प्राण एवाहमस्मि ॥

गुरुः— भो वत्स, प्राणस्त्वं न भवसि, जडत्वात् ॥

शिष्यः— भो स्वामिन्, प्राणो जडः कथम् ?

गुरुः— शृणु, रात्रौ प्रसुप्तस्य पुरुषस्य वस्तूनि चोरो गृहीत्वा गच्छति । तदानीं प्राणस्तिष्ठत्येव । कथं नावबुध्यते । अत एव जडः ॥

शिष्यः— भो स्वामिन् प्राणो जडश्चेत्, जडशरीरं कथं चेष्टयति, जडस्य चेतनायोगात् ॥

गुरुः— शृणु; जडस्यापि चालकत्वं लोके दृष्टमस्ति । यथा— चण्डमारुतो गृहोपरिस्थितवृणादीन् नभसि भ्रामयित्वा अन्यत्र पातयति । किं तावता वायुश्चेतनो भवति वा । एवं प्राणस्यापि देहचेष्टकत्वम् । अत एव प्राणोपि त्वं न भवसि ॥

शिष्यः— भो स्वामिन्, त्वदाज्ञयैतत्सर्वं अहं न भवामि । तावता मम को लाभः ? ॥

गुरुः— अरे शिष्य, सावधानतया शृणु, । एतत्सर्वं सप्तदशकं लिङ्गशरीरं त्वं यदा न भवसि तदानीं देवतिर्यङ्मनुष्यादिषु जन्मादिकं नास्ति । यथा जानु-भ्रमपंगोरिव गमनागमनं तत्र नात्येव ॥

शिष्यः— भो स्वामिन्, स्वप्नसादादेव सत्यम्,

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥

एतत्सर्वमहं न भवामि । तर्हि कोहमिति मामहं न जानामि । कृपया स्वामिना वक्तव्यम् ॥

गुरुः— अरे शिष्य, इदमेव तव कारणशरीरम् । कथमित्युक्ते अरे सर्वं जानासि स्वप्नानमेव न जानामीति वदसि । इदमेव तवाज्ञानं सर्वेषां स्थूलसूक्ष्म-शरीराणां कारणत्वान् कारणमित्यभिधीयते । इयमेवाविद्या संसारानर्थदायिनी

ब्रह्मात्मैक्यज्ञानविलया । अस्या निवृत्तिरेव मुक्तिः । सुमुमुक्षुभिः प्रयत्नैः परिहर्तव्या ॥

शिष्यः — भोः स्वामिन् कथं परिहर्तव्या ॥

गुरुः — अरे शिष्य, त्वमेव मामहं न जानामीति वदसि । तर्हि स्वतोऽन्यः कोपि वदति वा ? वक्ता श्रोता द्रष्टा त्वमेव ॥

शिष्यः — अस्मिन्नर्थे श्रुतिप्रमाणं वर्तते वा ?

गुरुः — अरे वत्स, सर्वेषां वेदान्तानां तात्पर्यं अत्रैव । श्रुतिवाक्यं प्रमाणं - नान्योऽतोऽस्ति वक्ता, नान्योऽतोऽस्ति श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा चेति, येन वा पश्यति येन वा शृणोतीत्यादिप्रमाणानि बहूनि सन्ति ॥

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।

तेभ्यो विलक्षणसाक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥

स्मृतिरपि — 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' 'सर्वभूतस्थमात्मानं' इति ।
पुराणं च —

सकलमिदमहं च वासुदेनः परमपुमान् परमेश्वरस्य एकः ।

इति मतिरमला भवत्यनन्ते हृदयगते ब्रज तान्विहाय दूरात् ॥

एवं विज्ञानेन स्वात्मारामः सम् यस्तिप्रति स ब्रह्म स शिवस्य हरिः सेंद्रः
सोश्वरः परमः स्वराट् ॥

ज्योतीषि त्रिष्णुर्भुवनानि त्रिष्णुर्वनानि त्रिष्णुर्तिरथो विश्वश्च ।

मत्तस्समुद्राश्च स एव सर्व इदं स्वयन्नास्ति च निप्रवर्ये ॥

एतादृशेनानुभवने शिष्यो मुक्तस्सन् स्वानुभवविधिं दर्शयति ॥

नहि पापवदं नहि पुण्यवदं नहि यद्वपदं नहि मुक्तवदम् ।

न हि रिक्तवदं न हि पूर्णवदं किमु रोदिपि मानस सर्वसमम् ॥

अहो अहं नमो मह्य दक्षो नास्तीति मामममः ।

असंस्पर्शशरीरेण येन विश्वं चिरं धृतम् ॥

मपि सुखबोधनयोधौ महति ब्रह्माण्डबुद्बुदसदसदम् ।

मायामयेन मस्ता भूत्वा भूत्या पुनस्तिरोपथे ॥

हृद्यमहं कव्यमहं हेयोपादेयभावशून्योऽहम् ।
 हरिरहमस्मि हरोऽहं विधिरप्यहमस्मि कारणं तेषाम् ॥
 धर्माधर्ममयोऽहं धर्माधर्मादिवन्धरहितोऽहम् ।
 धार्मिकजनसुलभोऽहं धन्योऽस्मि धातुंरादिभूतोऽहम् ॥
 मान्योऽहमस्मि महतां मन्दमतीनाममाननीयोऽहम् ।
 मदमानरागमोहितमानसदुर्वासनादुरापोहम् ॥
 नाहं नमामि देवानेते नमस्यन्ति नित्यं माम् ।
 मत्तः परतरं नास्ति चिन्मात्रोहं सदाशिवः ॥
 किमिदं किमस्य रूपं कथमिदमुदभूदमुष्य को हेतुः ।
 इति न कदापि विचिन्त्य चिन्त्यं मयीति धीमता विश्वम् ॥
 गुरुकरुणैकनावा प्राक्तनभाग्यानुकूलमारुनया ।
 रागद्वेषतरङ्गैः तुङ्गस्संसारसागरस्तीर्णः ॥
 शरणं न भवति जननी न पिता न सोदराश्चान्ये ।
 शरणं देशिकचरणं नोशिरैर्मम शिरसि नित्यविन्यस्तम् ॥
 आस्ते देशिकचरणं निरवधिरास्ते तदीक्षणे करुणा ।
 आत्मा निरवधिरास्ते किमतः परमस्य जन्मसाफल्यम् ॥
 इदं ज्ञानं परं श्रेष्ठं सतां संमतमादरात् ।
 यः शृणोति च मेधावी स मुक्तो नात्र संशयः ॥
 इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितो
 यालबोधसंग्रहः संपूर्णः ॥



॥ धीः ॥

भीमद्वाराचार्यविरचितः

श्रीनरसिंहस्तवः ।



श्रीमदकलङ्कपरिपूर्णशशिकोटि-

श्रीधर ! मनोहरसटापटलकान्त ! ।

पालय ! कृपालय ! भवापदि निमग्नं

मामसुरकाल ! नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ १ ॥

पादकमलावनतपातकपटानां

पाटनपरावरपते ! पतगकेतो ! ।

पावनपरायण ! पुराण ! परया मां

पाहि कृपयैव नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ २ ॥

वारिजविलोचन ! मदन्तिमदशायां

ह्येशदिवशीकृतसमस्तकरणायाम् ।

एहि रमया सह शरष्य विहगानां

नाथमधिरुह नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ ३ ॥

तुङ्गनखपङ्क्तिदलितासुरवरासृक्-

पङ्कनखकुङ्कुमविपाङ्किलमहोर ! ।

पण्डितनिधान ! भुवनाधिप ! नमस्ते

पङ्कजनिपण्य ! नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ ४ ॥

मौलिषु विभूषणमिवासुरवराणां

योगिहृदयेषु (च) विरःसु निगमानाम् ।

राजदरत्रिन्दरुचिरं पदयुगं ते

धेहि मम मूर्ध्नि नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ ५ ॥

हाटककिरीटवरहारवनमाला-

ताररशनामकरकुण्डलमणीन्द्रैः ।

भूपितमशेषनिलयं तव वपुर्मे

चेतसि निधेहि नरसिंह ! नरसिंह ॥ ६ ॥

इन्दुरविपावकविलोचन ! रमाया

मन्दिर, महाभुजलसदररथाङ्ग ! ।

सुन्दर ! चिराय रमतां त्वयि मनो मे

नन्दितसुरौघ ! नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ ७ ॥

माधव ! मुकुन्द ! मधुसूदन ! मुरारे !

धामन ! नृसिंह ! शरणं भव ममेति ।

कामद ! लपन्नखिलकारण ! नयेयं

कालममरेश ! नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ ८ ॥

भैरवसुरारिनिधनाय किल पद्म-

श्रीनृहरिकोपवहलानलशमाय ।

श्रीभगवदङ्घ्रिमुनिवागमृतवर्षि-

स्तोत्रमिदमष्टकममीष्टफलदं नः ॥ ९ ॥

सत्यज्ञानसुरसखरूपममलं क्षीराब्धिमध्यस्थितं

योगारूढमतिप्रसन्नवदनं भूपासहस्रोज्ज्वलम् ।

त्र्यक्षं चक्रपिनाकमाभयकरान् विभ्राणमच्छच्छर्वि

छ्वीभूतफणीन्द्रमिन्दुधवलं लक्ष्मीनृसिंहं भजे ॥ १० ॥

नरसमुत्सविदलितदितितनयोरः-

परिपतदसृगरुणीकृतगात्रः ।

हिमवद्गिरिवरगीरिकपुक्तौ

नरहरिगहरहरवतु म पुष्मान् ॥ ११ ॥

शङ्करेणादरात् प्रोक्तं पदाग (न्त्व ? न्त्र) र्थमुत्तमम् ।
 त्विसन्ध्यं यः पठेत् तस्य श्रीविद्याऽऽयुश्च वर्द्धते ॥ १२ ॥

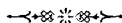
नाहं विभेमि, नरकाद् यमकिङ्कलाद् वा
 नित्यच्युतेरपि निपिद्वनिपेवणाद् वा ।
 प्रत्यक्प्रबोधपरिपूर्णासुखैकरूपाद्
 यच्चात्मनः पृथगिति प्रतिभा ततो भीः ॥ १३ ॥

इति श्रीशङ्करभगवत्पादविरचित, नरसिंहस्तवः संपूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीशङ्कराचार्यविरचितम्

चिदानन्दात्मकस्तोत्रम् ॥



तदा नैव बालो युवा भोगलोलः
 तदा नैव वृद्धो न वाऽनीतकालः ।
 न वा साधुशीलो न वाऽसाधुशीलः
 चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ १ ॥

तदा नैव जीवः शिवो नापि कर्ता
 तदा नैव भोक्ता न मर्ताऽनुमन्ता ।
 तदा नो पिरिञ्चिर्विधिर्नापि विष्णुः
 चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ २ ॥

तदा नापि यद्धो न मुक्तो न रागी
 मिरागी न रुद्धी तदा नो त्रियोगी ।

न भोगी न योगी न संसाररोगी
 चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ३ ॥
 तदा नापि जाप्रत्सुषुप्तिर्न चास्ति
 न वा स्वप्न एषां तुरीयापि काचित् ।
 न वा चोन्मनी नागता भान्ति यस्मिन्
 चिदानन्दमिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ४ ॥
 तदा नैव सूक्ष्मं नरा स्थूलमेकं
 न चाजङ्गमं जङ्गमं कापि किञ्चित् ।
 न कर्माणि धर्मोऽप्यधर्मो न कश्चित्
 चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ५ ॥
 तदा कामिनी नैव कामी न कामो
 न वा छीय [पुंस्ये] न वर्णाश्रमादि ।
 न वा शिष्यवर्गो गुरुर्न चास्ते
 चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ६ ॥
 तदा ना [स] नं प्राणरोधो निरोधो
 न चाधारणा नो तथोद्धारणा नो ।
 न वा ध्यानमेकं समाधिर्न कश्चित्
 चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ७ ॥
 तदा नाप्यभेदो न भेदो न बोधो
 न आवोधपक्षो विनोदो न खेदः ।
 अहो नो मुक्त्यदो न चानन्दकन्दः
 चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ८ ॥
 तदा न स्मृतिर्विस्मृतिर्नो यद्दिनो
 तथा नान्तरं सायको नापि सेद्धा ।
 असिद्धो न सिद्धो न चासाधुचेष्टः
 चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ९ ॥

तदा नैव छिद्यो न तुष्टो न किञ्चित्
 न चाकिञ्चिदेवेति कोटिद्वयेन ।
 यथा वस्तुतोऽहं तथेशोऽस्मि सिद्धः
 चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

चिदानन्दात्मकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीशङ्कराचार्यविरचितं

सहजाष्टकम् ॥



न वेत्ता न चित्तिर्न वेद्यं विकल्पो
 न सोहं न संकल्पलेशोहमात्मा ।
 न च ब्रह्म नो वर्म नोऽकर्मकोऽहं
 यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ १ ॥

न यत्ता न वाच्यं न चोक्तिर्विरक्ति-
 नै भक्तिर्न चास्तं न लिङ्गं न शक्तिः ।
 प्रवृत्तिर्न चाहं निवृत्तिर्न वृत्ति-
 र्यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ २ ॥

म नामापि गोत्रं न मित्रं बलत्रं
 म पुत्रः पवित्रो न रात्रिर्दिवा वा ।
 म मायी न माया न मायीकृतोऽस्यो
 यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ३ ॥

अनेको न चैको न शोको विधेकः
 शुको नो विदेहो न सन्देह एव ।
 अनीहो न सेहो न देहः सगेहो
 यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ४ ॥

न नीचो न चोर्ध्वेर्न पीवा युवा वा
 न कृष्णो न रक्तो न पीतः सितो वा ।
 न बुद्धिर्न चाधिः समाधिर्न कश्चित्
 यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ५ ॥

न विष्णुर्न जिष्णुर्न शंभुः स्वयंभूः
 न देवी न देवो न नारी नर्ये वा ।
 न नो नेति नेतीति वेदैर्निपेध्यं
 यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ६ ॥

न योऽहं न सोऽहं न कोऽहं न चाहं
 न रामोऽहमानन्दबोधोऽहमस्मि ।
 न चार्द्रं न शुष्कं गतं वह्निनैक्यं
 यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ७ ॥

अचिन्त्यं न चिन्त्यं न चिन्ता यतो वा
 यतो वाप्यलक्षं न लक्षं विपक्षम् ।
 न देयं न ध्येयं न देहं विदेहं
 यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं
 सहजाष्टकं संपूर्णम् ॥



॥ श्रीः ॥

श्रीशङ्कराचार्यविरचितं

अनुभवोल्लासप्रकरणम् ॥

पुत्रवित्तकलत्रादौ धीत्रिकारे रिपौ सदा ।
ममत्वं परबुद्धिं त्वं उभयं ह्यङ्ग मा कुरु ॥ १ ॥

अनात्मकेष्वहंबुद्धिं देहप्राणेष्विन्द्रियादिषु ।
प्राणान्तकेऽपि साधो त्वं जन्महेतुं हि मा कुरु ॥ २ ॥

परनिन्दास्तुती साधो परद्रव्येऽपि रागिताम् ।
अत्यासक्तिं च सर्वेषु दुष्टसङ्गं च मा कुरु ॥ ३ ॥

प्रमदोल्लासमत्ता ये रागद्वेषानुपंगिणः ।
अहंकाराग्निताश्च तेषां सङ्गं च मा कुरु ॥ ४ ॥

विद्यायामाश्रमे धर्मे कुले वयसि संपदि ।
कदापि वासनाद्वारा ह्यहङ्कारं च मा कुरु ॥ ५ ॥

एक एव चिदानन्दः सर्वभूतेषु चात्मनि ।
इति तत्त्वं विज्ञानानो धैरं सर्वेषु मा कुरु ॥ ६ ॥

स्वात्मत्वेन जगत्सर्वं भावयन्सर्वदा धिया ।
अखण्डैकचिदाकारे द्वैतबुद्धिं च मा कुरु ॥ ७ ॥

कामत्रोषादिकं सर्वं त्यक्त्वा रासनया सह ।
अन्तर्दशीतलया बुद्ध्या सर्वेषु ममतां कुरु ॥ ८ ॥

किं नित्यं किमनित्यं वा किमिदं केन भाष्यते ।
कोऽहं वा किं मतश्चैवं त्रिचारं कुरु सर्वदा ॥ ९ ॥

इन्द्रियैस्सर्वकर्माणि क्रियते प्रत्यागात्मतः ।
सप्रिधानान्मया नेति बुद्धिं त्वं कुरु सर्वदा ॥ १० ॥

दृश्यं देहादिकं त्यक्त्वा चाहंबुद्धिमनात्मनि ।
 निर्गुणं परमास्त्राय तन्मयस्सर्वदा भव ॥ ११ ॥
 अहंकारादिदेहान्ते कोऽहं स्यामिति चिन्तयेत् ।
 अहंशब्दस्य लक्ष्यं यत्तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १२ ॥
 नियमेकं घटिश्चान्तः सर्वभूतेषु चात्मनि ।
 ज्ञप्तिमात्रं यथा भाति तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १३ ॥
 अङ्गावस्थायद्रष्टा चिदानन्दस्वरूपकः ।
 एक एव य आभाति तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १४ ॥
 चराचरात्मकं दृश्यं त्यक्त्वा वात्तनया सह ।
 दृष्माणं यदनुस्यूतं तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १५ ॥
 नामरूपात्मकं द्वैतं स्थितं त्वयि विजृम्भते ।
 तं त्यक्त्वा यदधिष्ठानं तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १६ ॥
 धृत्तिज्ञानान्यनन्तानि यतोऽन्वेषेदर्शकरा इव ।
 जायन्ते यत्र लीयन्ते तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १७ ॥
 तरङ्गा इव जीवीयाः चलन्तः चित्सुस्वार्णने ।
 तत्रैवे यन्मया भान्ति तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १८ ॥
 चित्तवृत्तिप्रसन्नासु पञ्चस्रोशेष्वनात्मसु ।
 यन्मयोऽहं तदन्वस्थः तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १९ ॥
 अहंकारादिदेहान्ते नाहं कोपीति चिन्तिते ।
 यन्मयो नाहमित्येषः तन्मयस्सर्वदा भव ॥ २० ॥
 देहोपाध्यन्तरे विष्टन्वर्त्यन्तःस्थितदीपयन् ।
 यदिदं चाखिलं वेत्ति तन्मयस्सर्वदा भव ॥ २१ ॥
 रशनादिः परामृष्टः तस्मिन्नेव विलीयते ।
 तथैवेदं परामृष्टं त्वय्येवाहं विलीयते ॥ २२ ॥

तस्मात्सर्वगतं नित्यं सच्चिदानाश्लक्ष्णम् ।
 ब्रह्मैवाहमिति ज्ञात्या निर्विकल्पं सुखी भव ॥ २३ ॥
 मज्झानान्तः प्रलीयन्ते सरसीव तटद्रुमाः ।
 पंचभूतानि तत्कार्यं इति मत्या सुखी भव ॥ २४ ॥
 ब्रह्मात्मके च चिद्व्योम्नि ब्रह्मात्मकतयाखिलम् ।
 संपश्यन्सततं साधो जीवन्मुक्तसुखी भव ॥ २५ ॥
 इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
 श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं
 अनुभवोद्घासप्रकरणं संक्षेपकृतं समाप्तम् ॥



॥ ॐ ॥

श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यविरचिता

त्रिपुरी ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाद्यो विषयाः पञ्च, पृथिव्यादयश्च परमात्मनः
समुत्पन्नाः । पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिन्द्रियाणि, अहंकारो बुद्धिर्महा-

॥ श्री ॥

श्री आनन्दगिर्याचार्यविरचित

॥ त्रिपुरीविचरणम् ॥

अध्यात्मादिविभेदेन यद्विद्या त्रितृप्तये ।

तद्ब्रह्म नोभ्यह सत्यमानन्दज्ञानमव्ययम् ॥

मुमुक्षुणा मोक्षमाधनसम्यग्ज्ञानमपेक्षमाणाना अनायासेन तत्प्राप्त्यर्थं त्रिपुरी-
प्रकरणमारभमाण सुरप्रतिपत्त्यर्थं अध्यारोपापादन्यायेन तत्त्वमुपदिदिक्षुः अध्यारोप-
प्रक्रियया प्रथमं सृष्टिमन्वाचष्टे — शब्देति । शब्दादयो गन्धान्ता बुद्धीन्द्रियविषयाः ।
पृथिव्यादयश्च आनन्दयितव्यान्ताः कर्मेन्द्रियविषयाः । मन्तव्यादयश्च चेतयितव्यान्ताः
अन्तःकरणविषयाः । पृथिव्यादयश्च आकाशान्ता पञ्च महाभूताख्या स्थूलसूक्ष्म-
विभागभाजः परमात्मानः सकाशात्माशक्तिद्वारा जाता व्यवहारमार्गमवतरन्ति ।
तत्र शब्दादयः स्थूलास्ततो भौतिकत्वात् भूतद्वारा परमादुस्यन्ते । भूतानि पुन-
रव्यक्तमेव द्वारीकृत्य ततो भवन्तीति विवेक्तव्यमित्यर्थः ॥

साधारण्येन महाभूतानां उरक्तिमभिधाय तेषामेव अपचीकृतानामुत्पत्ति-
मभिप्रेत्याह — पृथिवीति । आकाशमिति । एतद्भूतपञ्चक अपचीकृतं परमात्मनः

India Office Text begins —

यद्यत्रिकमलद्बद्धं दृष्टतापनिवारणम् । तारकं त्रिपदां शृद्धात् तं शुद्धं प्रजनाभ्यसम् ॥

ज्ञानरूपविन्मात्रं ज्ञेयप्रत्ययवर्जितम् । पूर्णं च अनाभासं सर्वाभासं समाभ्यसम् ॥

नव्यक्तम् । तत्र पृथिवी धारणे, आपः पिण्डीकरणे क्लेदने च, तेजः प्रकाशने पचने च, वायुर्व्यूहने, आकाशमवकाशदाने । आकाशमेकलक्षणं, द्विलक्षणो वायु त्रिलक्षणं तेजः आपश्चतुर्गुणाः पंचलक्षणा पृथिवी । शब्दगुणमाकाशम् । परस्परातु-प्रवेशेन शब्दस्पर्शगुणो वायुः । शब्दस्पर्शरूपगुणोऽग्निः । शब्दस्पर्शरूपरसगुणा आपः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी । यत्कठिनं सा पृथिवी । यद्द्रवं तदाप । यदुष्णं तत्तेजः । यस्मिं सरति स वायुः । यत्सुपिरं तदाकाशम् इत्ये-
तत्स्थूलशरीरं सदसदात्मकम् ॥

समुत्पन्नमिति संबन्धः । संप्रति एकादशेन्द्रियाणां अपंचीकृतभूतद्वारेण परस्मादुत्पत्ति-
मभिप्रेत्योक्तमिन्द्रियाणीति । परमात्मनः समुत्पन्नानीति पूर्ववत् । तत्र श्रोत्रं पादौ च आकाशद्वारेण । त्वक् पाणी च वायुद्वारेण । चक्षुर्नासश्च तेजोद्वारेण । रसनं उरस्थश्च सलिलद्वारेण । घ्राणं वायुश्च पृथिवीद्वारा परस्मादुद्भवति । मनस्तु समुदितभूतपञ्चक-
द्वारा तस्मादुत्पन्नं । तद्विषयाणां च तत्तदिन्द्रियप्रकृतिद्वारा परस्मादेवोत्पत्तिरिति विवेच-
नीयम् । अहंकारोपि भूतपञ्चकद्वारा परस्मादेवोत्पद्यत इत्याह — अहंकार इति ।
अस्मदादिसंबन्धिनी व्यष्टियुद्धिरपि तथैवेत्याह — युद्धिरिति । द्विरण्यगर्भसंबन्धिनी
समष्टियुद्धिरपि तथैवेत्याह — महानिति । एतेन चित्तोत्पत्तिर्निरूपयता । उत्तानां
भूतभौतिकानामतिसूक्ष्माणां समुत्पत्तौ प्रधानद्वारमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं कथयति —
अव्यक्तमिति । पंचीकृतस्थूलभूतोत्पत्तिमभिप्रेत्य धारणादितत्तत्त्रियानिमित्तत्वेन तत्त-
द्भूतोत्पत्तिरित्यर्थः ॥

त्रियया भूतानि लक्षयति — पृथिवीत्यादिना । गुणद्वारेणापि भूतानि
लक्षयितुं शक्यानीत्याह — आकाशमित्यादिना । लक्षणशब्दे गमकगुणमधिकरोति ।
वक्तमेव प्रपंचयति — शब्दगुणमिति । परस्परातुप्रवेशेनेति पंचीकरणं सूच्यते । उत्तर-
श्रापि इदं विशेषणं संश्रयते । यद्यपि शब्दादीनां भूम्याकाशादिभूतामेदाभ्युपगमात्
गुणगुणिभावोऽयकल्पने, तथापि स्थूलेषु भूतेषु तथा प्रथमाभित्य गुणगुणिभावाभिधान-
मविरुद्धम् । यद्यपि पचीकृतेषु भूतेषु सर्वत्र सर्वे गुणाः संभवन्ति, तथापि तथा प्रतीति-
विशेषरगात्तद्व्यवस्थोत्तिरिति भावः । पंचीकृतपंचमहाभूतानि तत्कार्यं च ब्रह्माण्डं सर्व-
मेतद्वैराज्यरूपमात्मनः स्थूलं शरीरमित्याह — इत्येतदिति । तस्य कार्यकारणरूपतामाह —
सदसदात्मकमिति । कार्यमभिप्रेत्येकैः सदित्युच्यते । कारणं चानभिप्रेत्येकैः सदित्या-
प्यायने । तदुभयात्मकमुक्तं शरीरमित्यर्थः । अथवा सम्यग्ज्ञानमंतरेणानिबृत्तेः सदात्मकं,

मनः सैकल्पविकल्पात्मकं चेति । इन्द्रियाणि । विज्ञानशक्तयः क्रिया-
शक्तयश्च । ज्ञानशक्तयः श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणमिति पंच बुद्धीन्द्रियाणि ।
क्रियाशक्तयः वाक्प्राणिपादपायूपस्थानि पंच कर्मेन्द्रियाणि । प्राणापानव्यानोदान-
समाना इति पंच वायवः । मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमिति अन्तःकरणचतुष्टयम् ।
चेतयितव्यलक्षणं चित्तम् । अभिमानलक्षणोऽहंकारः । बोद्धव्यलक्षणा बुद्धिः ।
महान् प्राणो हिरण्यगर्भः परिस्पन्दात्मा सूत्रं वायुरिति एतत्सूक्ष्मशरीरम् । तथा-
ऽव्यक्तमव्याकृतं प्रधानं बीजं क्षेत्रं तम इति सुषुप्तमित्येतदविद्याशरीरम् ॥

तेन च निवृत्तेरसदात्मकम् । यद्वा कल्पितेन स्वेन रूपेण असदात्मकं, अधिष्ठानरूपेण
तु सदात्मकमिति व्याख्येयम् ॥

संप्रति सूक्ष्मशरीरं विष्टुष्पत्रिन्द्रियान्तर्भूतत्वेन सूचितस्य मनसो लक्षणमाह —
मन इति । अथवा सदसदात्मकमिति सूक्ष्मशरीरान्तर्भूतस्य मनसो लक्षणम् । तद्व्यवस्था-
द्वयेन सदपि सुषुप्तावसादिष्यते । तस्यैव लक्षणान्तरमाह — संकल्पेति । कानि पुनरिन्द्रि-
याणि इत्याशङ्क्य, तानि द्वेषा विभजति — इन्द्रियाणीति । विज्ञानशक्तिमन्तीन्द्रियाणि
विशेषतो निर्दिशति — विज्ञानेति । क्रियाशक्तिमन्तीन्द्रियाणि विविच्य कथयति —
क्रियेति । सप्तदशकलिङ्गसिध्यर्थं क्रियाशक्तिप्रसङ्गात्प्राणादिपंचकमुपन्यस्यति — प्राणेति ।
उक्तपंचदशकमन्त करणद्वयं च गृहीत्वा सप्तदशकं लिङ्गं सिध्यतीत्यभिसन्धाय अन्तःकरणं
विभजते — मनो बुद्धिरिति । तत्र प्रागेव मनसो लक्षितत्वाद्यश्लिष्टमहंकारादित्रितयं
लक्षयति — अभिमानेत्यादिना । बोधशब्देन निश्चयो विवक्ष्यते । चैतन्यलक्षणं तदा-
भासव्याप्तं त-प्रधानं तदाकारमिति यावत् । यदुक्तं महानिनि, तादिदानीं विष्टुणोति —
महानित्यादिना । यद्यपि हिरण्यगर्भो बुद्धिर्महानित्युक्तं तथापि बुद्धिमहतोरभेदमादाय
क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राणो महानित्युच्यते । ज्ञानशक्तिप्राधान्येन हिरण्यगर्भः तथा
विवक्ष्यते । प्राणशब्दार्थं विविच्य कथयति — परिस्पन्दात्मेति । क्रियामात्रस्यात्मा
सत्ताप्रदः प्राणशब्दार्थः इत्यर्थः । नच तस्मिन्प्रमाणाभावः । स्थूलप्रपंचविधारणलिङ्गा-
त्तदधिगतेरित्याह — सूत्रमिति । प्राणस्य सूत्रत्वेन विधारयित्वे 'वायुर्षु गीतम्'
इत्यादिश्रुतिं सूचयति — वायुरिति । अपंचीश्रुतानि महाभूतानि तत्कार्यं चोक्तं
सर्वमात्मनः सूक्ष्मं शरीरमित्याह — इत्येतदिति ।

शरीरद्वयकारणं दशैव न पूर्वोक्तं प्रपंचयति — अव्यक्तमित्यादिना ।

स परमात्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः आकाशवदवस्थितः 'सदेव सोम्येदं' इत्यादिश्रुत्युक्तः इह प्रविष्टः सर्वभूतेषु स्थित्वा श्रोत्रेण शब्दं प्रतिपद्यते । त्वचा स्पर्शं चक्षुषा रूपं जिह्वया रसं नासिकया गन्धं वाचा वक्तव्यं हस्ताभ्यां ग्रहीतव्यं पङ्क्त्या गन्तव्यं पायुना विसर्जयितव्यम् उपस्थेन आनन्दयितव्यम्, मनसा मन्तव्यं, बुद्ध्या बोद्धव्यं, अहंकारेण अहंकर्तव्यम्, चित्तेन चेतयितव्यं तमसा विकारम् प्रतिपद्यते इति सर्वत्र संबध्यते । स आत्मा क्षेत्रज्ञः कर्ता जीवो विज्ञानात्मेति । एतदविद्याशरीरं मणिवन्दुपाधिविशेषात् । तमेवंविधं मोहशरीरं विदित्वा अकर्तारमात्मानं कर्मणा पापपुण्यात्मकेन न लिप्यते इति ॥

'तद्वेदं तर्हि अव्याकृतमासीत्' इति श्रुतिसिद्धं साभासमज्ञानं अव्याकृतमित्युच्यते । तस्यैव प्रविलीयमानसमस्तकार्याश्रयत्वं दर्शयति — प्रधानमिति । उत्पत्तिकालेऽपि तस्मादेव सर्वं कार्यमुत्पद्यत इत्याह — बीजमिति । स्थितिकालेऽपि तत्रैव, कार्यजातं तिष्ठतीत्याह — क्षेत्रमिति । 'नासदासीन्नोसदासीत्' इत्युक्तस्य 'तम आसीत्' इति श्रुतेः, 'आसीद्विदं तमोभूतम्' इति स्मृतेश्च प्रसिद्धमेतदित्याह — तम इति । तस्य चेतनापरतन्त्रतया स्यात्तन्त्र्यं व्यावर्तयति — इति सुषुप्तमिति ॥

ननु परमात्मनः सकाशादविद्याद्वारेण स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयलक्षणं जगदुत्पद्यते चेत्तस्याविद्यातदुत्थसंबन्धिनो नित्यशुद्धतादिविद्वतिरित्याशङ्क्य अध्यारोपितसंबन्धो न वास्तवं रूपं व्याहन्तीति परिहरति — स परमात्मेति । यस्य वस्तुतो नास्ति परस्य कार्यकारणात्मकप्रपञ्चसम्बन्धः, तस्यातिविशद्वसंगत्यमित्याह — आकाशवदिति । अथवा कार्यकरणसंबन्धो वस्तुतो नास्तीत्यत्र असंगत्वं हेतुमाह — आकाशवदिति । ननु परस्य कार्यकारणात्मकद्वैतप्रपञ्चसंस्पर्शाभावे तस्य भेदेनावस्थानादस्थाने परित्यक्तमद्वैतमित्याशङ्क्य आरोपितस्याधिष्ठातृमात्रत्वाद्यगमाग्नैरमित्याह — सदेवेति ॥

नन्वेवमपि परस्य स्रष्टव्ये प्रविष्टत्वाभावात्तदन्तर्निर्दिनां श्रोत्रप्रभृतीनां पृथग्भवात्कर्मद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य 'तत्स्रष्टा तदेवानुभाविशत्' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतिमाभित्योत्तरमाह — स परमात्मेत्यादिना । तर्हि परमात्मनः तत्र भेदादिभावेन विभक्तत्वादद्वैतानुपपत्तादयस्यमित्याशङ्क्य 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति श्रुतिमाभित्याह — स आत्मेति । तस्यैव क्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वं, प्राणानां चारणित्वेन जीवत्वं, विज्ञानजन्दिदबुद्धपुपाधिकत्वेन विज्ञानात्मत्वमित्याह —

अथाध्यात्माधिभूताधिदैवानि वक्ष्ये । श्रोत्रमध्यात्मं—श्रोतव्यमधिभूतं
दिशस्तत्राधिदैवतम् । त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतम् ।
चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिदैवतम् । जिह्वाऽध्यात्मं रसयितव्य-
मधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवतम् । नासाध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं, शृथित्री तत्राधि-
दैवतम् । वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतं अग्निस्तत्राधिदैवतम् । हस्तावध्यात्मं
आदातव्यमधिभूतं इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । पादावध्यात्मं गन्तव्यं अधिभूतं विष्णु-
स्तत्राधिदैवतम् । पायुरध्यात्मं, विसर्जयितव्यमधिभूतम् मित्रस्तत्राधिदैवतम् ।
उपस्थोऽध्यात्मम् आनन्दयितव्यमधिभूतं प्रजापतिस्तत्राधिदैवतम् । मनो-
ऽध्यात्मं, मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । बुद्धिरध्यात्मं, बोद्धव्यमधिभूतं,
ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । अहंकारोऽध्यात्मं अहंकर्तव्यमधिभूतं, रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ।
चित्तमध्यात्मं, चेतयितव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतम् । तमोऽध्यात्मं, विकार-
यितव्यमधिभूतं, ईश्वरः कर्म दैवं तत्राधिदैवतम् । एवमध्यात्माधिभूताधिदैवतं
तत्सर्वमुक्तम् ॥

कैवेति । तस्य नानात्वमौपाधिकं स्फटिकादेरिव जपाकुसुमाशुपाधिकृतं लौहित्या-
दीत्याह— मणिवदिति । जीवस्योपाधिवशात्कर्तृत्वादिरूपेण स्थितस्य अकर्तृत्वादि-
रूपपरमात्ममात्रत्वेन परिह्वाने पुण्यापुण्यसंस्पर्शाभावान्मुक्तिरेवेति वज्जानफलं दर्शयति—
तं विदित्वेति । अकारामिति च्छेदः ॥

एकस्य पुरस्य तत्रप्रतिपत्तिस्नानरूपं पुरान्तरमेवतारयति — श्रोत्र-
मित्यादिना । अध्यात्मं इति । आत्मनि शरीरे विषयत्वेन व्यवस्थितमित्यर्थः ।
अधिभूतमिति । भूतेषु तत्तदिन्द्रियविषयत्वेनावस्थितम् । दिश इति आकाशाभिमानिनी
देवता उच्यते । तत्रत्याध्यात्माधिभूतयोः अक्तिः । अधिदैवमिति । देवतासु मध्ये
अधिष्ठात्री देवतेत्यर्थः । मित्रशब्देन प्राणापानवृत्तयोरभिमानिनी देवता गृह्यते । प्रजापति-
शब्देन विराडात्मा निरूप्यमाणो विवक्ष्यते । ब्रह्मेति हिरण्यगर्भो विराजस्तकाशा-
दान्तरस्सूक्ष्मो देवतात्मा विवक्षितः । रुद्रशब्दो मूर्तिविशेषपरचनः । ईश्वरशब्देन सर्व-
स्योक्तस्य भेदजातस्य कारणमभिलष्यते । अन्यदपि किंचिदनुक्तमध्यात्मादिभेदाभिन्न-
मस्मात्पाशं कामगनुदन्नुपसंहरति — एवमिति ॥

स परमात्मा निर्विकल्पो निरवयवो निर्गुणो निरंजनः सर्वगतः सर्व-
व्यापी सर्वज्ञः सूक्ष्मो नित्यो विरजोऽक्षरः परं ब्रह्म, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वं,' 'ब्रह्मैवेदं सर्वं'
'पुरुष एवेदं' 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं' इत्येतैः विशेषणैः विशेषितं परं ब्रह्म,
तदेवाहमोमिति प्रतिपद्यते नीलमहत्सुगन्धुत्पलवत् ॥

शब्दादयः आत्मानं न जानन्ति परस्परमपि, अन्यज्ञातत्वात् बाह्य-

यत्रेदं भेदजातं परिकल्प्यते सोऽपि भिन्नसङ्कल्पितस्स्यादिति शून्यवादिनो
दर्शनमाशङ्क्य स किं स्वतो भिद्यते परतो वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति — स पर-
मात्मेति । स्वतो भेदपक्षेऽपि स भेदः स्वरूपगतो वा स्यादवयवद्वारको वा गुणद्वारको
वेति विकल्प्याद्यं निरस्यति — निर्विकल्पक इति । द्वितीयं प्रत्याह — निरवयव
इति । न तृतीय इत्याह — निर्गुण इति । परतो भेदपक्षं प्रतिक्षिपति — निरंजन
इति । न चतुर्थ इत्याह — सर्वगत इति । पृथिव्यादेरिव सर्वगतत्वमौपचारिकमिति
शङ्कां शिथिलयति — सर्वव्यापीति । आकाशवद्वेत्तनत्वमाशङ्क्य विशिनष्टि —
सर्वज्ञ इति । तस्य द्वित्रिधेन्द्रियागोचरत्वादपि प्रामाणिको भेदो नास्तीत्याह — सूक्ष्म
इति । परमाणुत्पलवतां वारयति — नित्य इति । न च त्रसेणुव्यतिरिक्तो नित्योऽस्ति
परमाणुरिति भावः । सत्वरजस्तमोभिरसंस्पर्शाच्च न तस्मिन्भेदाशङ्क्याह — विरज इति ।
कृत्स्नत्वाच्च तथेत्याह — अक्षरमिति । ननु ब्रह्मैवविधमिष्यते, परमात्मा तु कथमित्थं
स्यादित्याशङ्क्याह — परं ब्रह्मेति । अथ कथं यथोक्तं ब्रह्म परमपुरुषार्थतया प्रेक्षित-
मित्याशङ्क्याह — विज्ञानमिति । ब्रह्मणो यथोक्तरूपत्वेऽपि प्रत्यगात्मनि किमायात-
मित्याशङ्क्याह — तदेवाहमिति । ननूक्तमैक्यज्ञानमनायासेन केनोपायेन स्यादिति
चेदोपायाभ्यासेनेत्याह — ओमिति प्रतिपद्यत इति । अध्यात्मादिना स्थूलादिना च
त्रिधोक्तं योऽनादिमात्रं कृत्वा तदपि पूरेपूर्वमुत्तरोत्तरमात्रमापाद्योकारं कार्यकारणप्रभाग-
शून्ये प्रतीचि प्रतिलाप्य तन्मात्रमोकारोपलक्षितं सदेवानुमदध्यादित्यर्थः । कथं पुनः
विज्ञानानन्ददिशब्दानां त्रयणि पर्यवसानमित्याशङ्क्य सामानाधिकरण्यादिद्वारेणेत्युदाहर-
णेन दर्शयति — नीलमिति । दृष्टान्ते धर्मधर्मिभावे सत्यपि दाष्टान्तिके तदभावात्पदाना-
भेदरम्यपर्यवसायित्वमवसेयम् ॥

तदेवं पुरद्वयं दर्शयित्वा द्रष्टृदृश्यविवेकद्वारापि तस्यप्रतिपत्ती संभाषयितुं

घटादिवत् । एवं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाता आत्मानं न जानन्ति परस्परमप्यन्व-
दृष्टत्वात्, शब्दादिवत् दृश्यत्वाच्च । शरीरमात्मानं न जानाति घटादिवत् दृश्य-
त्वाच्च । इन्द्रियाणि आत्मानं न जानन्ति प्रदीपवद्दृश्यत्वात् । मन आत्मानं न
जानाति इन्द्रियवद्दृश्यत्वात् । बुद्धिरात्मानं न जानाति मनोवद्दृश्यत्वात् ।
अहंकारः आत्मानं न जानाति बुद्धिवद्दृश्यत्वात् । चित्तमात्मानं न जानाति,
अहंकारवत् दृश्यत्वात् । सुखदुःखादयो रागादयश्चात्मानं न जानन्ति चित्तव-
द्दृश्यत्वात् । सुपुप्तौ इन्द्रियमनोबुध्यादीनामभावे शब्दादयो न ज्ञायन्ते, नात्मा-
भावे । तस्मान्नाहं दृश्यो द्रष्टैवाहं सर्वप्रत्ययमाक्षित्वात् ॥

अपवरकमध्ये प्रदीपवत्स्वभावेनैव प्रकाशयति । यस्मात् गृहप्रविष्ट-
मार्जारान्प्रयत्नाभिमानरहितः प्रकाशयति यथा तथा बुद्धिगृहे ज्ञप्तिस्वरूपः

पुरान्तरं दर्शयति -- शब्दादय इति । आत्मानमिति शब्दादिस्वरूपोक्तिः । परस्पर-
मिति । शब्दो रूपं रूपं च शब्दं न जानातीति यावत् । अन्यदृष्टत्वादित्यनेन हेतुः
क्रियते । बाह्यस्य शब्दादिसंघातस्य ज्ञातृत्वं निराकृत्याध्यात्मिकस्य निराकरोति --
मन इति । शरीरस्य न स्वपरविषये द्रष्टृत्वमित्याह -- इन्द्रियाणीति । उभयविषय-
द्रष्टृत्वाभावं मनसो दर्शयति -- मन इति । एवमेव बुद्धिरपीत्यादि व्याख्येयम् । चतु-
र्विधस्यान्तःकरणस्य द्रष्टृत्वाभावात्तद्द्रष्टृत्वादीनां स्वात्मनि परमात्मनि वा तदभावमभिधत्ते --
सुखेति । ननु शब्दादीनां दृश्यमानत्वात्तद्द्रष्टृत्वेन आत्मा चेदिष्यते तर्हि सुपुप्त्यादौ
शब्दाद्युपलंभाभावादात्मनोऽपि तदुपलब्धुः असिद्धिरेव स्यात् । आदित्यदर्शनाभावे
तत्प्रतियोगिकस्य द्रष्टृत्वस्य प्रतिनिर्देष्टुमशक्यत्वादित्याशंक्य 'अविनाशी वा अरे-
ऽयमात्मा' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य परिहरति -- स्वप्न इति । 'स्यः स्वप्नाः' इति
श्रुतेः स्वप्नशब्देन सुपुप्तिर्गृह्यते । द्रष्टृदृश्यविवेकमुपपादित्तमुपसंहरति -- तस्मादिति ।
तत्पदपरामृष्टं हेतुमेव स्पष्टयति -- सर्वप्रत्ययेति ॥

प्रत्यगात्मनः सर्वाधकत्वे तदनुकूलप्रयत्नाभिमानप्रसंगादमिष्टतमज्ञत्वानु-
पपत्तिरित्याशंक्याह -- अपवरकेति । प्रदीपदृष्टान्तं विवृणोति -- पथेति । प्रकाश-
यतीत्यत्र कर्तृत्वेन प्रदीपसंबन्धयते । दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे -- तथेति । आत्मा सर्व-
प्रत्ययप्रयत्नाभिमानरहितः सम्प्रकाशयतीति संबन्धः । ज्ञानिस्वरूपं यत् ज्योतिः
तत्स्वरूपोऽयमात्मेति आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम् । तत्र श्रुतिं प्रमाणवति --

स्वयंज्योतिरात्मा, 'अत्रायं पुरुषस्वयंज्योतिर्भवति', 'स्वेन भासा सर्वमिदं विभाति' : 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥' इत्येवमादिवचनेभ्यः । बुद्धिवृत्तीनां चक्षुरादिद्वारेणोत्पद्यमानानां रूपाद्याकारप्रत्ययानां सुखदुःखमोहात्मकानां अभ्यन्तरे स्मृतीच्छाप्रयत्नरागद्वेषाभिमानरहितः स्वभावेनैव प्रकाशयति यस्मात्तस्मान्नित्यत्वं शुद्धत्वं बुद्धत्वं विकाररहितत्वं सर्वज्ञत्वं सूक्ष्मत्वमचलत्वं अनामरूपकर्मात्मत्वम् । अश्नापिपासाशोकमोहजराभृत्युप्रभृतयः शरीरस्येति 'योऽश्नापिपासे जरां मृत्युमत्येति,' 'यदिदं किंचाश्चभ्यः आशकुनिभ्यः आकीटपतंगेभ्यः' प्रकृतेरन्नमिति सिद्धम् । न त्वात्मन इति ॥

अत्रेति । स्वप्नावस्था सप्तम्या परामृश्यते । स्वेन भासा प्रत्यगात्मस्वरूपभूतेन ज्ञानेन सर्वमिदमादित्यादि तदाभासव्याप्त्या स्पष्टं प्रतिभातीत्यर्थः । तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि विषये सूर्यो भासकत्वेन न भातीति योजना । एवं न चन्द्रतारकमित्यादि योजनीयम् । इतश्च परमात्मप्रकाशकत्वं न सूर्यादीनामस्ति, तत्प्रकाशयत्वादित्याह — तमेवेति । अनुगमनवदनुमानं स्वगतप्रकाशवशादित्याशंक्य आह — तस्येति । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,' 'प्रज्ञानघन एव' इत्यादिवचनानि, आदिशब्देन गृह्यन्ते ॥

आत्मनो ज्ञानिरवभावस्य प्रयत्नादिरहितस्य सर्वप्रत्ययसाक्षित्वे फलितमाह — बुद्धिवृत्तीनामिति । अभ्यन्तरे स्थित्वा ता एव बुद्धिवृत्तीरिति शेषः । शुद्धत्वं सर्वबुद्धि-साक्षिरत्वात् । बुद्धत्वं समस्तजडसाधकत्वेन बोधैकरसत्वान् । सूक्ष्मत्वं साक्षित्वेनोभय-प्रियेन्द्रियामास्रत्वात् । अचलत्वं आकाशवदवस्थितत्वात् । नामरूपयोस्ताक्षरकोटि-निविष्टयोः साक्षिणि संभावनाभावात् । विकाररहितत्वमनामरूपत्वात् इति विप्रेक्तव्यम् । प्रत्यगात्मनः पद्वर्तिसंयन्धिनो विकाररहितत्वमसिद्धमित्याशंक्याह — अश्नेति । आश्रयान्तरगामित्वाद्दशनायादीनामात्ममयन्धो नास्तीति फलितं वक्तुमिति शब्दः । आत्मनः पद्वर्तिसंयन्धाभावे प्रमागमाह — योऽश्नेति । तमेतमात्मानं घेदित्तुमिच्छन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजन्तीति सम्बन्धः । आत्मनोऽश्नायाद्यभावे कथं प्रसिद्धो भोक्तृमोग्य-विभागरसंमेशेदित्याशंक्याह — यदिदमिति । प्रकृतेरिति । अस्मादघस्तात्पदमप्या-हर्षणम् । प्रकृतिशब्देन प्रागो गृह्यते, तस्मात्तत्त्वप्रसिद्धेरिति द्रष्टव्यम् । अनात्मग्येष

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु एक एव आत्मा । जागरिते वैश्वानरः, स्वप्ने तैजसः, सुषुप्ते प्राज्ञः । स एव निर्विशेषस्तुरीयः । स परमात्मा सोऽहमिति । यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहैवेति ॥

इति त्रिपुरी समाप्ता ॥

भोक्तृभोग्यविभागसमासस्यान्तःकरणस्य भोक्तृत्वादिति मन्वानो व्यावर्त्य दर्शयति—
नत्वात्मन इति । तृतीयपुरसमाप्त्यर्थं इतीत्युक्तम् ॥

शरीरद्वयोपन्यासेनाध्यात्मादिविभागाभिधानेन द्रष्टृदृश्यवचनेन च तत्त्व-
प्रतिपत्तिप्रकारं व्याख्यायावस्थात्रयद्वारेणापि तत्प्रतिपत्तिप्रकारं व्याचिख्यासुः आत्मनः
प्रत्यवस्थं भेदमाशंक्य प्रत्याभिज्ञानमनुबन्धनाह — जाग्रदिति । एकत्वे कथं संज्ञाभेदः
स्यादित्याशंक्य अवस्थाभेदवशादित्याह — जागरित इति । अवस्थासंबन्धिनस्सकाशा-
दन्यथैवात्मनो ज्ञेयत्वमाशंक्याह — स एवेति । क्रमाक्रमाभ्यामवस्थात्रयमनुभवज्ञेवात्मा
कार्यकारणात्मकं त्रितयमतीत्य सकलविशेषाभावोपलक्षितस्तुरीयो निरुच्यते । स च
सदानन्दैकाननः विज्ञानधातुः इत्यर्थः ॥

शोधितत्वंपदार्थमनूद्य तस्य तत्पदार्थत्वं वाक्यार्थं कथयति—स परमात्मेति ।
संप्रति व्यतिहारविवक्षया परिशोधितं तत्पदार्थमनूद्य तस्य प्रत्यगात्ममात्रत्वं प्रत्याययति—
सोऽहमिति । इतिशब्देन प्रकरणं परिसमापयन्वथोक्तवाक्यार्थपरिज्ञानादज्ञानतदुत्था-
नार्थनिवृत्त्या परिपूर्णपरमानन्दाविर्भावेन कृतकृत्यता भवतीति ॥

पुरत्रयपरामर्शो वस्तुतो नानुभूयते ।

यत्र तस्मै नमः कुर्वे पुरुषोत्तममूर्तये ॥

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादाशीष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितं

त्रिपुरीविचरणं समाप्तम् ॥



॥ श्रीः ॥

॥ दुर्वासनाप्रतीकारदशकम् ॥



प्रातर्वैदिककर्मतस्तदनु सद्देवान्तसञ्चिन्तया

पश्चाद्भारतमोक्षधर्ममननात् वासिष्ठरामायणात् ।

सायं भागवतार्थदिव्यकथया रात्रौ निदिध्यासनात्

कालो गच्छति नःशरीरभरणं प्रारब्धकण्ठार्पितम् ॥ १ ॥

अज्ञानं त्यज हे मनोऽपि च सदा ब्रह्मात्मसंभावेनात्

सङ्कल्पान्सकलानपि त्यज जगन्मिथ्यात्वसंभावेनात् ।

कामान् साधनसाध्यदुःखनिवृत्त्यानादजस्रं त्यज

क्रोधं तु क्षमया सदा जहि वलाहोभं तु सन्तोषतः ॥ २ ॥

त्रिहोपस्थसुरभ्रमं त्यज मनः पर्यन्तदुःखेक्षणात्

पारुष्यं मृदुभाषणात् त्यज वृथालापभ्रमं मौनतः ।

दुःसङ्गं त्यज साधुसङ्गमवलात् गर्वन्तु भङ्गेक्षणात्

निन्दादुःखमनिन्द्यदेवमुनिदुर्निन्दाकथासंस्मृतैः ॥ ३ ॥

निद्रां सात्विकवस्तुसेवकतया स्वप्नं सदा जागरात्

रोगान् जीर्णमिताशनाज्जहि सदा दैन्यं महाधैर्यतः ।

अर्थानर्थपरिग्रहं त्यज वृथासंसर्गसन्त्यागतः

स्त्रीवाङ्महा त्यज दोषदर्शनयलात् दुःखं सुखात्मेक्षणात् ॥ ४ ॥

दारासक्तिमनादरात् सुतधनामक्तिं त्वनित्यतरतः

स्नेहं मोहविसर्जनात् करुणया नेष्टुर्यमन्तस्यज ।

औदासीन्यसमाश्रयात् त्यज सुहृन्मित्रादिदुर्वासनाः

सर्वानर्थकरान् दशेन्द्रियरिपूतेकान्तवासाज्जहि ॥ ५ ॥

आलस्यं त्वरया श्रमं शमधिया तन्द्रां समुत्थानतः

भेदभ्रान्तिमभेददर्शनयलात् मिथ्यात्मतां सत्यतः ।

नमोक्तिं निजमर्मकर्मकथया द्रोहं रसाम्येक्षणात्

आग्नेशं कुशलोक्तिस्त्यज मनदिच्छन्ध्यप्रमादाद् भयम् ॥ ६ ॥

भूतार्थस्मरणं वृथाश्रमविया प्राप्तं तु हानेक्षणात्

भान्यर्थव्यसनं सदा त्यज मनः प्रारब्धचोद्येक्षणात् ।

शिष्टाशिष्टजनक्रियास्त्यज वृथाकष्टानुसन्धानतः

होहद्वेषकथास्मदा त्यज जने भस्मान्ततासंस्मृतेः ॥ ७ ॥

अध्यात्मानुभयान्मनस्त्यज महत्पार्प स्वभावेक्षणात्

वैषम्यं समभावतः परकथाविक्षोभमक्षोभतः ।

विकारादिभवं तु दुःखमनिशं तथोग्यताभावनात्

तज्जातान्यशुचः क्षमस्व कृपया कर्मक्षयात्ताडनम् ॥ ८ ॥

आयुर्गच्छति पेटिकाजलमिव स्वस्वैव देहं जवात्

गच्छन्तीन्द्रियशक्तयोपि कुलटा यद्भ्ररं निर्धनम् ।

प्रक्षा गच्छति दावदाहसमये श्रेणी मृगीणामिव

ज्ञात्वा सत्वरमाश्रयात्मपदवीं देहं वृथा मा कथाः ॥ ९ ॥

धैर्यैरावतशान्तिधेनुदमसन्मन्दारवृन्दं सदा

मैत्र्याद्यप्सरसं विवेकतुरगं सन्तोषचिन्तामणिम् ।

आत्मज्ञानमहामृतं समरस नैरादयचन्द्रोदयं

वेदान्तार्णवमाश्रयन्ननुदिनं सेरस्व मुक्तिश्रियम् ॥ १० ॥

प्रसादात् दक्षिणामूर्तेः श्रुत्याचार्यप्रसादतः ।

दुर्वासनाप्रतीकारदशकं रचितं मया ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छङ्करभगवतः कृती दुर्वासनाप्रतीकारदशकं संपूर्णम् ।



श्रीशङ्करभगवत्पादैः विरचितः

श्रीमत्क्रमस्तवः ॥

रक्तामृताम्बुनिधिमध्यलसत्प्रवाळद्वीपस्फुरत्परमनन्दनकाननान्तः ।
श्रीवृश्चमूलतलपश्चिमवक्त्ररत्नगेहान्तराद्भुतमहामणिपीठिकायाम् ॥ १ ॥

विन्दुत्रिकोणवहिरष्टककोणवाह्यादिकोणदिकपरचतुर्दशकोणयुक्ताम् ।
वृत्ताष्टपोडशदलानतवृत्तलोकभूपूश्चतुर्मुखमहं प्रणमामि चक्रम् ॥ २ ॥

पाशांकुशाभूतकपालसुसूलहस्तं हस्त्याननं विविधभूषणनीलदेहम् ।
नित्योत्सवं सकलविघ्नविनाशहेतुं श्रीमद्रणेश्वरमहं प्रणमामि नित्यम् ॥ ३ ॥

पीयूषमाण्डमसिदण्डकपालखण्डचण्डातिचण्डभुजदण्डमतिप्रचण्डम् ।
श्रीकुण्डलद्वयविमण्डितगण्डमीढे नीलं वटुं वटुकनाथमहीन्द्रहारम् ॥ ४ ॥

चञ्चत्कपालसुकृपाणत्रिशूलदण्डमुद्यद्भुमड्डमरुमण्डितपाणिदण्डम् ।
नीलाञ्जनप्रचयपुञ्जमिव प्रसन्नं श्रीक्षेत्रपालकममुं शरणं श्रयामि ॥ ५ ॥

चक्रातिचक्रपरिदारितदैत्यचक्रचक्राक्षिकम्बुपरिचुम्बिकरां कुमारीम् ।
दुर्गां निसर्गमुनिवन्दितदुर्गदुर्गमिह्यासनोपरिगतां सततं श्रयामि ॥ ६ ॥

पद्मद्वयाभयवरोद्यतपाणिपद्मां पद्मासनेन समलंकृतपादपद्माम् ।
पद्मां सुपद्मवदनां रज्जु पद्मनाभद्वयद्वामध्यवसतिं सततं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

व्यासुधानिधिसहस्रमरीचिगौरी वागीश्वरी सकलवाङ्मयसागराणाम् ।
कण्ठे सदा लुठतु मे रफटिकाक्षमालाश्रीर्ज्ञानपुस्तकवराभयशस्तदस्ता ॥ ८ ॥

वन्धूकपुष्पवपुषं मदधूर्गमानं पुण्ड्रेक्षुचापकुसुमेपुकरं वराक्ष्या ।
यद्वन्धनात्कनककान्तिसमानकान्त्या ख्यालिङ्गितं रतिपतिं सततं स्मरामि ॥ ९ ॥

प्रीत्या वशं भुवि वसन्तमहं भवन्तं नृत्यन्तमद्भुतमहोत्सवदं वसन्तम् ।
वन्दे सुनन्दनवने शरादिन्दुकान्तं सन्तानसन्तविलतासुविकासयन्तम् ॥ १० ॥

- भक्त्याश्रिताभयरोचतपाणिवद्वी देवी समानरचितासनसन्निविष्टौ ।
द्वारे पुरे परमदैवतदेवतायाः श्रीशंखपद्मकनिवी निदधामि मूर्ध्नि ॥ ११ ॥
- चिन्तामणिप्रणयदक्षिणवाप्यभौतिदानोत्सवमलकोमञ्जरापानीः ।
रक्त्युतीः शशिधराः प्रकटागिमाद्यास्त्रैलोक्यमोहनगताः परिपूजयामि ॥ १२ ॥
- रक्तोत्पलामृतनपालधराः कराभ्या वंशीतमालदञ्जकोमलनीलदेहाः ।
ब्राम्ह्यादिका रचिरभूपगरक्तमन्त्रा मार्तण्डितीयचतुरस्रगता भजामि ॥ १३ ॥
- पाशाकुशाकितयथायथमद्वयद्वमुद्रानिमुद्रितकरां तस्मारुणामाम् ।
श्रीमत्तृतीयचतुरस्रगसर्वपूर्वसक्षोभपूर्वदलदैवतमर्चयामि ॥ १४ ॥
- शोणाः सराशसृणियाणियुगाभिरामाः कामाद्यकर्षणमुखाः सुभगाश्च नित्याः ।
गुप्ता कन्यानिर्मलाः खलु सर्ववाञ्छासपूर्वपोडशदले परिपूजयामि ॥ १५ ॥
- श्रीदेव्यचिन्त्यमहिमा अभिदीप्यमाना रक्ताः सुगुप्तरनामधरा दयार्द्राः ।
शक्तीरनङ्गकुसुमादितयाष्ट मर्यसक्षोभनेष्टदृके परिपूजयामि ॥ १६ ॥
- शोणाः सनाणवतुप खलु सर्वपूर्वसंशोभणादिकचतुर्दशदेवतास्ताः ।
सत्सप्रदायत्रिधिना परिपूजयामि सौभाग्यदायकचतुर्दशकोणचक्रे ॥ १७ ॥
- शुभ्रा वराभयकराः खलु सर्वपूर्वसिद्धिप्रदा दशदिशोद्भूतशक्तिशक्तीः ।
सर्वार्थसाधकरहिर्दशकोणचक्रे सपूजयामि कुलमौलिकयोगिनीस्ताः ॥ १८ ॥
- कर्पूरपूरगचिराङ्गधराक्षमालाः श्रीतत्पूजकभृतोऽतिनिगर्भदेवीः ।
सर्वा ररक्षणकरे दशकोणचक्रे सर्वस्त्रिणाप्रथमिका वश पूजयामि ॥ १९ ॥
- चापेपुस्तनलसत्पत्रिकाक्षमाल बालप्रवालरचिर वशिनीप्रधानम् ।
सर्वादिरोगहरचक्ररे त्रिकोणे वाग्देवताष्टकमह सरहस्यमिडे ॥ २० ॥
- रक्ता वराभयकराः शिरसा दधानाः पाशाकुशेषुचतुरायुधभूषणानि ।
श्रीमत्त्रिकोणरुहिरात्मन्यदेवतास्ता रक्षन्तु सन्तमनन्तगुणाश्चतस्रः ॥ २१ ॥
- श्रीमत्त्रिकोणरुहिरात्मन्यदेवतास्ता देवीः पङ्क्तयुवतीः परिपूजयामि ।
कुन्देन्दुकज्जलकटारपिशगद्वयवाहश्रियोऽभयरोचतपाणिवन्दाः ॥ २२ ॥

श्रीमत्त्रिकोणपरमाद्भुतसर्वपूर्वासिद्धिप्रदेऽतिपरमामृतहृदयदेव्यः ।

कामेश्वरी मम ददातु समस्तकामान् वज्रेश्वरी भगवती भगमालिनी च ॥

श्रीमत्त्रिकोणपुरविस्फुरितां त्रिनेत्रां बालातपारुणतनुं तरुणेन्दुमौळिम् ।

पायूषभाजनदराङ्कुशपाशहस्तां कामेश्वरीं भगवतीं परिपूजयामि ॥ २४ ॥

पाशांकुशामृतकपालकमातुलुङ्गचापेपुमंगतकरामरुणां त्रिनेत्राम् ।

श्रीमत्त्रिकोणपरदैवतदक्षिणस्थां वज्रेश्वरीं भगवतीं परिपूजयामि ॥ २५ ॥

चन्द्राननां त्रिनयनां तरुणेन्दुमस्तां पाशांकुशाक्षगुणपुस्तकशस्त्रदस्ताम् ।

श्रीमत्त्रिकोणपरदैवतवामभागे शुभ्रां भजे भगवतीं भगमालिनीं च ॥ २६ ॥

चक्रेऽतिगुह्यपरमाद्भुतसर्वपूर्वानन्दात्मकेऽतिपरमे नवमे तु पूर्वे ।

भक्त्या परापरतरानिर्दृश्यदेवीं सेवे परापरमेयीं परमेश्वरीं ताम् ॥ २७ ॥

प्रत्यप्रजामदरुणाम्भुजवक्त्रविम्बचुम्बालिकालकुटिलालकपङ्कवां ताम् ।

आनन्दसान्द्रकरुणामयसुप्रसन्नलीलातिलोलनञ्जिनोत्पललोचनाञ्जिम् ॥

सिन्दूरसुन्दरशरीरविराजमानराजीवदाहिमज्जयान्तवक्त्रधुज्जीवाम् ।

श्रीमन्महामुकुटकोटिमहाधरत्नसम्राट्चारिपरमामृतचन्द्ररेखाम् ॥ २९ ॥

सुभ्रूतया विजितरूपपिनाकवाणेश्वरीणासनाद्धि विनिवेशितवाणलीलाम् ।

तद्विश्वकर्मपरिसूत्रिननासिकाप्रां पद्मासनां त्रिनयनां तरुणेन्दुमस्ताम् ॥ ३० ॥

ईषद्विकासितमनोहरहासदन्तवासत्रिधया जितमबोधितचन्द्ररेखाम् ।

सौन्दर्यदैवतमहामृगनाभिचित्रपत्रांशुमिन्दुकमनीषललाटपट्टाम् ॥ ३१ ॥

लावण्यभाण्डशुभगण्डमुगाभिरामानौपम्यकान्तिचिह्नुराभिविराजमानाम् ।

श्रीकुण्डलद्वयविमण्डितगण्डशोभापाण्डित्यखण्डितसुधानिधिमण्डलाभाम् ॥

कर्पूरपूरपरिपूरितचारुनागवल्लीरमाद्रवपुराङ्गानिभाभरोष्ठीम् ।

त्रैवेद्यशुम्भितमण्डित्युतिदीप्यमानसच्छायया द्विगुणशोभितश्शुक्लकण्ठीम् ॥ ३३ ॥

लाक्षारसरनपितबालमृणालनाटलीलालयामलरसाश्रितयाहुवल्लीम् ।

रक्तोत्पलोऽम्बुलदलामलकोमलाभिर्बालप्रवालछलितारुञ्जिगारिणीसाम् ॥ ३४ ॥

तद्विश्वरूपपरियत्रनिर्मितश्रीरत्नाद्गुलीयकनकशुतिदीप्यमानाम् ।
 केनापि कारणवशेन गृहीतत्रद्वपाशांशुशेषुधनुरायुधभूषणां ताम् ॥ ३५ ॥
 त्रैलोक्यदुर्लभमहामणिनायकश्रीसंसक्तमौक्तिकफलोद्भूतलहारलक्ष्मीम् ।
 लावण्यवारिपरिपूर्णसुवर्गकुम्भशोभाभिभाषिकुचमण्डलपूर्णकुम्भाम् ॥ ३६ ॥
 लोकत्रयेऽश्रितसुदुर्लभसाम्यसौम्यशोभाविभाकरवलित्रयशोभिमध्याम् ।
 लावण्यनाभिगहनाभिगृहप्रतिष्ठश्रीमन्महाद्युतिमयी नवलोमराजाम् ॥ ३७ ॥
 चञ्चन्मरीचिनिचयांचितकांचनांचत्तर्वांचीपिकाशिरुचिरत्तविचित्रवस्त्राम् ।
 श्रीकामकाननसमुद्भवरामरम्भास्तंभाभिभाषिसुकुमारतरोर्युग्माम् ॥ ३८ ॥
 वृत्तानुपूर्वविधिदुर्घटसन्निवेशजंघायुगाभिरमणां मणिगूढगुल्फाम् ।
 वाचसतेरपि वचोरचनाभिशोभिसौन्दर्यगोचरमनोहरपादपद्माम् ॥ ३९ ॥
 श्रीब्रह्मविष्णुशिवमौत्रिलसद्विमानमालोक्यमानवरुणारणपादपद्माम् ।
 श्रीसाधकाय करुणामयसुप्रसन्नदृष्टातिदिष्टरदानमधः प्रसन्नाम् ॥ ४० ॥
 त्रैलोक्यमोहनमयी परमेश्वरी तां त्रैलोक्यकारणमयीं परमेश्वरीं ताम् ।
 त्रैलोक्यविस्मयमयीं परमेश्वरीं तां चक्रेश्वरीं शुभकरिं परिपूजयामि ॥ ४१ ॥
 त्रैलोक्यमोहनमुराञ्जकचक्रमेतस्स्थानेऽणिमादिप्रकटादिकसिद्धिदेवाम् ।
 श्रीमद्गुरुकमसमस्तसमग्रमुद्राः पुण्यैः प्रपूज्य परमेश्वरि तेऽर्चयामि ॥ ४२ ॥
 पद्मादिभूतमणिपंचवर्षां नीयावन्नित्यातिथिक्रममयीं खलु केऽपि धन्या ।
 कामेश्वरीप्रभृतिपंचवशादिनित्यामंत्रैः परापरमयीं परिपूजयामि ॥ ४३ ॥
 त्वं गीयसे प्रथमतः त्रिपुरेति मातः पश्चाद्द्वितीयनमो त्रिपुरेश्वरीति ।
 तार्तीयके त्रिपुरसुन्दरिकेति तुर्ये मातः परा त्रिपुरवासिनिका त्वमेव ॥ ४४ ॥
 त्वं पंचमे भगवती त्रिपुरा परा श्रीः पष्ठे परा त्रिपुरमालिनिका त्वमेव ।
 त्वं सप्तमे भगवती त्रिपुरादिसिद्धा त्वं चाष्टमे भगवती त्रिपुराम्बिकेति ॥ ४५ ॥
 पूर्णे परापरमये परमेऽतिगुह्ये श्रीमन्महात्रिपुरसुन्दरि च त्वमेव ।
 श्रीमन्महात्मकमहाद्भुतचक्रराजे त्वं गीयसे सुकृतिभिः खलु कैश्च देवी ॥ ४६ ॥

आदौ दशाष्टदशषोडश चाष्ट चासि पञ्चाच्चतुर्दशदशासि ततो दशाष्टौ ।
पञ्चाच्चतुष्टयमसि त्रितयं च षट्कं सप्तोत्तरा शतमयी त्वमसि त्वमेका ॥ ४७ ॥

कामेश्वरीति भगमालिनिकेति नित्यङ्घ्रिनेति तैरुपगनासि हिरण्यकेति ।
त्वं वह्निषासिनिरतेति महादिभूतविद्येश्वरीति च तथा शिवद्यूतिकेति ॥ ४८ ॥

मातः परा त्वरितिका कुलसुन्दरीति नित्यातिनित्यपरनीलपताकिनीति ।
त्वं सर्वलोकविजयसिखलमालिकेति ज्वालामयीति निगदन्ति विचित्रकेति ॥

मातस्तवाश्रमनश्वररूपिकायं संसाध्य शुद्धमतयो गणयन्ति नैव ।
श्रीब्रह्मविष्णुशिवताक्षरवीन्द्रचन्द्रयक्षेत्र्दर्पकणेश्वरवह्निमुख्यान् ॥ ५० ॥

संपूज्य केपि सकलैर्वरणोपचारैः ग्रन्थि विभिद्य परमेष्ठिनमुद्बहन्तीम् ।
मारात्मिकां मदनधामनि दीपरूपां त्रिह्याप्रतः सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥

आधारवारिस्हमध्यलसत्त्रिकोणवामाशिखाप्रजपरां परमाङ्कुराभाम् ।
ज्ञानक्रियेष्टमयि सृष्टिबिनाशनाशश्रीब्रह्मविष्णुशिवरूपधरा त्वमेका ॥ ५२ ॥

सृष्टिस्थितिप्रलयकारणकर्तृभूतं वेदान्तवेद्यमजमव्ययमप्रमेयम् ।
अन्योन्यभेदकलहाडुलमानसास्ते जानन्ति किं जडधियस्तव रूपमन्व ॥ ५३ ॥

स्तोत्रं त्वमेव परमेश्वरि गीयसे चेत् स्तोता त्वमेव परमेश्वरि गीयसे चेत् ।
स्तुत्यं त्वमेव परमेश्वरि गीयसे चेत् किं स्तूयसे खलु तदा परमेश्वरि त्वम् ॥

यः कालरूपतरुमेतदनन्यबुद्धिः श्रीमत्क्रमस्तवनृपं पठतीह नित्यम् ।
मुक्तिः करे वसति सिद्धिभिरष्टभिर्वा किं तस्य मातराणिमादिभिरल्पिकाभिः ॥

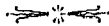
त्वां पूजयेत्कमकुलां सकलार्थसिद्धिस्तोत्रं पठिष्यति जनस्त्वयि जातभाक्तिः ।
तस्मान्मयापि तव भक्तिरसेन देवि भक्तार्थसिद्धिकररत्नमिदं व्यधायि ॥ ५६ ॥

इति श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यविरचितः श्रीमत्क्रमस्तवः संपूर्णः ॥



॥ ब्रह्मोत्तरतत्त्वरत्नमाला ॥

(मणिरत्नमाला)



अपारसंसारसमुद्रमध्ये निमज्जतो मे शरणं किमस्ति ।

गुरो कृपालो कृपया वर्द्धतम् विश्वेशपादांबुजदीर्घनौका ॥ १ ॥

बद्धो हि को यो त्रिपयानुरागी को वा विमुक्तो त्रिपर्यैर्विमुक्तः ।

को वास्ति घोरो नरकः स्वदेहः नृष्णाक्षयः स्वर्गपदं किमस्ति ॥ २ ॥

संसारद्वत्कस्तु निजात्मनोधो को मोक्षहेतुः प्रथितस्त एव ।

द्वारं किमेकं नरकस्य नारी का स्वर्गदा प्राणभृतामहिंसा । ३ ॥

शेते सुखं कस्तु समाधिनिष्ठो जागर्ति को वा सदसद्विवेकी ।

के शत्रवस्तन्ति निजेन्द्रियाणि तान्येव मित्राणि जितानि कानि ॥ ४ ॥

को वा दरिद्रो हि विशालवृष्ण श्रीमाश्च को यस्य समस्ततोषः ।

जीवन्मृतं कस्तु निरुद्यमो यः का वाऽमृता स्यात् सुरदा निपशा ॥ ५ ॥

पाशो हि को यो ममताभिमानः समोहयत्येव सुरेव वा स्त्री ।

को वा महाजो मदनातुरो यो मृत्युश्च को वाप्ययश स्वकीयम् ॥ ६ ॥

को वा गुरुर्यो हि हितोपदेष्टा शिष्टस्तु को वा गुरुभक्त एव ।

को दीर्घरोगो भवदावनाभो किमौपश्व तस्य विचार एव ॥ ७ ॥

किं भूषणाङ्गुषणमस्ति शील तीर्थं परं किं स्वमनो हि शुद्धम् ।

किमत्र हेयं कतकं च कान्ता श्राव्यं सदा किं गुरुवेद्याक्रमम् ॥ ८ ॥

के हेतवो ब्रह्मगतेस्तु सन्ति सत्सगतिः शान्तिविचारतोषाः ।

के सन्ति सन्नेऽखिलनीतरागाः अपास्तमोहाः शिचत्तरनिष्ठाः ॥ ९ ॥

को वा इतरः प्राणभृतां हि चिन्ता मूर्खो हि को यस्तु विवेकज्ञः ।
 कार्थं मथाका शिवविष्णुभक्तिः किं जीवनं दोषविवर्जितं यत् ॥ १० ॥
 विद्या हि का ब्रह्मगतिप्रदा या बोधोऽस्ति को यस्तु विमुक्तिहेतुः ।
 को लाभ आत्मावगमो हि यो वै जिनं जगत्केन मनो हि येन ॥ ११ ॥
 शूयान्महाशूरतमोऽस्ति को वा मनोजवानैर्व्यथितो न यस्तु ।
 प्राहोऽतिधीरश्च समश्च को वा प्राप्नो न मोहं ललनाकटाक्षैः ॥ १२ ॥
 विपाद्विषं किं विषयासमस्ताः दुःखी सदा को विषयानुरागी ।
 धन्योऽस्ति को यस्तु परोपकारी कः पूजनीयो ननु तत्तनिष्ठः ॥ १३ ॥
 सर्वास्वयस्यास्वयि किं न कार्यं किं वा विधेयं विदुषा प्रयत्नान् ।
 स्नेहश्च पापं पठनं च धर्मः संसारमूलं हि किमस्ति चिन्ता ॥ १४ ॥
 विज्ञानमहाविद्वत्तमोऽस्ति को वा नार्या पिशाच्या न च वञ्चितो यः ।
 का शृङ्खला प्राणभृतां हि नारी दिव्यं व्रतं किंच निरस्तदैन्यम् ॥ १५ ॥
 ज्ञातुं न शक्यं किमेहास्ति सर्वैः योषिन्मनो यच्चरितं तदीयम् ।
 का दुस्यजा सर्वजनैर्दुराशा विज्ञाविहीनः पशुरस्ति को वा ॥ १६ ॥
 वासो न संगः सह वैविधेयो मूर्खैश्च पापैश्च खलैश्च नीचैः ।
 मुमुक्षुणा किं त्यक्तं विधेयं सत्सङ्गातः निर्मेम्वेशभक्तिः ॥ १७ ॥
 लघुत्वमूलं च किमर्थितैर गुणत्वमीजं यदयाचनं किम् ।
 जातोऽस्ति को यस्य पुनर्न जन्म को वाऽमृतो यस्य पुनर्न मृत्युः ॥ १८ ॥
 मूकोऽस्ति को वा वधिरश्च को वा युक्तं न वक्तु समये समर्थः ।
 तथ्यं सुपायं न शृणोति वाक्यं विश्वामपाव न किमस्ति नारी ॥ १९ ॥
 तत्त्वं किमेकं शिष्यमद्वितीयं किमुत्तमं सच्चरितं यदस्ति ।
 किं कर्म कृत्वा न च शोचनीयः कामारिकंसारिसमर्चनाख्यम् ॥ २० ॥
 शङ्कोर्महाशुनूरोऽस्ति को वा कामरसकोपानृतलोभवृष्णः ।
 न पूर्णते को विषयैस्स एव किं दुःखमूलं ममताभिधानम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मोत्तरतत्त्वमाला ।

- किं मण्डनं साक्षरता मुखस्य सत्यं च किं भूतहितं तदेव ।
 त्यक्त्या सुखं किं स्त्रियमेव सम्यग्देयं परं किं त्वभयं सदैव ॥ २२ ॥
- कस्यास्ति नाशे मनसो हि मोक्षः क्व सर्वदा नास्ति भयं विमुक्तौ ।
 शक्यं परं किं निजमूर्ख्यैव के के ह्युपास्या गुरुश्च वृद्धाः ॥ २३ ॥
- उपस्थिते प्राणद्वरे कृतान्ते किमाशु कार्यं सुविद्या प्रयत्नान् ।
 हृदयुद्धिचित्तैस्सुखदं यमत्रं मुरारिपादांबुजमेघ चिन्त्यम् ॥ २४ ॥
- के दस्यवस्तन्ति कुरासनाख्याः कश्शोभते यस्तदसि प्रियः ।
 कान्तेषु का या सुखदा सुविद्या किमेधते दानवशान् सुविद्या ॥ २५ ॥
- कुतो हि भीतिः सततं विधेया लोकापनादात् भवकाननाच्च ।
 को वास्ति बन्धुः पितरौ च को वा विपत्सहायः परिपालको यः ॥ २६ ॥
- बुध्या न बोध्य परिशिष्यते किं शिष्यं प्रशान्तं सुखमोघरूपम् ।
 ज्ञाते तु कस्मिन् विदितं जगत्स्यात् सर्वात्मके ब्रह्मणि पूर्णरूपे ॥ २७ ॥
- किं दुर्लभं सद्गुरुरस्ति लोके सत्संगतिर्ब्रह्मविचारणा च ।
 त्यागो हि सर्वस्य शिवात्मबोधः को दुर्जयः सर्वजनैर्मनोजः ॥ २८ ॥
- पशोः पशुः को न करोति धर्मं प्राधीतशास्त्रोपि न चात्मबोधः ।
 किं तद्विषं भाति सुधोषमं स्त्री के शत्रवो मित्रवदात्मजाद्याः ॥ २९ ॥
- त्रिबुच्चल किं धनयौवनायुः दानं परं किञ्च सुपात्रदत्तम् ।
 कण्ठं गौरप्यमुभिर्न कार्यं किं किं विधेयं मलिन शिवाचा ॥ ३० ॥
- किं कर्म यत्प्रीतिकरं मुगुरेः क्वास्या न कार्या सततं भवाञ्चौ ।
 अहर्निशं किं परिचिन्तनीयं संसारमिध्यात्प्रशिवात्मतत्त्वम् ॥ ३१ ॥
- कण्ठं गता वा श्रवणं गता वा ब्रह्मोत्तराख्या मणिरत्नमाला ।
 तनोतु मोक्षं त्रिदुषां सुख्या रमेशगौरशकथेव सद्यः ॥ ३२ ॥
- इति श्रीमुनिशान्द्रशङ्करमिश्रविरचिता ब्रह्मोत्तरतत्त्वमाला समाप्ता ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ सच्चिदानन्दभुजङ्गः ॥

यतस्तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेशैः सदा सच्चिदानन्दभावो विभाति ।

स आचार्यवर्यस्त देवास्ममस्ता गिरस्तस्य वेदाः पदाब्जे च गङ्गा ॥ १ ॥

प्रबोधान्तवेदान्तयोगान्तपूर्वैः कलान्ताख्यनादान्तसिद्धान्तवादैः ।

चिदानन्दमेकं वक्ष्यात्मानिष्टाः स सिद्धो न चेत्किं फलं तैश्च वादैः ॥ २ ॥

क जीवस्य वार्ता क वा कोशवार्ता क भूतानि वेधोमुग्रा देवताः क ।

क कैलासवैकुण्ठसत्यादिलोकाः चिदानन्द एकस्सदाचार्यलक्ष्यः ॥ ३ ॥

चिदानन्दभावे सदाचार्यबुद्धे कुनोऽष्टौ च सिद्धीः कुनो लोकरुभेदान् ।

कुतो देवसारूप्यलाभादि कांश्चिद्वदेत्तत्समस्तं सदापाधियुक्तम् ॥ ४ ॥

क वा रूप्यशैलः क वैकुण्ठदेशः क वा सत्यलोकस्तदाशाश्च के वा ।

गुरोस्सत्कृपाबोधितानन्दभावो निजानन्दलेशाश्रितस्तान् जहानि ॥ ५ ॥

समन्ताच्च सत्तास्वरूपेण पूर्णं तदा चित्स्वरूपेण पूर्णं समस्तम् ।

परानन्दपूर्णं च सर्वं यदेतत्तत्सच्चिदानन्दरूपदिशबोहम् ॥ ६ ॥

सदेतच्चिदेपा तथानन्द एष ध्रुवं नामभिरनैः शिवो नामवाच्यः ।

यतः ङ्गिवनारीपुमाकारतोऽसौ प्रपंचः स्फुरत्यस्य साग्निध्रमात्रान् ॥ ७ ॥

ततो भूस्तुपूर्णं भुवस्तेन पूर्णः स्वरेतेन पूर्णं तथा सर्वलोकाः ।

यतो भूर्भुवःस्वःप्रभृत्याश्रितायास्सदा जीवकोदेर्विलासो विभाति ॥ ८ ॥

यतो भ्रूयिकाराश्रत्येव देहस्तथा येन मद्रूपमाकारि भाति ।

यत्तश्चन्द्रसूर्यादितेजश्च वातः प्रघात्रत्यतश्चित्समरेषु पूर्णा ॥ ९ ॥

श्रत्यन्नकोशस्तनुः प्राणरातात् स वातो मनःप्रेरितोऽज्ञानतस्तत् ।

तदेतच्च विज्ञानमानन्दतुल्यं तत्र कोशचेष्टाश्चित्सन्निधाने ॥ १० ॥

क वान्नाख्यकोशः क वा प्राणकोशः क वा तौ मनःकोशविज्ञानकोशौ ।

क वानन्दकोशान्तमध्यादिशून्ये फलं सच्चिदानन्दरूपेऽङ्ग योगः ॥ ११ ॥

क वानाद्यपि वा क वा सूक्ष्मदेहः क वा भूतदेहश्चिदानन्दरूपे ।
 चिदेवा कथं तैर्नैतैर्योगेति स्फुरत्स्फाटिनादमेव नीलादिवर्णः ॥ १२ ॥
 घटस्यो मठस्यो वहिष्ठो निलस्यो यथाकाश एकोऽखिलोपाधिसुक्तः ।
 तथा ब्रह्मत्रिष्ण्वादिबीजान्तदेहे चिदानन्द एको हि पूर्णो विभाति ॥ १३ ॥
 यथाश्रेषु धावत्सु धात्रीश्रेण्डुस्तथा देहचैष्टा समारोप्यतेऽस्मिन् ।
 यथा निर्मले दपणे विरघोऽस्तथा शुद्धविज्ञानमध्ये चिदद्वा ॥ १४ ॥
 सुखी दुःखहृद् ज्ञान्यथाज्ञानयुक्तं कृतीत्यादिवुद्धेश्च मूलं चिदेव ।
 तथा सर्वभावाच्च तत्सन्निधानाच्चिदानन्दपूर्णं यदेतत्समस्तम् ॥ १५ ॥
 यहिस्सच्चिदानन्द एषोऽन्तरस्ति क वा नास्ति सपूर्णता तस्य नित्या ।
 तत्रो बुद्धिचित्तादितैरेषु चैष्टा न कुर्यादयस्त्वान्तर्निर्णकारः ॥ १६ ॥
 सुषुप्तौ स्वतस्सर्वभावा प्रलीना यथैव स्वविज्ञानतत्सर्वज्ञान्ती ।
 तदा स्वादिनिर्वाच्यसौख्य स्वयेद्य स्वसाक्षात्कृतिरसा परैक्य तदैक्यात् ॥ १७ ॥
 यदोद्धारजन्यास्समस्ताश्च वर्णा गिरस्तज्जपो नाम मौनं युधानाम् ।
 तदा चित्तत्रिक्षेपणं नैव भूयात्ततो मौनश्चासृतात्तिष्ठुं स्यात् ॥ १८ ॥
 घटस्यः प्रदीपो घटध्वसनेन प्रकाश यथाप्रोत्यसकोचभावात् ।
 यथा देहघाते चिदानन्दपूर्तिर्निरस्तापिलोपाधिर्हीनमेति ॥ १९ ॥
 किमद्वैतवादैश्च किं द्वैतवादैस्तथा द्वैतकद्वैतवादैः फलं किम् ।
 यथावार्तयात् चिदानन्दलक्ष्ये सदाचार्यकारण्यमेवाप्रगण्यम् ॥ २० ॥
 परारूपभाक् द्वैतकद्वैतनिष्ठो महानन्दरूपी विशिष्टाद्वयस्थः ।
 चिदाकाशभावेऽखिलोपाधिश्चैव भवेच्छुद्धमद्वैतमेव त्रिधा तत् ॥ २१ ॥
 त्रिधाद्वैतचेत्ता त्रिमूर्ति विहाय प्रयात्येव सायुज्यमयानपेक्षम् ।
 कुतो ह्य् क दृश्य कुतो ज्ञानवेद्य कुतोऽह परस्सर्वज्ञस्ये प्रकारे ॥ २२ ॥
 न चाह न वायो न चाद्वैतभावो न च द्वैतभावो न चाद्यन्तमध्याः ।
 न सदा न चासन्न योधो न निद्रा शिषानन्वभावे सर्वोदीयमाने ॥ २३ ॥

शिवानन्दमत्तो न जाने विरिंचं हरि रुद्रमीशं सदेशं च त्रियम् ।
क देहः क चेतः क बुद्धिः क चाहं क वा प्राणवातः क सर्वेन्द्रियाणि ॥ २४ ॥

मनो दुष्टवाजी प्रधावन् समन्तात् प्रशान्त्याख्यकूपे विवेकात्पयात् ।
तदानामनिर्वाच्यसौख्यादमभारस्तमाक्रामति कास्य शक्तिः प्रयातुम् ॥ २५ ॥

क वेडा क वा पिंगय्या सा सुपुत्रा क वायोर्निरोधः क वाधारपट्कम् ।
सदानन्दलब्धामृतास्वादमत्तो न देहं च जाने न मां नापि सौख्यम् ॥ २६ ॥

चिदानन्दसौख्यानुभूतिः कथं वा स्वविद्याविशेषैरधन्योऽभिधाते ।
परस्त्रीरतिं प्राप्य सौख्यानि पण्डः कथं वेत्ति वक्तुं पटुर्वा परेषाम् ॥ २७ ॥

प्रशोधे शिवानन्दसान्द्रे सतीदं शरीरं प्रयात्वापतत्वादधातु ।
तथा वद्धयतां वद्धयतां वर्धयतां वा परैर्दूषयतां भूषयतां वात्मनः किम् ॥ २८ ॥

न चर्याक्रियायोगमार्गाश्च सत्याः शरीरं न तत्वानि लोकाश्च भोगाः ।
शिवानन्दबोधः परं सत्यमन्यन्न सत्यं न सत्यं न सत्यं न सत्यम् ॥ २९ ॥

हृदानन्दलाभेन तुल्यं यदीयं स किं ब्रह्मविष्णुब्रह्ममुख्यान् प्रणैति ।
चिदानन्दलेशो हरिब्रह्ममृग्यः स धन्यस्त धन्यस्त धन्यस्त धन्यः ॥ ३० ॥

य आनन्दयोगेन चत्वारि रूपाण्यरूपाणि तद्वत्ततो रूपरूपम् ।
नवोत्तीर्य तत्त्वानि निष्ठां प्रविष्टस्त योगी स योगी स योगी स योगी ॥ ३१ ॥

सदानन्दचित्तं चिदाकाशमध्ये यथा सांनमूर्तिस्समायां करोति ।
तथा हृत्प्रकाशे चिदानन्दलीलाविशेषेण देदीप्यते ज्ञानभाजाम् ॥ ३२ ॥

शिवानन्द आदौ तदश्चित्सुपूर्णा तदिच्छाक्रियाज्ञानरूपोऽथ जीवः ।
तिरोधिर्मलश्चेति पञ्चैव रूपं समस्तं शिवानन्दमूलं विभाति ॥ ३३ ॥

हृदा सर्वचिन्तां परित्यज्य जिह्वा प्रवेदयानिशं तालुरन्ध्रे प्रयत्रात् ।
तदुद्भूतदिव्यामृतास्वादवृत्तमृपां च क्षुधाव्याधितन्त्रीर्जहाति ॥ ३४ ॥

सुधापानमभ्यासयत्रैर्विनापि प्रभूयात् सदानन्दबोधानुभूत्या ।
किमन्यैस्तु चर्याक्रियायोगमार्गैश्चिदाकाररूपस्य चिन्तोऽज्ञितस्य ॥ ३५ ॥

स पादादिमूर्धान्तमानन्दसान्द्रं सदा भावयन्प्राप्नुयात् सर्वसिद्धिम् ।
तदाहुः परैक्यं मनोन्मन्यवस्थां चिदाकाशभावं तदा जीवमुक्तिम् ॥ ३६ ॥

सदा सर्वभावेषु सक्तः स्वशक्त्या स्वयं सर्वभावेषु सक्तो निसर्गात् ।
तथा सर्वभावस्वरूपं प्रपञ्चे विमुक्तौ न किञ्चित्स्वकैरत्यमेकम् ॥ ३७ ॥

स्वतदशून्यतापूर्णमेतत् समस्तं सदानन्दचिच्छक्ति यस्मिन् समेताः ।
विधिर्विष्णुर्द्रौ दिनेशो निशीशस्वकृत्यानि कुर्वन्ति यत्सन्निधाने ॥ ३८ ॥

पृथिव्याद्यमेतज्जडं तत्त्वजालं स्वयं तद्वियोगेऽपि योगेष्वशक्तः ।
शिवेच्छावशात् सर्वभावप्रवृत्तिः प्रपञ्चेऽपि मुक्तौ च जीवोऽस्वतन्त्रः ॥ ३९ ॥

शिवानन्दभावेन तिष्ठन्विमुक्तौ जपध्यानपूजा न कुर्याद्यजेत् ।
स्वतस्सर्वकृत्यानि शान्तिं प्रयान्ति क्षणार्धान्न पश्यत्यसौ यत्प्रपञ्चम् ॥ ४० ॥

प्रपञ्चस्थितौ नासज्जति ब्रह्मचिन्ता द्विभापातिदक्षो यथा तद्वदेव ।
क्षणादिन्द्रियार्थे क्षणाद्वस्तुरूपे प्रघावन् प्रयात्येव काकाक्षिसाम्यम् ॥ ४१ ॥

चिदाद्यैस्समस्तैर्युनस्तत्स्वरूपः स्वभावेन मुक्ताखिलोपाधिजालः ।
यथेशस्तथात्मा विमुक्तौ स्वकृत्यं शिवस्यैव कृत्यं परं सत्यमेतत् ॥ ४२ ॥

शिवानन्यभावेन तिष्ठन्नजस्रं सुधामेत्ववस्थास्वजेज्जाप्रदाद्याः ।
तथा बज्रकायत्वमाप्रोत्यवन्नात् प्रयात्येव सिद्धीस्तथैवाणिमाद्याः ॥ ४३ ॥

शिवानन्यतां सद्गुरोः प्राप्य धन्यो न बांछामिहामुत्रभोगेषु कुर्यात् ।
तथा योगसिद्धौ स्वदेहस्थितौ वा स्वयं सर्वसंगान् परित्यज्य तिष्ठेत् ॥ ४४ ॥

निधिप्राप्तिरसर्वसाम्राज्यलाभात्रिजेष्टागमाद्या मनःप्रातिरिक्तिः ।
अमुष्यानुभूत्या सुखस्यामृतातिस्तथा सिद्धयो नित्यवृत्तिश्च भूयात् ॥ ४५ ॥

शुदा सच्चिदानन्दसंज्ञं भुजंगप्रयातं पठेद्यस्तु वेदान्तसारम् ।

स दीर्घायुषारोग्यमैश्वर्यमेति

इति सच्चिदानन्दभुजंगं संपूर्णम् ॥



॥ श्रीरस्तु ॥

हरिः ओम्

॥ अखण्डैकरसवाक्यार्थः ॥



वाक्यार्थो नामारखण्डैकरसः । तद्विषयि अर्थविज्ञानमखण्डैकरसम् । ननु तर्कमीमांसाभ्यां वाक्यस्य संसर्गविशिष्टार्थत्वाङ्गीकारात् कथमखण्डैकरसत्वमर्थ इति चेन्न । तयोस्ताकल्येन श्रुत्यर्थविचारजन्यज्ञानाभावात् । तथाहि — 'नात्र वाचन भिदा' इत्यादिवाक्येन भेदमात्रस्य निषिद्धत्वात् पारमार्थिकव्यावहारिकप्रातिभासिक-भेदत्रयनिषेध एव श्रुतेरर्थः ॥

ननु 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इत्यादिवाक्येन प्रपञ्चमात्रस्य प्रवाहरूपेण सत्यत्वात् कथं भेदमात्रस्य निषिद्धत्वमिति चेन्न । 'अतोऽन्यदातम्' इत्यादिश्रुत्या आत्मनः सकाशादन्यस्य सर्वस्य नश्वरत्वात्कथं प्रवाहरूपेण सत्यत्वम् ? किञ्च संसर्गाद्यङ्गीकारे दोष उच्यते । 'गामानय शुद्धं दण्डेन' इत्यादिवाक्ये गोकर्मकानयन-क्रियायाः दण्डकरणदेवदत्तकर्तृसम्बन्ध एव वाक्यार्थः प्रतीयते । तद्वदत्रापि वाक्यस्य जीवपरयोरसंसर्ग एव वाक्यार्थः इत्यङ्गीकारे राक्षः पुरुषः इत्यादिवत् स्वस्वामिभाव-सम्बन्ध एव वाक्यार्थः स्यात् । एवमङ्गीकारे 'अहं ब्रह्मास्मी'ति भावनयाऽनयोःसंसर्ग-सम्बन्ध एव वाक्यार्थः स्यात् । 'नीलं महत् सुगन्धि उत्तलम्' इति वाक्ये वचनान् जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वं स्यात् । 'नीलं महत् सुगन्धि उत्तलम्' इति वाक्ये नीलत्वमदृक्त्वसुगन्धित्ववैशिष्ट्यमुत्पले यथा प्रतीयते तथा अत्रापि वाक्यस्यापि विशिष्टार्थ-त्वाङ्गीकारे 'ब्रह्माहमस्मी'त्यत्र जीवस्य ब्रह्मान्तःपातित्वं स्यात् । अतः किमिति चेत् विद्वन्निन्दितत्वात् । विदुषामनुभवमेव दर्शयति —

यदहं त्रिपुरातीतं साक्ष्यवशात्त्रयस्य च ।

तदेव जगत्साक्षि साक्षिदानन्दलक्षणम् ॥

शरीरत्रयविलक्षणं अवस्थाह्वयमाक्षि साक्षिदानन्दरूपं यत् प्रत्यक्षैतन्न्यं अहस्तासद्वं तस्याध्यस्तदेहादिसम्बन्धाभावे इदंशास्पर्शाध्यस्तप्रपञ्चे सुतरां सम्बन्धा-भावात् प्रपञ्चमात्रविलक्षणं साक्षि सत्यज्ञानानन्दात्मकं यत् तद्ब्रह्म तदेवाहमस्मीति तादात्म्यमेवेति विदुषामनुभव इति राक्षान्तः । त्वं किं प्रमाणमिति चेत् — श्रुति-रेवेति श्रुतः । "अभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति" । "ब्रह्म वेद

ब्रह्मैव भवति" । " ब्रह्मविद्याप्रोति परम्" । " तरति शोकमात्मवित्" । " भिद्यते हृदयप्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" ॥

अभयं सर्वसंसारभयरहितं प्रतिष्ठां सर्वाधारभूतं विन्दते । तद्ब्रह्माहमस्मीति तादात्म्यरूपेण जानीते । अथ सोऽभयं गते भवति । ब्रह्मरूपमात्मेणावतिष्ठते इत्यर्थः । ब्रह्म वेद ब्रह्म युयुवे स ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मवित्परं परमात्मानमाप्नोति । अधिष्ठानं सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । आत्मानं परमात्मानमहमेवेति यो वेत्ति, सः शोकजननमरणप्रवाहरूपदुःखादीन् तरति, अतिक्रामतीत्यर्थः । तस्मिन्परावरे, जीवापेक्षया पराः ब्रह्मविष्णुस्त्रादयः यस्मात्परमात्मनस्सकाशात् अवराः निकृष्टाः गुणादिसंयुक्तत्वात् । तस्मिन् दृष्टे सति, तद्ब्रह्माहमस्मीति तादात्म्यरूपेण सम्प्रकृ साक्षात्कृते सति, भिद्यते हृदयप्रन्थिः, हृदयस्य प्रन्थिः हृदयप्रन्थिः चिज्जडयो- रग्योन्यतादात्म्याध्यासरूपः भिद्यते भेदं प्राप्नोति; अग्योन्यविवेको भवतीत्यर्थः । सर्वसंशयाः बन्धपरिच्छिन्नत्वविच्छिन्नत्वादिगुणविशिष्टस्य जीवस्य मम नित्यमुक्तब्रह्मणा साकं कथं तादात्म्यं घटत इत्यादिसंशयाः छिद्यन्ते छिन्ना भवन्ति । अस्य साक्षात्कारवतः कर्माणि आगामीनि सञ्चितानि वासनानि च क्षीयन्ते क्षीणा भवन्ति । एवमनङ्गीकारे बाधकमस्ति । उद्दरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । उद् अग्नि, अरमलं स्वल्पमपि अन्तरं भेदं अतादात्म्यं कुरुते मन्यते, अथ तस्य अतादात्म्यज्ञानवतः पुरुषस्य भयं भवति । पूर्ववत्संसारेष्वनुवर्ती भवतीत्यादिश्रुत्या च ब्रह्मणि संसर्गादे- र्निन्दितत्वात् वैशेषिकादीनां एतादृशश्रुत्यर्थरहरस्यविचारजन्यज्ञानाभावात् ॥

ननु चास्य वाक्यस्य संसर्गविशिष्टयगोचरत्वानङ्गीकारे निरसंबन्धे ब्रह्मणि कथं बोध्यबोधकभावसम्बन्ध इति चेन्न । सम्बन्धत्रयस्य विद्यमानत्वात् । सम्बन्धत्रयं नाम, सामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यलक्ष्यलक्षणभावाः । सामानाधिकरण्यं नाम — भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानां एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् ॥

नग्निरदं वृश्चिकुभीत्या पलायमानस्य आशीविपमुखनिपातमनुमरति । कथम् ? तत्त्वंपदयोस्सामानाधिकरण्याङ्गीकारे नीलोत्पलमिति वाक्ये भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयो- र्नीलोत्पलपदयोरेकस्मिन्नर्थे जलजातशत्रुनीति लक्षणेन च, समानं अधिकरणं ययोस्ते सामानाधिकरण्ये; सामानाधिकरण्योर्भावात्; सामानाधिकरण्यमित्येवं व्युत्पत्त्या च, नीलं च तम् उत्पलं च नीलोत्पलमिति समासेन च यथा संसर्ग एव प्रतीयते, तथा तत्त्वमसिवाक्ये- ऽपि । तथाहि — भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोस्तत्त्वंपदयोरेकस्मिन्नर्थे मूलप्रवृत्त्या शक्यलक्ष- येत्येव वृत्तिरसामानाधिकरण्यमिति लक्षणेन च, समानमधिकरणं प्रकृतिविशिष्टचैतन्या-

र्थयोस्तत्त्वंपदयोस्ते समानाधिकरणे, समानाधिकरणयोर्भावसामानाधिकरण्यं स्वरूप-
मित्ययवव्युत्तरया च, जीवश्च ईश्वरश्च जीवेश्वराधिति समासेन च संसर्ग एव स्यात् ॥

एवं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धांगीकारे नीलोत्पलमिति वाक्ये नील-
मित्यत्र श्वेतादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । उत्पलमित्यत्र पटादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । यथा
नीलमित्युक्ते, घटो वा पटो वेति संशयो जायते । तद्व्यावर्तकत्वेन उत्पलपदस्य
प्रवृत्तिः । उत्पलमित्युक्ते श्वेतो वा रक्तो वेति संशयो जायते । तद्व्यावर्तकत्वेन
नीलपदस्य प्रवृत्तिः । तथा तत्त्वमसिवाक्येऽपि जीवेश्वरयोर्विशेषणविशेष्यत्वाङ्गीकारे-
ऽपरोक्षस्वरूपकिञ्चिज्ज्ञत्वादिगुणविशिष्टत्वंपदार्थः जीवः परोक्षस्वरूपसर्वज्ञत्वादिगुण-
विशिष्टरूपदार्थादीश्वरात् भिन्नो भवतीति वा वैपरीत्येन वाङ्गीकारे विद्विष्टत्वमेव
स्यादिति चेदुच्यते । एवंविधदूषणादि वाच्यार्थे संभवति, न तु लक्ष्ये । 'सोऽयं
देवदत्तः' इत्यत्र तच्छब्दार्थतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य इदंशब्दार्थएतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य
च एकस्मिन् पिण्डे तात्पर्येण सम्बन्धसामानाधिकरण्यम् । एवं तत्त्वमसिवाक्येऽपि
परोक्षस्वरूपमर्षज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य तत्पदार्थस्य अपरोक्षस्वरूपकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्ट-
चैतन्यस्य त्वंपदार्थस्य च एकस्मिन्नर्थे तदनुगतशुद्धचैतन्ये तात्पर्येण सम्बन्धसामानाधि-
करण्यम् ॥

एवं सामानाधिकरण्यसम्बन्धं प्रतिपाद्य विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धो
निरूप्यते—तथाऽत्रैव वाक्ये तच्छब्दार्थे तत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य इदंशब्दार्थे एतत्काल-
विशिष्टदेवदत्तस्य चान्योन्यभेदव्यापत्तकतया विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धः । सोऽय-
मिति वाक्ये विशेषणरूपे स इति पदे विद्यमानं तद्देशत्वादिकं विशेष्यरूपे अयं इति पदे
विद्यमानं एतद्देशत्वादिकं व्यावर्तयति, तथाऽत्रापि वाक्ये तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्ट-
चैतन्यस्य च त्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यापत्तकतया विशेषण-
विशेष्यभावः । तत्त्वमसीत्यत्र विशेषणरूपे तत्पदे विद्यमानं सर्वज्ञत्वादिकं विशेष्यरूपे
त्वंपदे विद्यमानं किञ्चिज्ज्ञत्वादिकं व्यावर्तयति । त्वं तदसीत्यत्र विशेषणरूपत्वंपदे
विद्यमानं किञ्चिज्ज्ञत्वादिकं विशेष्यस्वरूपे विद्यमानं सर्वज्ञत्वादिकं व्यावर्तयति ।
उक्तार्थं सम्मतिमाह—

अहमर्थो विशेष्योऽत्र तत्प्राधान्यप्रमिद्धितः ।

तत्प्राधान्यप्रमिद्धित्वं प्रत्ययान्तु विशेषणम् ॥

महिदर्थो विशेष्योऽत्र तत्प्राधान्यप्रमिद्धितः ।

तत्प्राधान्यप्रमिद्धित्वं प्रत्ययान्तु विशेषणम् ॥

एवं विशेषणविशेष्यभावात्सम्बन्धं निरूप्य लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धो निरूप्यते-
यथा तच्छब्देदंशब्दयोर्वा निरुद्धत्वालैतत्कालविशिष्टत्वादिपरित्यागेनाविरुद्धेन देवदत्तेन
सह लक्ष्यलक्षणभावात्, तथात्रैव तत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वा निरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादि-
विशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावात्संबन्ध इति ॥

इति भस्मण्डैकरसंघाफ्यार्थप्रकरण समाप्तम् ॥

धौ तत् सत् ॥

श्रीगुरुप्रह्लाणे नमः ॥

॥ तत्त्वानुभवप्रकरणम् ॥



प्र-यगात्मा परं ज्योतिः परमानन्दचिद्गुणः ।

अहं नाहं न देहादि शिवोऽनन्तोऽहमद्वयः ॥ १ ॥

न स्त्री न पण्डो न पुमान् जडो नाहं मृपात्मकः ।

व्यक्तं नाहं न चान्यक्त तदाधारोऽहमद्वयः ॥ २ ॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः सजातीयोऽदिवर्जितः ।

अहमेव पर ब्रह्म ब्रह्मैवाहमतोऽद्वयः ॥ ३ ॥

सर्वाधारसर्वगतः सर्वज्ञसर्वतो विभुः ।

सर्वोऽहमेव सर्वेशो मत्तो नान्योऽस्ति किञ्चन ॥ ४ ॥

एकमेवाद्वितीयोऽहं द्वैतवद्भामि मायया ।

तन्निवृत्तावह स्वस्थोऽपिश्चया द्वैतत्रल्पना ॥ ५ ॥

मा विना जगत्सञ्जातः सच्चिदानन्दलक्षणम् ।

असज्जटादिरूपस्य भानाभावे कुतो द्वयम् ॥ ६ ॥

सतो मम कुतोऽमत्र चितो जाड्य कुतो मम ।

मुखस्य मे कुतो दुःखमन्तोऽनन्तस्य मे कुतः ॥ ७ ॥

मायाविद्याविहीनस्य सर्वैश्वर्यादि मे कुतः ।

पक्षर्याद्विभीयस्य सजातीयोऽस्ति मे कुतः ॥ ८ ॥

विकल्पितैः परिच्छेदो देशफालादिभिर्मम ।
परिपूर्णस्य नित्यस्य निद्रैतस्य कथं भवेत् ॥ ९ ॥

कुत्राधारः प्रतिष्ठा वा कुत्र वा वाहनादिकम् ।
वेदिकादि कथं स्थानमनाधारस्य मे कुतः ॥ १० ॥

किं पुरं किं वनं वृक्षमूलं देवालयः कुतः ।
अगादिः को गुहादिश्चाखण्डस्यास्य हि मे कुतः ॥ ११ ॥

पुरस्थितः कुतो वान्यः वहिरन्तः कुतो मम ।
उर्ध्वं वाध कुतो मर्ध्यं परिपूर्णस्य मे कुतः ॥ १२ ॥

आतपः कः कुतश्शीतं ज्योत्स्ना वा मे कुतस्तमः ।
पंकः कः पृथिवी कोमिदिचदाकाशस्य मे भवेत् ॥ १३ ॥

कायः को माल्यवस्त्रादि का भूषा किं विलेपनम् ।
अलंकारः कथं शोभा निराकारस्य मे कुतः ॥ १४ ॥

को लाभः संशयः को मे को विचारः कुतो भयम् ।
परितापः कुतो दुःखमानन्दान्धेः कथं भवेत् ॥ १५ ॥

आधिः को मे कुतो व्याधिर्विनाशः को भयः कुतः ।
कोऽभिमानः कुतोऽसूया को विहीनसुरात्मनः ॥ १६ ॥

कोपः को मे कुतस्तापः कुत्रेच्छा को विभोर्मदः ।
विकारः कोऽविकारो वा निर्विकल्पस्य मे कुतः ॥ १७ ॥

किं मे रूपं कुतो नाम याल्यादिर्था मृयात्मकः ।
वर्णः को नीलरक्तादिरदेहस्यास्य मे कुतः ॥ १८ ॥

ज्वरः को मे कुतः पायो भेषजं किं कुतो भिरक् ।
निशोपयामरघ्यादिर्निर्मयापेम्पाधिजः ॥ १९ ॥

किं शासनं कुतो दैन्यं का पाधा रोदनं कुतः ।
बन्धिः कुतः कुतो मृत्युरागस्यामृतमय मे ॥ २० ॥

वेदः कुतः कुतश्चात्मा जातकर्मादिकं कुतः ।
 धर्मार्थादिः कुतस्मर्थः चेत्यज्ञो मे कुतश्चिन्तः ॥ २१ ॥
 शिरसा वा योरवीत मे का संध्या किं प्रदक्षिणम् ।
 नमस्कारः कथं स्तोत्रममूर्तेस्य त्रिभोः कुतः ॥ २२ ॥
 कार्यकारणहीनस्य नित्यबोधसुखात्मनः ।
 निरुपाधेर्मृषोपाधेर्ब्रह्मणो मे कथं भवेत् ॥ २३ ॥
 आत्मा लब्धः स्वयं तस्मादन्यदेहात्मवेदिनः ।
 ह्यस्य चात्मा कुनोऽल्लभस्वयमन्यो भवेत्कथम् ॥ २४ ॥
 भानौ सुगन्धदुर्गन्धौ भास्यजौ भासके कथम् ।
 पश्यतः कथमात्मानं पुण्यपापे तथाक्षजे ॥ २५ ॥
 लौकिको वैदिकः यो वा व्यवहारोऽथ तान्त्रिकः ।
 साक्ष्ययमोऽस्मिलोऽयं हि साक्षिणो मे कथं भवेत् ॥ २६ ॥
 गतिवद्रज्जुसर्पस्य स्थाणुचोरजभीतिवत् ।
 अज्ञस्य सत्यरत्सर्वं जगत् कस्यैव भाति मे ॥ २७ ॥
 कस्मिन्मन्थदशुक्तिवादेरध्यस्तरजतादिना ।
 असता जगता को मे सम्बन्धः स्यात्सत्स्तथा ॥ २८ ॥
 शुक्तिं विना महासिन्धौ पतन्तो वर्षत्रिन्द्व ।
 अमुक्ताफलतां यान्ति यथा तत्पतनं वृथा ॥ २९ ॥
 वर्तमाना महत्सास्त्रे स्वात्मपद्मानं विना जनाः ।
 तद्गमुक्तिं न यान्त्येव तस्मिन्स्तद्वर्तनं वृथा ॥ ३० ॥
 जलं विना यथा मत्स्यो न सुखं यानि सर्पतः ।
 धातमज्ञानं विना मोक्षो नोपायैरस्मिन्नैस्तथा ॥ ३१ ॥
 माता मानं च मेयं च सिपुटी द्वैतरुपिणी ।
 निराकारे परानन्दे मृषा भाति खनीलवत् ॥ ३२ ॥

अखण्डमचिदानन्दस्वरूपे स्वप्ने शिवे ।

को जीवः किं जगद्वेशो ब्रह्मणि स्यात् कुतोऽद्वये ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमन्नारायणेन्द्रयोगिशिष्य

श्रीमद्रोविन्देन्द्रयतिवर्यविरचितं

तत्त्वानुभवप्रकरणं संपूर्णम् ॥

श्रीगुरुब्रह्मार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

॥ वेदान्तसंज्ञाप्रकरणम् ॥

श्रीमद्गुरोः पादयुगं नत्वा तस्य प्रसादतः ।

वेदान्तसंज्ञाः प्रत्येकं निरूप्यन्ते यथामति ॥

‘अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते’ इति वृद्धयचनम् । अध्यारोपो नाम वस्तुन्यवस्तारोपः । वस्तु सच्चिदानन्दात्मकं ब्रह्म, अवस्तु अज्ञानादितज्जन्यसफलजड-
ममुदायस्वरूपो महाप्रपञ्चः । प्रपञ्चद्वयं, अज्ञानद्वयं, सूक्ष्मशरीरद्वयं, स्थूलशरीरद्वयं,
शक्तिद्वयं, निश्रेयसद्वयं, संशयद्वयं, असंभावनाद्वयं, विपरीतभावनाद्वयं, प्रज्ञाद्वयं,
ममाधिद्वयं, ब्रह्मत्रयं, जीवत्रयं, शरीरत्रयं, अवस्थात्रयं, करणत्रयं, कर्मत्रयं, पुण्य-
कर्मत्रयं, पापकर्मत्रयं, मिश्रकर्मत्रयं, प्रारब्धत्रयं, प्रतिबन्धत्रयं, कारणत्रयं, संवन्धत्रयं,
तापत्रयं, अधिभूतादित्रयं, कारणत्रयं, गुणत्रयं, कालत्रयं, मूर्तित्रयं, ज्ञानादित्रयं,
प्रपञ्चत्रयं, लोकत्रयं, ज्ञानप्रतिबन्धकत्रयं, वासनात्रयं, ज्ञानादिष्वयं, हेत्वादित्रयं,
प्राग्यामत्रयं, आध्यादित्रयं, तादात्म्यत्रयं, ईपणात्रयं, सुपुण्यादिष्वयं, वर्तमान-
प्रतिबन्धकचतुष्टयं, पुरुषार्थचतुष्टयं, इच्छप्रवृत्तिनिमित्तचतुष्टयं, वर्षचतुष्टयं, आधम-
चतुष्टयं, माधनचतुष्टयं, अनुबन्धकचतुष्टयं, अन्तःकरणचतुष्टयं, मङ्गलादिचतुष्टयं,
वेदचतुष्टयं, प्रमाणचतुष्टयं, विप्रचतुष्टयं, मन्त्रादिचतुष्टयं, भूतप्रायचतुष्टयं, प्रज्ञविदादि-
चतुष्टयं, कोशत्रयं, ज्ञानेन्द्रियत्रयं, इन्द्रादिपञ्चकं, कर्मेन्द्रियत्रयं, वचनादि-
पञ्चकं, प्राणादिपञ्चकं, उरथापुत्रयं, कर्मपञ्चकं, सूक्ष्ममूत्रपञ्चकं, स्थूलमूत्रपञ्चकं,

यमपंचकं, नियमपंचकं, भूमिकापंचकं, प्रलयपंचकं, भ्रमपंचकं, निवर्तकदृष्टान्तपंचकं, दृष्टान्तपंचकं, ख्यातिपंचकं, समाधिपट्कं, अरिपट्कं, अरिपट्टवर्गाः, पट्टभावविकाराः, पट्टकौशिकाः, पट्टर्मगः, पट्टविधिलिङ्गानि, पट्टवस्थाः, पट्टशास्त्राणि, पट्टसूत्राणि, पट्टज्ञानानि, पट्टकर्मणि, पट्टप्रमाणानि, शमादिपट्कं, सप्तावस्थाः, सप्तचैतन्यानि, भूरादिसप्तकं, अतलादिसप्तकं, सप्तभूमिकाः, पुण्येष्टकं, प्रकृत्यष्टकं, अष्टांगानि, अष्टाङ्गं, नवविधसंसारः, देवतापंचदशकं, अस्थ्यादिपंचदशकं, रागादिषोडशकं, षोडशकं लिङ्गं, सप्तदशकं लिङ्गं, नवदशकं लिङ्गं, चतुर्विंशतितत्वानि, पट्टत्रिंशत्तत्वानि, पण्यतितत्वानि, परमहंससंन्यासद्वयं, विद्वत्संन्यासद्वयं, निग्रहद्वयं, अहंकारद्वयं, आनन्दत्रयं, कर्मत्रयं, जाप्रत्ययं, स्वप्नत्रयं, सुषुप्तित्रयं, आत्मत्वयं, संन्यासचतुष्टयं, भूमिकाचतुष्टयं, युक्तिचतुष्टयं, अजिह्वादिपट्कं, मौनादिसप्तकं, नाडिकादशकं, नाडीदेवतादशकं, अष्टान्तरंगमदाः, पट्टवहिर्मदाः, अष्टमूर्तिमदाः, अष्टपाशाः, सप्तधातवः, सप्तव्यसनानि, पट्टभ्रमाः, पंचकेशाः, आध्यात्मिकतापद्वयं, स्वर्गलोकतापत्रयं, पंचसप्ततिगुणाः, रूपपट्कं, रसशैचतुष्टयं, शब्दद्वयं, रसपट्कं, गन्धद्वयं, नववर्णाः, ऐश्वर्यादिपट्कं, उत्पत्त्यादिपट्कं, नादादित्रयं, इत्येतासंज्ञाः शास्त्रैरुदाहृताः स्थिताः । ताः प्रत्येकं निरूप्यन्ते ॥

सदसंन्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोध्यहमज्ञो मोहितोऽहमित्यनु-
 भरनलाद्वाक्येन व्यपदेशरूपमज्ञानं मूलकारणत्वात्परत्वरजसमोगुणानां साम्यावस्था-
 रूपत्वाच्च मूलप्रकृतिः प्रलयवस्थाऽऽद्यत्वं अव्याकृतं महासुषुप्तिः कूटवन्निर्विकारेण
 तिष्ठतीति कूटस्थं, ज्ञानं विना न क्षरतीत्यक्षरमिति व्यपदिदयते । स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चानां
 समष्टिः महाप्रपञ्चः । बाह्यप्रपञ्चः आन्तरप्रपञ्च इति प्रपञ्चद्वयम् । पृथिव्यादिपञ्चभूत-
 तज्जन्यप्रपञ्चण्डनदन्तर्भूतोपर्युं शरिविद्यमानभूर्भुवस्सुरमर्हर्जनस्तपस्सत्यनामकाऽघोऽघोविद्य-
 मानातलपितलसुतलनलातलमहातलरमानलपातालनामकचतुर्दशभुवनतन्निष्ठजरायुजाण्डज-
 रेदजोद्भिज्जचतुर्विधभूतमामसमुदायः यथायोग्यं विविधनामरूपगुणधर्मशक्त्याश्रयः
 पाह्यप्रपञ्चः । संस्त्राद्यन्तःकरणवृत्त्यवस्थाप्रत्ययापारतद्भिमानिविश्चेतजसप्राज्ञाः समाधि-
 मूर्च्छांशारवयं कामजोषारिपट्टवर्गाः साधनचतुष्टयं अन्नमयादिपञ्चकोशशरीरादिप्रयं
 अस्तीत्यादिपट्टभावविकारत्वद्वानासादिपट्टकौशिका अशनारिवासादिपट्टर्मिषोसादि-
 ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं, वागादिकर्मन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनआशन्तःकरणचतुष्टयं
 सरयादिगुणत्रयं सुषुप्त्याग्ज्ञानाज्ञानरश्मिशैशमैश्यादिचतुष्टयं यमाद्यष्टाङ्गं प्रत्यक्षादिप्रमाण-
 चतुष्टयं रोगापेभ्यादिसमुदायः यथायोग्यं विविधनामरूपगुणधर्मशक्त्याश्रयः आन्तरप्रपञ्च
 इति विवेकः ॥

समष्ट्यज्ञानं व्यष्ट्यज्ञानमित्यज्ञानद्वयम् । अज्ञानस्य समष्ट्यभिप्रायेणैकत्व-
व्यपदेशः । व्यष्ट्यभिप्रायेण नानात्वव्यपदेशः । समष्ट्यज्ञानमीश्वरोपाधिः उत्कृष्टो-
पाधितया विशुद्धसत्वप्रधानस्वरूपा माया अखिलकारणत्वात्कारणशरीरं आनन्द-
प्रचुरत्वात्कोशप्रदात्मनः आच्छादकत्वाच्च आनन्दमयकोशः सर्वोपरमत्वात्सुपुष्टिः ।
अत एव समष्टिस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चलयस्थानमिति चोच्यते । व्यष्ट्यज्ञानमपि प्राज्ञोपाधिः
निकृष्टोपाधितया मलिनसत्वस्वरूपा अविद्या अहंकारादिकारणत्वात्कारणशरीरं आनन्द-
प्रचुरत्वात्कोशप्रदात्मन आच्छादकत्वादानन्दमयकोशः सर्वोपरमत्वात्सुपुष्टिः । अत एव
व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमिति चोच्यते ॥

समष्टिसूक्ष्मशरीरं व्यष्टिसूक्ष्मशरीरमिति सूक्ष्मशरीरद्वयम् । अखिलसूक्ष्म-
शरीरं एकचुद्धिनिपयत्वात् स्थूलप्रपञ्चापेक्षया सूक्ष्मत्वाच्च समष्टिसूक्ष्मशरीरं, हिरण्यगर्भो-
पाधिः, विज्ञानमयादिकोशत्रयं, जाग्रद्वासनानयत्वात्स्वप्नः । अत एव समष्टिस्थूलप्रपञ्च-
लयस्थानमिति चोच्यते । अखिलसूक्ष्मशरीरं अनेकचुद्धिविपयत्वात्स्थूलप्रपञ्चापेक्षया
सूक्ष्मत्वाच्च व्यष्टिसूक्ष्मशरीरं, तैजसोपाधिः, विज्ञानमयादिकोशत्रयं, जाग्रद्वासना-
मयत्वात्स्वप्नः । अत एव व्यष्टिस्थूलप्रपञ्चलयस्थानमिति चोच्यते । समष्टिस्थूलशरीरं
व्यष्टिस्थूलशरीरमिति स्थूलशरीरद्वयम् । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यं चतुर्विधं
सकलं स्थूलशरीरं, वनवज्जलाशयवद्वा एकचुद्धिविपयत्वात्सूक्ष्मशरीरापेक्षया समष्टि-
स्थूलशरीरं, विराडुपाधिः, अन्नविकारत्वात्कोशप्रदात्मनः आच्छादकत्वाच्चात्ममयकोशः,
स्थूलभोगायतनत्वाज्जाप्रदिति चोच्यते । पूर्वोक्तचतुर्विधस्थूलशरीरं सकलं वृश्चरज्जलवद्वा
अनेकचुद्धिविपयत्वात्सूक्ष्मशरीरापेक्षया स्थूलत्वाच्च व्यष्टिस्थूलशरीरं विश्वोपाधिः आत्मनः
कोशप्रदाच्छादकत्वाद्भ्रजविकारत्वाद्देतोरेव अन्नमयः कोशः स्थूलभोगायतनत्वाज्जाप्रदि-
त्युच्यते ॥

आचरणशक्तिः विक्षेपशक्तिरिति शक्तिद्वयम् । अन्तर्हृद्दययोर्भेदं यदिश्च
प्रज्ञमार्गयोर्भेदं वा एतत्प्रमाणलोकनिस्त्वचुद्धि अरण्यसच्चिदानन्दस्वरूपं वा आशुणोनीति
आचरणशक्तिः । विविधस्वरूपेण भवनं विश्वोपशक्तिः । अन्तर्धानिशुक्तिः आनन्ददायामिच्छेदि
निःश्रेयसद्वयम् ॥

प्रमाणगतमंशयः प्रमेयगतमंशयश्चेति मंशयद्वयम् । तथादि-शुक्तिः इति
षोध्यते उत मिदं तन्न प्रतिपाद्यते इत्येवंरूपा चित्तशुक्तिः प्रमाणगतमंशयः । इति
जगत्कारणम्, उत प्रधानादिकमित्येवंरूपा चित्तशुक्तिः प्रमेयगतमंशयः । प्रमाणगत
असंभायता प्रमेयगता असंभायता इत्यसंभायताद्वयम् । प्रमाणः मिदन्नादिदन्नादि-

स्वमाणांतरगम्यत्वेन श्रुतिः सिद्धब्रह्मप्रतिपादिका कथं भवेत् ? फलाभावात् भवत्येवेति निश्चयात्मिका चित्तवृत्तिः प्रमाणगता असंभावना । ब्रह्मणः जगद्विलक्षणत्वेन स्थितत्वाज्जगत्कारणत्वं कथं संभवति ? न संभवत्येवेति निश्चयात्मिका चित्तवृत्तिः प्रमेयगता असंभावना । प्रमाणगतविपरीतभावना, प्रमेयगतविपरीतभावना चेति विपरीतभावनाद्वयम् । ब्रह्मणः सिद्धत्वेन श्रुतीना तत्प्रतिपादकत्वे निष्फलत्वप्रसंगाच्छ्रुतयः कर्मपरा एवेति निश्चयः प्रमाणगतविपरीतभावना । तन्तुपटयोः कार्यकारणयोः सारूप्यं दृश्यते । अतः जगद्ब्रह्मणोः सारूप्याभावाज्जगत्कारणं प्रधानादिकमेवेति निश्चयः प्रमेयगतविपरीतभावना ॥

एवमान्तेर; तथाहि — जगदन्तःपातिनोऽपि जगद्विलक्षणब्रह्मत्वमस्ति न वेति प्रत्यगात्मविषयकसंशयः । कर्तृत्वाद्यनेकधर्मविशिष्टस्य मम अकर्तृब्रह्मस्वरूपत्वं कथं भवेत् ? न भवत्येवेति निश्चयात्मिका चित्तवृत्तिः प्रत्यगात्मविषयकाऽसंभावना । यद्यकर्ताऽहं तर्हि शास्त्रैर्मयि कथं त्वया कर्म कर्तव्यं इति कर्मोपदेशः ? अतः कर्तृवेति निश्चयात्मिका चित्तवृत्तिः प्रत्यगात्मविषयिणी विपरीतभावना । स्थितप्रज्ञा अस्थित-प्रज्ञेति प्रज्ञाद्वयं । संप्रज्ञातसमाधिः असंप्रज्ञातसमाधिश्चेति समाधिद्वयम् ॥

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म समष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरोपाधिकतया विराट् हिरण्यगर्भ ईश्वर इति चोच्यते । एतदेव ब्रह्मत्रयम् । ब्रह्म ईश्वरः साक्षी परमात्मा घृष्टस्थः अश्वरं जगदधिष्ठानं जगन्निषेधावधिभूतमिति च व्यवह्रियते । वृष्टत्वाद्ब्रह्मणत्वाद्वा ब्रह्म । वृष्टत्वं व्यापकत्वं, वृहणत्वं जगद्वृष्टध्यादिहेतुत्वमिति विवेकः ॥

समष्टिस्थूलशरीरोपाधिकचेतन्य, विविधं राजमानत्वाद्विराट्, विश्वनरेष्वह-मित्याभिमानित्वाद्ब्रह्मानरः, विशेषेण भासमानत्वाद्विराज इति च व्यपदिश्यते । ममष्टिम्, ममशरीरोपाधिकचेतन्यं ज्ञानशक्तिमत्त्वाद्विरण्यगर्भः, मणिसूत्रवत्समस्तप्रपंचानु-स्यूतत्वात्सूत्रात्मा, क्रियाशक्तिमत्त्वात्प्राण इति च व्यपदिश्यते । समष्ट्यज्ञानोपाधिक-चेतन्यं समस्तप्राणिनियामकत्वादीश्वरः, समस्तप्राणिद्वयनिष्ठत्वे सति समस्तप्राणिकर्म-प्रेरकत्वादन्यार्यामी, नामरूपरहितत्वादव्याप्तः, सफलाज्ञानतत्त्वार्थावभासकत्वाज्जग-द्वशाणं, फेतादि प्रमाणेन न व्यव्यत इति अव्यक्तमिति च व्यपदिश्यते ॥

एक एव प्रत्यगात्मा व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरोपाधिकत्वेन विश्वः तैजसः प्राज्ञ इति च व्यवह्रियते । एतदेव जीवत्रयमिति व्यवहारः, प्रत्यगात्मा, शरीर-त्रयाधिष्ठानं जीवसाक्षी, स्वाप्यस्तान्यपदार्थान्साक्षाद्बुद्धित्वव्यवधानं विना अपरोक्षेण ईक्षते

प्रकाशयतीति साक्षीत्यर्थः । कूटस्थः, न क्षरतीत्यक्षरः, चित्, चैतन्यं चित्तिरिति पर्यायः, प्रातिलोम्येनाञ्छतीति प्रत्यक् । तथाहि - प्रातिलोम्येनानृतजडदुःखात्मकाहंकारादिभ्यो विलक्षणत्वेन साच्चिदानन्दात्मकतया अञ्छति प्रकाशत इति प्रत्यक् । तथा च अहंकारो नात्मा, देहो नात्मा, इन्द्रियाण्यनात्मानः, इत्येवं निष्कृष्टाहंकारादिचैतन्यं प्रत्यगित्यर्थः । शरीरद्वयोपादानव्यष्टयज्ञानरूपनाधिष्ठानत्वात् शरीरत्रयाधिष्ठानं, कूटवन्निर्विकारेण विष्ठतीति कूटस्थः इति विशेषः ॥

व्यष्टिस्थूलशरीरोपाधिक आत्मा स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरादिसमस्तशरीराभिमानित्वाद्भिन्नाः, सूक्ष्मशरीरमपरित्यज्य स्थूलशरीरप्रवेशेष्टत्वाच्च विश्वः समस्तव्यवहारकृत्त्वाद्यावहारिकः, चिद्वद्वभासमानत्वे सति चिद्वन्नरहितत्वाच्चिदाभास इति च व्यपदिश्यते । व्यष्टिसूक्ष्मशरीरोपाधिक आत्मा, तेजोमयान्तःकरणवृत्तिविशिष्टत्वात्, तेजसि वासनायामहंममाभिमानितया वृत्तो भवतीति व्युत्पत्तेश्च तैजसः, प्रतीतिकालमात्रे विद्यमानत्वात्प्रातिभासिकः, अज्ञानमार्यनिद्राशक्तिकल्पितत्वात्स्वप्नकल्पित इति च व्यपदिश्यते । व्यष्टयज्ञानोपाधिकतया अनतिप्रकाशत्वात्प्रहारूपचैतन्यप्रधानपुरुषत्वाच्च प्राज्ञः, अवस्थात्रयानुस्यूततया विद्यमानत्वात्पारमार्थिकः, अविद्याहंकारदेहाद्युपाधिपरिच्छिन्नत्वेन भासमानत्वाद्बहिर्लक्षण इति व्यपदिश्यते ॥

स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि शरीरत्रयम् । जाग्रत्स्वप्नसुप्तावस्था इत्यवस्थात्रयम् । मनोवाक्कायानि त्रिविधकरणानि । पुण्यपापमिश्रकर्माणि कर्मत्रयम् । पुण्योत्कर्ष-पुण्यमध्यमपुण्यसामान्यानीति पुण्यकर्मत्रयम् । पुण्योत्कर्षरूपकर्मणः हिरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः फलम् । पुण्यमध्यमरूपकर्मणः इन्द्रादिशरीरप्राप्तिः । पुण्यसामान्यरूपकर्मणः यक्षरक्षुआदिशरीरप्राप्तिः फलम् । पापोत्कर्षपापमध्यमपापसामान्यानीति पापकर्मत्रयम् । पापोत्कर्षस्य परतापकरगुच्छगुल्मवृश्चिकयूकवनमक्षिकादिशरीरप्राप्तिः फलम् । पापमध्यमस्य आन्नपनसनारिकेन्द्रमहिषाश्वगर्दभादिशरीरप्राप्तिः फलम् । पापसामान्यस्य गोगजाश्वत्थतुलस्यादिशरीरप्राप्तिः फलम् । मिश्रोत्कर्षमिश्रमध्यममिश्रसामान्यानीति मिश्रकर्मत्रयम् । मिश्रोत्कर्षस्य निष्णामरुर्मानुष्ठानादिनिर्विकल्पकसाधिपर्यन्तयोग्यशरीरप्राप्तिः फलम् । मिश्रमध्यमस्य रराश्रमोचितकाम्यकर्मयोग्यशरीरप्राप्तिः फलम् । मिश्रसामान्यस्य चण्डालव्यावादिशरीरप्राप्तिः फलम् । मनोवाक्यभेदेन कामादिप्रेरितमनोवाक्यरुतकर्मोत्कर्षादिभेदेन च तत्कर्म तत्फलं चानेकविधमिति ज्ञातव्यम् ।

इच्छाप्रारब्धं अनिच्छाप्रारब्धं परेच्छाप्रारब्धमिति प्रारब्धत्रयम् । मूत-

प्रतिबन्धवर्तमानप्रतिबन्धागामिप्रतिबन्धाश्चेति ज्ञानप्रतिबन्धकत्रयम् । श्रवणमननादिकाले सर्वजडप्रस्तुसाक्षात्कारो भूतप्रतिबन्धः । पापकर्मजनितः कार्योन्नेयः वर्तमानप्रतिबन्धः । एरुस्मिन्पुरूपे दयाविश्वासादिदृढासक्तिजनको यः प्रारब्धशेषः स आगामिप्रतिबन्धः । स तु जडभरतादिषु प्रसिद्धः । आरम्भपरिणामविघर्ताः कारणत्रयम् । संयोगः समवायः आध्यासिकतादात्म्यं इति सम्बन्धत्रयम् । अथवा कार्यकारणभावः विषयविषयिभावः आधाराधेयभावश्चेति सम्बन्धत्रयम् । अथवा पदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोः विशेष्यविशेषणभावः प्रत्यगात्मलक्षणे लक्ष्यलक्षणभावश्चेति संबन्धत्रयम् । लक्षणतत्त्वमस्यादिवाक्यमित्यर्थः । आध्यात्मिकं, आधिभौतिकमाधिदैविकं चेति तापत्रयम् । अध्यात्ममधिभूतमधिदैवतमिति अधिभूतादित्रयम् । सत्त्वरजस्तमासीति गुणत्रयम् । भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः कालत्रयम् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः मूर्तित्रयम् । ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति ज्ञात्रादित्रयम् । एतदेव त्रिपुटीत्युच्यते । त्रयाणां पुटानां प्रकाराणां ज्ञात्रादीनां समाहारः त्रिपुटीत्यर्थः । स्थूलप्रपंचः सूक्ष्मप्रपंचः कारणप्रपंचश्चेति प्रपंचत्रयम् । पातालमर्त्यस्वर्गाः लोकत्रयम् । तदेव जगत्त्रयमिति चोच्यते । सशयोऽसम्भावना विपरीतभावना चेति ज्ञानप्रतिबन्धकत्रयम् । लोकवासना देहवासना शास्त्रवासना चेति वासनात्रयम् ॥

श्रवणमनननिदिध्यासनानि श्रवणादित्रयम् । सर्वसशयनिरर्तकं श्रवणम् । मननमसंभारनानिरर्तकम् । निदिध्यासनं तु विपरीतभावनानिवर्तकमिति विवेकः । ज्ञानं वैराग्यमुपरतिश्चेति ज्ञानादित्रयम् । हेतुस्वरूपकार्याणि हेत्वादित्रयम् । ज्ञानस्य हेतुः श्रवणादित्रयम् । अहं देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तः साक्षी, प्रतीयमानप्रपंचोप्यसत्य इति दृढनिश्चयः ज्ञानस्य स्वरूपम् । अनात्मस्वात्मबुध्यभावाः ज्ञानस्य कार्यमिति विवेकः । वैराग्यस्य हेतुः विषयेषु दोषदृष्टिः, वान्ताशनबद्धेयताबुद्धिः स्वरूपं, पुनरासक्त्यभावः कार्यमिति विभाशनीयम् । वैराग्यस्यावधिः ब्रह्मलोकवृणीकारः । अज्ञानकाले देहादापात्मत्रनिषयिणी नृदबुद्धिर्यथा तथा तदप्रतीतिपूर्वकमहं ब्रह्मेति दृढनिश्चयः योषम्यावधिः । सुषुप्तिरसमन्तप्रस्तुतिस्मृतिरपरतेरिति त्रिक्षेयम् । प्राणनिप्रहोपाया रेचकपूररकुंभराः प्राणाशमत्रयम् । नेत्रधर्माध्यमाद्यपदुत्वाध्यादित्रयम् । सहजतादात्म्य कर्मतादात्म्यं भ्रान्तिवन्यतादात्म्यमिति (अहंकारस्य चिच्छाया, देहसाक्षि) तादात्म्यत्रयम् । पुत्रेपणा भिक्षेपणा लोत्रेपणा चेति ईपणात्रयम् । ईपणा अभिमानः । सुषुप्तिमूर्च्छासमाधयः सुषुप्त्यादित्रयम् ॥

विषयमाक्षिः, प्रक्षामानं, शुक्लं, विषययदुरामदश्चेति ज्ञाने वर्तमानप्रति-

बन्धचतुष्टयम् । विषये रुढा सक्तिः विषयासक्तिः । बोधितस्यार्थस्य बुद्ध्या अप्रहणं प्रज्ञामान्यम् । प्रतिपादितस्यार्थस्य विपरीतप्रहणं कुतर्कः । अहं श्रोत्रियः पण्डितोऽहं विरक्तोऽहमिति देहेन्द्रियादावात्मबुद्धिः विपर्ययदुराग्रहः । शमादिपट्केन विषयासक्तेर्निवृत्तिः । श्रवणेन प्रज्ञामांशस्य, मननेन कुतर्कस्य, निदिध्यासनेन विपर्ययदुराग्रहस्य चेति विवेकः । धर्मार्थकाममोक्षाः पुरुषार्थचतुष्टयम् । जातिगुणक्रियासंबन्धाः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तचतुष्टयम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां तेषां ब्रह्मण्यभावान्न तस्मिच्छब्दप्रवृत्तिरिति विभावनीयम् । ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रा इति वर्णचतुष्टयम् । ब्रह्मचर्याश्रमः गृहस्थाश्रमो वानप्रस्थाश्रमो यत्याश्रमश्चेत्याश्रमचतुष्टयम् । नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमादिपट्कसंपन्मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयम् । विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिण इत्यनुबन्धचतुष्टयम् । मनोबुद्ध्यहंकारचित्तान्यन्तःकरणचतुष्टयम् । संकल्पाध्यवसायाभिमानानुसंधानानि संकल्पादिचतुष्टयम् । संकल्पवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं मनः । मननात्मकं वा मनः, संकल्पहेतुर्वा मनः । निश्चयाख्यवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं बुद्धिः । निश्चयात्मिका वा बुद्धिः, निश्चयहेतुर्वा बुद्धिः । अभिमानवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं अहंकारः । अभिमानात्मको वा अभिमानकरो वा । पूर्वोत्तरानुसन्धानरूपवृत्तिमदन्तःकरणं चित्तम् । अनुसन्धानात्मकं वा अनुसन्धानकरं वा । ऋग्यजुस्सामाथर्वण इति वेदचतुष्टयम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणचतुष्टयम् । लयविक्षेपकपायरसास्वादाः समाधिविभ्रचतुष्टयम् । भैत्रीकरुणामुदितोपेशाः मैत्र्यादिचतुष्टयम् । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्धिज्जाश्चेति भूतप्रामचतुष्टयम् । ब्रह्मविद्वरवीर्योवरिष्ठा इति ब्रह्मविदादिचतुष्टयम् ॥

अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः पंच कोशाः । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियपंचकम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः शब्दादिपंचकम् । वाक्पाणिपादपायूरस्थाः कर्मेन्द्रियपंचकं । वचनादानगमनविसर्गानन्दाः वचनादिपंचकम् । प्राणपानव्यानोदानसमानाः पंच प्राणाः । नागकूर्मकृकरदेवदत्तघनंजयाः पंचोपप्राणाः । नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तकाम्यनिषिद्धानि कर्मेपंचकम् । नित्यान्यकरणे प्रत्यवायसाधनानि संघ्याबन्धनादीनि । नैमित्तिकानि पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्टयादीनि । प्रायश्चित्तानि पापक्षयसाधनानि कुच्छूचान्द्रायणादीनि । काम्यानि स्वर्गादीष्टसाधनानि व्योतिष्टोमादीनि । निषिद्धानि नरकाद्यनिष्टसाधनानि ब्रह्महत्यादीनीति विवेकः । शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि । पंचोक्तानि पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशाह्यानि पंच स्थूलभूतानि । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः पंच यमाः । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पंच नियमाः ॥

क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं एकाग्रं निरुद्धमिति पंच भूमयः । आसुरसंप्लोक-
शास्त्रदेहवासनासु वर्तमानं चित्तं क्षिप्तभूमिका । निद्रातन्द्रादिप्रसं चित्तं मूढभूमिका ।
ध्यानयुक्तं चित्तं क्षिप्नाद्विशिष्टतया विक्षिप्तभूमिका । तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधित्वशक्य-
त्वास्ति । विक्षिप्ते तु समाधित्वशंका, तदितरभूमिकाद्वयं समाधिः । एकाग्रे मनसि
संभूतमर्थं प्रचोतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, चिरोधमभि-
मुखीकरोतीति संप्रज्ञातो योगः एकाग्रभूमिका । सर्ववृत्तिनिरोधरूपाऽसंप्रज्ञातसमाधिः
निरुद्धभूमिका । नित्यप्रलयः, 'चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति ब्रह्मणः
एकस्मिन्नहनि चतुर्दशमनूनां चतुर्दशेन्द्राणां चाधिपत्ये एकस्यापगते अन्यस्य प्राप्ते सति
आधिपत्याभ्युपगमकालपर्यन्तं तस्मिन्समये चतुर्दशावांतरप्रलय इत्युच्यन्ते । तेषां
नैमित्तिकप्रख्या इत्यपि संज्ञा, मन्वन्तरप्रलय इति च । एतेषु युगप्रलयानामंतर्भावः ।
ब्रह्मणः सुषुप्तिः दैनदिनप्रलयः । ब्रह्मणो नाशावस्था ब्रह्मप्रलयः । तदानीमाकाशादि-
प्रपञ्चरहितं सदज्ञानमात्रं वर्तते । ब्रह्मप्रलयस्य महाप्रलय इति संज्ञा । तत्त्वज्ञानात्
आत्यन्तिकप्रलयः, तत्समयेऽज्ञानस्य सर्वात्मनाऽभावादिति पंच प्रख्याः ॥

जीवात्मा परमेश्वराद्भिन्नः, आत्मनि प्रतीयमानं कर्तृत्वादिकं वास्तवं,
शरीरावच्छिन्नत्वात्मा संगी, जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणो विकारित्वं, कारणाद्भिन्नस्य प्रपंचस्य
सत्यत्वमिति पंच भ्रमाः । विम्वप्रतिविम्बदृष्टान्तेन भेदभ्रमो निवर्तनीयः । स्फटिकलोहित-
दृष्टान्तेन पारमार्थिककर्तृत्वभ्रमो निवर्तनीयः । घटाकाशमठाकाशदृष्टान्तेन संगीति भ्रमो
निवर्तनीयः । रज्जुसर्पदृष्टान्तेन जगत्कारणेऽपि ब्रह्मणि विकारित्वभ्रमो निवर्तनीयः ।
सर्पस्फटिकलोहकृदादिदृष्टान्तेन कारणाद्भिन्नत्वेन प्रतीयमानप्रपंचस्य सत्यत्वभ्रमो
निवर्तनीयः इति पंचभ्रमनिवर्तकदृष्टान्तपंचकम् । ब्रह्मणि जगद्भासत इत्यत्र, शुक्लौ
रजतं, रज्जौ सर्पः, स्थानौ पुरस्य, गगने नीलनादि, मरुमरीचिकाया जलमिति दृष्टान्त-
पंचकम् । आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरन्यथाख्यातिरख्यातिरनिर्वचनीयख्यातिः इति पंच-
ख्यातयः ॥

दृश्यानुविद्धः शब्दानुविद्धश्चेति द्विविधः । दृश्या मिश्रो दृश्यानुविद्धः ।
शब्दमिश्रः शब्दानुविद्धः । एकरमरस्तुमाद्यत्वेन चित्तस्य तदाकारवृत्तिरिषेपावस्था
संप्रज्ञातसमाधिः । स च सविन्य इति चोच्यते । स च पुनर्दृश्यानुविद्धः, शब्दानु-
विद्ध इति द्विविधः इति विवेकः । वृत्तिमपि अरण्ये तन्माद्यत्वेनोपसंहृत्य वृत्तिमतश्चित्तस्य
प्रयत्नपूर्वकं वस्तुमाद्यत्वेनारक्षानमसंप्रज्ञातममाधिः । स एव निर्विकल्प इति गीयते ।
दृश्यानुविद्धशब्दानुविद्धनिर्विकल्पकममाधय एव याह्याभ्यन्तरभेदेन पद समाधय इति

व्यग्रद्विद्यन्ते । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याण्यपरिपटुर्गाः । जायते अस्ति उर्ध्वे परिणमते
अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराः । त्वद्भांसरुधिरमेदोमज्जास्थानि षट्कोशाः ।
जरामरणक्षुत्पिपासाशोकमोहाः षड्दर्मयः ॥

“ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं
तात्पर्यनिर्णये ॥ ” इति षड्विधलिङ्गानि । उपक्रमोपसंहारावेकं लिङ्गम् । अद्वितीयात्म-
प्रतिपादकत्वात्सृष्टेः पूर्वं नामरूपरहितं सत्तामात्रं जगदिति छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठक-
प्रकरणे ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ’ इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादनमुपक्रमः । प्रतीयमानं
सर्वमिदं जगत्पूर्वोक्तसत्स्वरूपमेव नान्यदिति ‘ एतद्वात्म्यमिदं सर्वं ’ इति श्रुत्या अन्ते
प्रतिपादनं उपसंहारः । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तन्मध्ये नवसंख्याकोपदेशेन प्रतिपादन-
मभ्यासः । प्रमाणानां मध्ये लक्षणया ‘ तन्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ’ इति उपनिष-
त्प्रमाणेन गम्य आत्मा नेत्रेणेति विवेकोऽपूर्वता । प्रारब्धक्षयपर्यन्तं देहेन्द्रियादौ
मिथ्याप्रतीतेः प्रारब्धस्य निश्शेषतोऽपक्षये मिथ्यात्प्रतीतिपूर्वकमद्वितीयात्मस्वरूपेणा-
वस्थानस्य च ‘ आचार्यवान्पुरुषो वेद, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ
संपत्स्ये ’ इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादनं फलम् । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य ‘ उत तमादेशमप्राक्ष्यो
येनाश्रुतं श्रुतं भग्यमतं मतं भग्यविज्ञातं विज्ञातं भवति ’ इत्यादिश्रुत्या प्रशंसनमर्थवादः,
स्वार्थे तात्पर्याभावात् । यथा घटशरावादीनां मृदभिन्नत्वं, स्वर्णजन्यकटकमकुटादीनां च
स्वर्णाभिन्नत्वं तथा कारणजन्यजगतः कारणाभिन्नत्वमिति वाचारंभणमित्यादिश्रुत्या
प्रतिपादिता युक्तिरुपपत्तिः ॥

शिशुत्वबाल्ययौवनकौमारतारुण्यवार्धक्यानि षड्वस्थाः । पूर्वमीमांसोत्तर-
मीमांसाशब्दतर्कसंख्ययोगाः षट् शास्त्राणि । आश्वलायनापस्तम्बयोधायनकाल्यायन-
सत्यापाढवैदानसाः षट् सूत्राणि । शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्यौतिषउन्दांसि
षडङ्गानि । ज्ञानसंख्या जगो होमः देवतार्चनानिध्यवैश्वदेवाः षट् कर्माणि ।
पूर्वोक्तप्रमाणचतुष्टयमनुबलद्विधिरन्यथानुपपन्निरिति षट् प्रमाणानि । शमो दम उपरति-
स्तितिक्षा समाधानं श्रद्धेति शमादिषट्कम् ॥

अज्ञानमावरणं विश्लेषः परोक्षमपरोक्षमनर्थनिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्चेति सप्ता-
यस्थाः । आवरणं द्विविधं—न भाति कूटस्थ इत्यमानावरणम् । असतोऽमानान्नास्ति कूटस्थ
इति असदावरणमिति । परोक्षज्ञानादमदावरणनिवृत्तिः । अपरोक्षज्ञानादमानावरण-
निवृत्तिः । ततो विश्लेषनिवृत्तिः, ततोऽनर्थनिवृत्तिः आनन्दानाप्तिश्च भवतीति विभाजनीयम् ।
शुद्धमीश्वरैतन्यम् ।

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।
मायासम्बन्धतश्चेशो जीवोऽविद्यावशात्तथा ॥

अन्तःकरणसम्बन्धात्प्रमातेत्यभिधीयते ।
तथा तद्बुद्धिसंबन्धात्प्रमाणमिति कथ्यते ॥

अज्ञातमपि चैतन्यं प्रमेयमिति कथ्यते ।
तथा ज्ञातं च चैतन्यं फलमित्यभिधीयते ॥

भूर्भुवस्वर्महर्जनस्तपस्सत्यामिति भूरादिसप्तकम् । अतलवितलसुतलतलातल-
महातलरसातलपातालान्यतलादिसप्तकम् ।

“ ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।
विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा ॥
संवापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।
पदार्थाभावना पष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ ”

इति सप्तभूमिकाः । भूमिका नाम चित्तस्य अवस्थाविशेषः । अत्र भूमिकात्रयं ब्रह्म-
विद्यासाधनमेव, न तु ब्रह्मविद्याकोटावन्तर्भावः, भेदसत्यत्वबुद्धेरानिवृत्तत्वात् । य-
श्चतुर्थभूमिकां प्राप्तः स ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चमभूमौ निर्विकल्पः । तदा स्वयमेव
व्युत्तिष्ठति सोऽयं योगी ब्रह्मविद्वरः पष्ठभूनी पार्श्वस्थबोधितो व्युत्तिष्ठति, सोऽयं
ब्रह्मविद्वरीयान् । तदेतद्भूमि सुषुप्तिरिति चाभिधीयते । असंप्रज्ञातप्रतिपादकानि योग-
शास्त्राणि सप्तमभूमिं प्राप्ते योगिन्येव पर्यवस्यन्ति । सोऽयमीदृशो योगी व्युत्थानरहितः
निर्विकल्पकसमाधिस्थः परमहंसः सप्तमभूमौ ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते ॥

‘ ज्ञानेन्द्रियाणि रज्जु पंच तथापराणि कर्मेन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च ।

प्राणादिपंचकमथो वियदादिपंच कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टधा पूः ’ ॥

इति पुर्यष्टकम् । कामोऽभिलाषः । कर्म च त्रिविधं । तमः अज्ञानं, एतेषां पुर्यष्टकमिति
मंज्ञा इति भावः ॥

“ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ” ॥

इति प्रकृत्यष्टकम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः अष्टांगानि ।
निर्विकल्पकसमाधेरिति फेचित् । अस्मिन्वक्षेऽङ्गघटितसमाधिश्चन्देन सविकल्पपाद-
समाधिरुच्यते । संप्रज्ञातसमाधेरेतान्यंगानीति फेचित् । अस्मिन्वक्षे धंगघटितसमाधिः

संप्रज्ञाताद्भिन्न इति मंतव्यम्, अङ्गाङ्गिनोः भेदस्यावश्यकत्वात् । तथाच विच्छिद्य विच्छिद्य प्रत्ययावृत्तिर्धानं, सावधानेनाविच्छिद्याविच्छिद्य प्रत्ययावृत्तिः अङ्गघटित-संप्रज्ञाताख्यसाधनसमाधिः, निरवधानेन अविच्छिद्याविच्छिद्य प्रत्ययावृत्तिरङ्गस्वरूपा-संप्रज्ञाताख्यसाध्यसमाधिरिति भेदः त्रयाणां विषयैक्येऽपि चित्तपरिपाकतारतम्येनांगी-कर्णीयः । करचरणादिसंस्थाविशेषलक्षणानि पद्मरुक्त्वस्तिकादीन्यासनानि । इन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारः । अद्वितीयवस्तुनि अन्तरिन्द्रियधारणं धारणा ॥

दर्शनं स्मरणं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ॥

अष्टाङ्गं; रागपूर्वकस्यादिविषयकं ज्ञानं दर्शनम् । रागपूर्वकपरिहासादिव्यवहारः केलिः । स्यादेतन्नुरागपूर्वकं सौन्दर्यादिवर्णनं कीर्तनम् । रागपूर्वकं रहसि संभाषणं गुह्यभाषणम् । स्यादिविषयकदृष्टेऽविशेष इयं ममास्त्विति संकल्पः । अनथा रमे इति निश्चयोऽध्यवसायः । रागपूर्वकस्यादिविषयकानुभवविशेषः क्रियानिर्वृत्तिः । ज्ञानं ज्ञाना ज्ञेयं भोक्ता भोग्यं भोगः कर्ता करणं क्रिया इति नवविधः संसारः इत्येकः पक्षः । पक्षान्तरं च वर्तते, तथाहि—पंच महा मूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च प्राणादिपंचकं मनआदि-चतुष्टयं स्थूलशरीरमेकं विविधकर्माणि अवस्थात्रयं एतेषां कारणीभूतमज्ञानं चेति नवविधः संसारः ।

दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः ।

तथा चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वरः ॥

इति अधिष्ठापदेवतापंचदशकम् । अस्त्रिंशत्परिहासपुष्पज्योत्स्नाकशोभितश्रेष्ठासूक्ष्मपिका-विष्णुत्वानपित्तान्यस्थ्यादिपंचदशकम् । एतत्पंचदशसमुदायात्मकं स्थूलशरीरं ज्ञातव्यम् । रागद्वेषकामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येर्ष्यासूयादंभदर्पाहंकोरेच्छामक्तिश्रद्धा इति रागादि-पोढशकम् । एतेषां मध्ये भक्तिश्रद्धे मुक्तिहेतुः । इच्छा तु मुक्तिहेतुर्व्यवहेतुश्च भवति, अन्ये तु वन्धहेतव एवेति विवेकः । कर्मेन्द्रियपंचकं ज्ञानेन्द्रियपंचकं प्राणादिपंचकं अन्तःकरणं चेति षोडशकं लिङ्गमित्येके । इदमेव सूक्ष्मशरीरमिति वेदितव्यम् ।

पंचप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥

इति सप्तदशावयवकं लिङ्गमित्येकः पक्षः । चित्ताहंकाराभ्यां सहितं पूर्वोक्तं नवदशकं लिङ्गमिति पक्षान्तरम् । ज्ञानेन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं प्राणादिपंचकं शब्दादिपंचकं मनआदिचतुष्टयं इति चतुर्विंशतितत्वानीति केचित् । पंचीकृतभूतानि पंच, शरीरत्रयं अवस्थात्रयं अज्ञानं च पूर्वोक्ततत्त्वैस्सह पट्टत्रिंशत्तत्वानीति केचित् । पट्टभावविकाराः पट्टर्मयः, पट्टकौशिकाः, अरिपट्टर्गाः, जगत्त्रयं गुणत्रयं कर्मत्रयं वचनादिपंचकं, संकल्पादिचतुष्टयं मैत्र्यादिचतुष्टयं, दिग्वाताकाशाधिष्ठानदेवताः अज्ञानाधिष्ठानदेवता-
व्यतिरिक्ताश्चतुर्दश, पूर्वोक्तैस्तत्त्वैस्सह पण्णवतरिति केचित् ॥

विविदिपासन्न्यासो विद्वत्सन्न्यासश्चेति परमहंससन्न्यासद्वयम् । जातरूपधरः कमण्डलुधारीति विद्वत्सन्न्यासद्वयम् । क्रमनिग्रहो दृढनिग्रहश्चेति निग्रहद्वयम् । सामान्या-
हंकारो विशेषाहंकारश्चेति अहंकारद्वयम् । ब्रह्मानन्दो विषयानन्दो वासनानन्दश्चेति आनन्दत्रयम् । निजानन्दमुख्यानन्दात्मानन्दयोगानन्दाऽद्वैतानन्दानां ब्रह्मानन्देऽन्नर्भावः । आगामिसंचितप्रारब्धानि कर्मत्रयम् । प्रारब्धकर्मणः फलभोक्तुस्तन्मरणपर्यन्तं कृतं पुण्यपापरूपं कर्मागामीत्युच्यते । जन्महेतुभूतं स्थितं पूर्वजन्मकृतकर्म संचितमित्युच्यते । शरीरारंभकं कर्म प्रारब्धमिति भेदः । जामजात्रजामत्स्वप्रः जामत्सुपुत्रिरिति जाम-
त्वयम् । स्वप्रजामत्स्वप्रस्वप्रः स्वप्रसुपुत्रिश्चेति स्वप्रत्रयम् । सुपुत्रिस्वप्रः सुपुत्रिजामत्सुपुत्रिसुपुत्रिरिति सुपुत्रित्रयम् । ज्ञानात्माहंकारात्मा ज्ञानात्मा चेति आत्मत्रयम् । कुटीचकः बहूदकः हंसः परमहंसश्चेति सन्न्यासचतुष्टयम् । तत्त्वविदोऽपि वासनाक्षयाया-
स्त्येवासंप्रहातसमाध्यपेक्षा । तस्य च समाधेः गराश्चादिष्विव वाङ्निरोधः प्रथमभूमिः । यालमूकादिष्विव निर्मननत्वं द्वितीया । तमिव अहंकारराहित्यं तृतीया, सुपुत्राविव महत्तत्त्वराहित्यं चतुर्थभूमिकेति भूमिकाचतुष्टयम् । तदेतद्भूमिकाचतुष्टयमभिप्रेत्य शनै-
शनैरित्युक्तं भगवता ॥

अध्यात्मविद्याधिगमः साधुमंगम एव च
वामनानां परित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ॥

इति युक्तिचतुष्टयम् । चित्तश्रेये एकैव युक्तिः मानवमित्यर्थः । पूर्वस्मिन्दाह्याभावे
उत्तस्मिन् साधने प्रवृत्तिरिति विज्ञेयम् ॥

अजित्तः पंडकः पंगुरन्यो ब्रधिर एव च ।

मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः पट्टभिरैतेर्न मंशयः ॥ ” इत्यजिह्वादिपट्टकम् ॥

“अत्र जातं यथा नारि तथा षोडशवर्षिकीम् ।

शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्निवारस्य पण्टकः ॥ ” इति पण्डकलक्षणम् ॥

“मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।

निःस्पृह्यं समत्वं च सप्तैतान्येव दण्डिनः ॥” इति मौनादिसप्तकम् ॥

“इडा च पिङ्गला चैव सुपुत्रा च ततः परम् ।

गन्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव पयस्विनी ।

लकुहालंबुसा चैव शंखिनी दशनाटिकाः ॥”

इति नाटिकादशकम् । इडा चन्द्रनाडी, पिङ्गला सूर्यनाडी, सुपुत्रा मध्यनाडी, गन्धारी दक्षिणनेत्रिका, हस्तिजिह्वा वामनेत्रिका, पूषा दक्षिणकर्णिका, पयस्विनी वामकर्णिका, लकुहा गुदनाडी, अलंबुसा मेढूनाडी, शंखिनी नाभिनाडीति विवेकः । हरिब्रह्म-
रुद्रेन्द्रवरुणशयमोद्भवपृथिवीसूर्यचन्द्राः क्रमान्नाडीनां दश देवताः । धनिनी स्थितिनी कृतिनी वर्तिनी क्रोधिनी मोहिनी अविचारिणी वाहिनीत्यष्टांतरङ्गमदाः ॥

कुलं शीलं धनं चैव रूपं यौवनमेव च ।

विद्या राज्यं तपश्चैव इत्येते षड्वाहिर्मदाः ॥

पृथिवी सलिलं पावकः शशी पवनः अंबरं रजिरात्मैत्यष्ट मूर्तिमदाः । पृथिवीमदाविर्भावे जीवस्तमोगुणभरितः ब्रह्मादीच्छावान् । सलिलमदाविर्भावे संसारभरितः ममेदमावश्यक-
मिति चिंतायुक्तो भवति जीवः । पावकमदाविर्भावे कामरसभरितो वनितासंभोगेच्छया तदनुकूलव्यापारवान् जीवो भवति । शशिमदाविर्भावे चिंताभरितः कारिष्यमाणं कार्यं भविष्यति वा, कृतं चेदन्यथा भविष्यति वेति संशयान्तूर्णो स्थितो भवति क्षणमाहं जीवः । पवनमदाविर्भावे प्रयाणभरितः परदेशेच्छाधान्भवति । आकाशमदाविर्भावे चाह्नभरितः गजाश्यादीच्छावान्, सूर्यमदाविर्भावे क्रोधाग्निभरितः इदं संहर्तव्य-
मिर्ताच्छावान् । आत्ममदाविर्भावेऽहंकारभरितः विद्याभिः मम समः को वेति प्रज्ञाधान्भवति जीव इति विवेकः ॥

घृणा शंका भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पंचकम् ।

कुलं शीलं च घृत्तं चेश्ठी पाशाः प्रकीर्तिताः ॥ इत्यष्ट पाशाः ।

रसो रुधिरमासे च मेदोमज्जास्थिरेतसी ।

सप्तधातुरयं युक्तः सर्वदेहसमाश्रयः ॥

इति सप्त धातवः । भुक्तमन्नं रसात्मकतया सप्तदिनानन्तरं परिणतं सन् रस इत्युच्यते ।
• एवं सर्वत्र रुधिरात्मकस्येत्यादि - ज्ञेयम् । तनुव्यसनमनोव्यसनधनव्यसनराज्य-

व्यसनविश्वव्यसनोत्साहव्यसनसेवकव्यसनानीति सप्त व्यसनानि । तनुव्यसनोद्भवे शरीरं कृशं जातमिति जीवः रित्रो भवति । मनोव्यसनोद्भवे चौर्यपरेच्छादिमान् जीवो भवति । विश्वव्यसनोद्भवे गृहक्षेत्रादिसंपादनेच्छावान्भवति । उत्साहव्यसनोद्भवे पुत्रकलत्रादीच्छावान्भवति । सेवकव्यसनोद्भवे परराष्ट्रगमनसकलधर्मपोषणरतो भवति । शेषं स्पष्टार्थम् ॥

कुलगोत्रजातिवर्णाश्रमनामभेदेन षट्भ्रमाः । मालवकर्णाटकद्रविडभेदाभिमानव्यवहारः कुलभ्रमः । विश्वामित्रादिव्यवहारो गोत्रभ्रमः । ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्रभेदाभिमानो जातिभ्रमः । अष्टादशवर्षेषु अहं श्रेष्ठ इत्यभिमानव्यवहारः वर्णभ्रमः । शेषं स्फुटम् । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच हेशाः । अथवा अविद्याऽस्मिताऽसूया-स्पर्धाभिनिवेशाः पंच हेशाः । मलमूत्रादिवेष्टितस्थूलशरीरमेवाहमित्यभिमानः अविद्या । एवंविधतापत्रयेण दुःखानुभव अस्मिता । रागादिभिः परिभवानुभव एवासूया । सज्जनदर्शने द्वेषबुद्ध्या निषेधनमेव स्पर्धा । लोकरञ्जनाय तत्तदुत्तमकर्मोद्योगवशादि-धारणमेवाभिनिवेश इति विभावनीयम् । मनस्तापः शरीरताप इति आध्यात्मिक-तापद्वयम् । ज्वरगुल्ममूलादिदोषसंपादिततापः शरीरः । असूयामदमात्सर्थादि-संपादितचित्तव्याकुलतैव मानसः ताप इति विभावनीयम् । क्षयतापोऽतितापः साहस-पतनताप इति स्वर्गलोकतापत्रयम् । यथा स्वार्जितवनश्रयेण मनोविचारात्मकतापः, तथा पुण्यकर्मक्षये पुनः पतनभीतिजन्यताप एव क्षयतापः । स्वर्गलोकगमनसमये स्वार्थिकतरदेवतास्थापितलोकदर्शनमेवातितापः । पुण्यकर्मक्षयानन्तरं तत्रत्यसुरादिभिः मुद्गरमुसलप्रहारेणैव कंपितसत्रौगपतनं स्वर्गलोके साहसपतनताप इति बोध्यम् ॥

अथ पंचसप्ततिगुणाः कथ्यन्ते —

अस्विमांसरुचो नाडी रोम चैवेति पंचमम् ।

पंच क्षितिगुणाः प्रोक्तास्तथैवांगाः प्रकीर्तिताः ॥

श्रेष्ठम मूर्ध्नं तथा ग्रेदः शुक्रं शोणितमेव च ।

अपां पंचगुणाः प्रोक्तास्तथैवांशाः प्रकीर्तिताः ॥

क्षुधा कृपा तथा निद्रा ह्यालयं मंग एव च ।

अग्नेः पंचगुणाः प्रोक्तास्तथैवांशाः प्रकीर्तिताः ॥

धावनं चलनं चैवाहुं पतनं च प्रमाणम् ।

दियोगश्चेति विज्ञेया धावोः पंचगुणा इति ।

रागद्वेषौ भयं लज्जा मोहश्च नभसस्तथा ।

इति पंच गुणाः प्रोक्तास्तथैवांशाः प्रकीर्तिताः ॥

तथा च पृथिव्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकपंचगुणकत्वेन शब्दादिपंचगुणसंश्लिष्टः पृथिव्यां पंचविंशतिगुणाः प्राप्ताः, एकैकस्य शब्दगुणादेः श्लोकोक्तपंचविंशतिगुणकत्व-
कथनात् । तथाच अपां विंशतिगुणाः, अग्नेः पंचदश गुणाः, वायोः दश गुणाः, आकाशस्य पंच गुणाः, इत्याहृत्य पंचसप्ततिगुणा इति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

श्वेतपीतरक्तहरितकृष्णमांजिष्ठभेदेन रूपं षड्विधम् । शीतोष्णमृदुकठिनभेदेन स्पर्शश्चतुर्विधः । अक्षरानक्षरभेदेन शब्दो द्विविधः । मधुराम्लतिक्तकटुकपायलवण-
भेदेन रसः षड्विधः । सुगन्धदुर्गन्धभेदेन गन्धो द्विविधः । प्राणः इंद्रनीलवर्णः, अपानः हरितवर्णः, व्यानः कपिलवर्णः, उदानः तडिद्वर्णः, समानो नीलवर्णः, नागवायुः पीतवर्णः, कूर्मः श्वेतः, कृकरः आंजनः, देवदत्तः स्फटिकवर्णः, धनजंयः इन्द्रनीलवर्णः इत्याहृत्य नव वर्णाः ॥

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानविज्ञानयोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥” इत्यैश्वर्यादिपट्टकम् ।

“उत्पत्तिं निधनं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥”

इत्युत्पत्त्यादिपट्टकम् । नादविन्दुकलाः नादादित्रयम् । संवृत्ते गलविद्येरे यत्कण्ठनिनादन-
करणं स नादः, अनुस्वारो विन्दुः, नादैकदेशः कलेत्यर्थः । तथा चासङ्गाद्वितीय-
ब्रह्मप्रतिपादके वेदान्तशास्त्रे बृहद्ब्रह्मचनमनुसृत्याभ्यारोपवशात् संज्ञाः सन्तीति प्रतिपादितम् ।
संप्रति अपवादो निरूप्यते । अधिष्ठानमात्रपर्यवशेषणमपवादः । तथाच सर्वप्रपंचरहितं
ब्रह्माहमस्मीति प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति सिद्धम् ॥

इति वेदान्तसंज्ञाप्रकरणम् ॥



श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीदक्षिणामूर्तिविलासः ॥

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीविरचितः ॥



ब्रह्माण्डदेवालयमध्यसंस्थं पिण्डाण्डगर्भालयचित्तपीठे ।
विभासमानं सततं स्वकीयं चैतन्यलिङ्गं शिष्यमाश्रयामः ॥ १ ॥

मत्प्राक्तनमहाभाग्यकल्पपादपसत्फलम् ।
प्रत्यप्रूपं परानन्दं दक्षिणामूर्तिमाश्रये ॥ २ ॥

ये वेदमणिसंज्ञप्रणवोन्नतपीठके ।
ताभ्यां श्रीदक्षिणामूर्तिपादुकाभ्यां नमो नमः ॥ ३ ॥

देवस्तत्प्रमसीति बोधयतु मां मुद्रावता पाणिने-
त्येवं प्राञ्जलिना मया प्रथिलये स्वप्रोत्थितं शंसितुः ।
यस्य श्रीकरुणाकटाक्षविभवात्प्राप्तात्मविद्योऽस्म्यहं
तं वन्दे मुनिवन्दनीयचरणं श्रीदक्षिणास्यं गुरुम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मविद्यासंप्रदायश्रीगुरुभ्यो निरन्तरम् ।
नमो नमस्सूत्रकृद्भ्यो भाष्यकृद्भ्यो नमो नमः ॥ ५ ॥

नमो वार्तिककारभ्यष्ट्रीकाकृद्भ्यो नमो नमः ।
नमः श्रीभ्रामतीकृद्भ्यो ब्रह्मविद्भ्यो नमो नमः ॥ ६ ॥

अद्वितीयापरिच्छिन्नसच्चिदानन्दमूर्तये ।
दक्षिणामूर्तिरूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥ ७ ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिवीक्षापात्रेणानेन धीमता ।
श्रीदक्षिणामूर्तिवीक्षाविलासोऽयं वितन्यते ॥ ८ ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिवीक्षाविलासो रचितो मया ।
मुमुक्षुभिरयं सन्यग्वीक्षणोपो मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

दक्षिणामूर्तिदेवस्य प्रसादात्स्वगुरोरपि ।

पैदाग्वारामसंचारात्सत्संगादपि तर्कतः ॥ १० ॥

यन्निश्चितं मया तत्त्वं तदेतच्चिन्तयाम्यहम् ।

मोक्षसाम्राज्यसिद्ध्यर्थं सावधानमनाः शृणु ॥ ११ ॥

ब्रह्माण्डे कोऽहमस्मीति मत्स्वरूपे विचिन्तिते ।

मायामयत्वाद्ब्रह्माण्डं नाहमस्मि न संशयः ॥ १२ ॥

दृश्यत्वाद्भौतिकत्वाच्च जरामरणवत्त्वतः ।

स्वमावृष्टिशरूपत्वाद्देहो नाहं न संशयः ॥ १३ ॥

दृश्यत्वाद्वायुरूपत्वात्क्षयातिशयवत्त्वतः ।

क्षुत्पिपासादिमत्त्वाच्च प्राणो नाहं न संशयः ॥ १४ ॥

दृश्यत्वाच्चपलत्वाच्च मायामयशरीरतः ।

शोकमोहादिमत्त्वाच्च मनो नाहं न संशयः ॥ १५ ॥

दृश्यत्वान्मायिकत्वाच्च श्रद्धायज्ञादिधर्मतः ।

यज्ञादिधर्मकर्तृत्वाद्बुद्धिर्नाहं न संशयः ॥ १६ ॥

दृश्यत्वादातिमूढत्वात्प्रियमोदादिमत्त्वतः ।

सुखलेशधिशिष्टत्वाद्ज्ञानं नाहमस्मि हि ॥ १७ ॥

नाहं देहो न मे देहो देहद्रष्टाऽस्मि केवलम् ।

नाहं प्राणो न मे प्राणो प्राणद्रष्टाऽस्म्यहं शिवः ॥ १८ ॥

नाहं मनो मनो नो मे मनोद्रष्टाऽस्मि केवलम् ।

नाहं बुद्धिर्न मे बुद्धिः बुद्धिद्रष्टाऽस्मि केवलम् ॥ १९ ॥

नाहमज्ञानरूपोऽस्मि न ममाज्ञानसंगतिः ।

तद्भ्रान्तिनाघाधिष्ठानं साक्ष्यहं केवलं शिवः ॥ २० ॥

अन्योऽन्यव्यतिरेकत्वाद्दृश्यत्वान्मायिकत्वतः ।

अवस्थाप्रितयं नाहं तत्साक्षी केवलः शिवः ॥ २१ ॥

देहप्राणमनोबुद्धिकारणानि जडानि हि ।
तेभ्यो विलक्षणसार्क्षीं चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥ २२ ॥

नासत्योऽसत्यसाक्षित्वात् जडो जडसाक्ष्यहम् ।
न दुःखं दुःखसाक्षित्वात्सत्यज्ञानसुखात्मकम् ॥ २३ ॥

सर्वाधिष्ठानरूपत्वात्सन्माद्यः केवलोऽस्म्यहम् ।
चिन्मात्रसर्वसाक्षित्वात्सुखं प्रेमास्पदत्वतः ॥ २४ ॥

अहमेव परं ब्रह्म ब्रह्माहं परमं पदम् ।
इति ज्ञात्वा विमुक्तोऽस्मि ह्यहं ब्रह्मेति शास्त्रतः ॥ २५ ॥

तत्त्वमेव परं ब्रह्म ब्रह्म त्वं परमं पदम् ।
इति ज्ञात्वा विमुक्तः स्यात्तत्त्वमस्यादिशासनात् ॥ २६ ॥

स्तन्यादिविधिपर्यन्ते भूतप्रामे प्रकाशते ।
या चित्तिस्तदहं ब्रह्म प्रज्ञानमिति शास्त्रतः ॥ २७ ॥

देहाद्यज्ञानपर्यन्ते त्वनात्मत्वेन निश्चिते ।
यन्नित्यं ब्रह्म तदहमहमात्मेति शास्त्रतः ॥ २८ ॥

तत्त्वमस्यस्म्यहं ब्रह्म ब्रह्मात्माऽयमसंशयः ।
प्रज्ञानं ब्रह्म चेत्युक्तं यदद्वैतं तदस्म्यहम् ॥ २९ ॥

योऽग्र ब्रह्म परं वेद श्रुत्याचार्यप्रसादतः ।
स ब्रह्मैव भवेन्नूनं ब्रह्म वेदेति शास्त्रतः ॥ ३० ॥

ब्रह्मवित्परिपूर्णोऽथ भासते दृश्यरूपतः ।
अतरसर्वमिदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदमिति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

आत्मचैतन्यमेवेदं भासते दृश्यरूपतः ।
आत्मैवेदमतरसर्वमात्मैवेदमिति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

देहादिपंचकोशसौर्ने क्लिप्तोऽहं शुभाशुभैः ।
पृथिव्यादिगतैर्धर्मैः लिप्यते नाभ्रं यथा ॥ ३३ ॥

सच्चिदानन्दरूपोऽहं न तप्तोऽहं कदाचन ।
तापैस्सासारिकैस्सर्वैरातपैरम्बरं यथा ॥ ३४ ॥

सर्वावभासकं सत्यं सर्वमूर्तान्तरस्थितम् ।
सर्वदुःखैर्न लिप्तोऽहं न लिप्यत इति श्रुतेः ॥ ३५ ॥

सर्वाधारो निराधारः चिदाकाशोऽस्मि केवलम् ।
आकाशवत्सर्वगत आकाशवदिति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

विम्बानन्दात्मभूतस्य ममैवानन्दलेशतः ।
आनन्दवन्ति भूतानि मात्राप्येवेति शास्त्रतः ॥ ३७ ॥

मीना इवावभासन्ते यत्र सूर्येन्दुतारकाः ।
तत्रात्मबुद्धियुक्तस्य किं ममोपास्यमिष्यते ॥ ३८ ॥

ब्रह्मादिदेहान्मण्डूकान्मनुते यत्र संस्थितः ।
तत्र स्थितस्य धीरस्य किं प्राप्यमवशिष्यते ॥ ३९ ॥

यत्रैकस्था विराजन्ते देवास्सर्वे महेश्वराः ।
तत्रात्मबुद्धियुक्तस्य किं ममोपास्यमिष्यते ॥ ४० ॥

यद्विज्ञाय महात्मानो न पतन्ति पुनर्भवे ।
तत्रात्मबुद्धियुक्तस्य क्व चन्धो मे क्व मुक्तता ॥ ४१ ॥

प्रचण्डा यत्र नन्दन्ति विम्बानन्दात्मनिर्घृताः ।
बुद्धिपौरुषीर्नहीनाः अभिकास्तत्कथं विदुः ॥ ४२ ॥

अहो मशकलोमाप्रलम्भमानरजःकणान् ।
इन्द्रादीभ्यन्वयते यत्र स्थितस्तत्केन भाव्यते ॥ ४३ ॥

अहो सर्पपवद्भ्रान्ति यत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।
तत्रात्मबुद्धियुक्तस्य महिमा केन वष्यते ॥ ४४ ॥

यस्मिन्नानन्दसरासि शिवविष्ण्वभिधानकम् ।
रमते हंसमिश्रुतं सोऽस्मि मे पदय कौशलम् ॥ ४५ ॥

एकात्मभावनामात्रादनेकलेशमंक्षयात् ।
स्वानन्दे सुस्थितोऽस्म्यद्य ह्यत्युग्रं पश्य मे तपः ॥ ४६ ॥

अस्तुवन्नमस्कुर्वन्ननिन्दन्यं च कचन ।
एकात्म्ये सुस्थितोऽस्म्यद्य ह्यत्युग्रं पश्य मे तपः ॥ ४७ ॥

देहात्मभ्रममुत्सृज्य परिपूर्णात्मदर्शनात् ।
विदेह इव तिष्ठामि ह्यत्युग्रं पश्य मे तपः ॥ ४८ ॥

एतावन्मात्रके देहे तिष्ठन्नङ्गाण्डमण्डपम् ।
आपूर्णावस्थितो भामि ह्यत्युग्रं पश्य मे तपः ॥ ४९ ॥

लोकेऽस्मिन्दह्यमानेऽपि देहेऽस्मिद्रेदितेऽपि वा ।
मम लोमापि न छिन्नं ह्यत्युग्रं पश्य मे तपः ॥ ५० ॥

पतेच्च लोष्टवत्काय तिष्ठेद्वा ह्यिष्टवत्कचित् ।
कालभक्षकचैतन्यरूपिणः क्वास्ति मे क्षतिः ॥ ५१ ॥

देहात्मभ्रमसंक्षुब्धैर्जनैस्सह वसन्नपि ।
अभिन्नात्मैकनिष्ठोऽस्मि पश्य धैर्यं महाद्भुतम् ॥ ५२ ॥

अतिसंकटकालेऽपि तत्त्वत्रिम्बचिदम्बरम् ।
न विस्मरति मे चित्तं पश्य धैर्यं ममाद्भुतम् ॥ ५३ ॥

आवालपण्डितैस्सर्वैस्सत्यवद्दृढयते जगत् ।
नास्तीत्येव मया त्यक्तं पश्य धैर्यं ममाद्भुतम् ॥ ५४ ॥

पश्यन्तं पूर्णमात्मानं प्रणष्टाज्ञानकर्मलम् ।
न स्पृशन्ति मुनिं दोषाः महाग्निमिव मक्षिकाः ॥ ५५ ॥

कर्मारोध्याश्च ये देवाः ये चोपास्याः पुरा मया ।
तेषामध्यात्मभूतस्सन्तुपास्यो निश्चितोऽस्म्यहम् ॥ ५६ ॥

श्रेयश्च प्रत्यगर्थं च वरणाऋणोद्भवम् ।
शात्या मया क्रियास्यक्ताः पश्य धैर्यं ममाद्भुतम् ॥ ५७ ॥

अकर्त्रात्मैकरूपस्य वैदिकं कर्म जानतः ।
 अज्ञाधिकारि देवेभ्यः किं भयं निर्भयस्य मे ॥ ५८ ॥
 अज्ञैरुशरणा देवाः स्वकौयं मन्त्रजानतः^१ ।
 मम भीताः पलायन्ते गरुटस्येव पत्रगाः ॥ ५९ ॥
 वैदिकं मंत्रजानन्तं^२ ब्रह्मक्षं कर्तृचोदना ।
 त्यजत्यज्ञानगणिका कुष्ठोपस्थेव कामिनी ॥ ६० ॥
 वेदातीतस्य विदुषः श्रुतिमूर्ध्नि प्रनृत्यतः ।
 शिष्टेभ्यश्श्रुतिदासेभ्यः किं भयं निर्भयस्य मे ॥ ६१ ॥
 अहं कर्तेति दुर्वुद्धिं न कुर्यान्मोहतोऽपि वा ।
 यदि कुर्यात्प्रमादेन पतत्येव न संशयः ॥ ६२ ॥
 नाहं कर्तेति सद्बुद्धिं सदा कुर्याद्विचारतः ।
 यदि कुर्याद्विचारेण मुक्त एव न संशयः ॥ ६३ ॥
 एवं स्थिते परे तत्रे विश्वनिश्चासपूरके ।
 अकर्त्रात्मैकरूपेऽस्मिन्वृथा माया विजृम्भते ॥ ६४ ॥
 अकार्यकरणव्यग्रं कुर्यान्गान्कार्यलंपटान् ।
 दुष्टशिष्टजनान्माया वंचयत्यनिशं वृथा ॥ ६५ ॥
 जपदोमपराः केचिच्छिलामृहारूपूजकाः ।
 क्षपयन्ति वृथा कालं मायया वंचिता नराः ॥ ६६ ॥
 अश्वत्थपिचुमन्दांश्च ह्यन्योन्योदामरामुकाः ।
 विसृज्य लज्जां विभ्रान्त्या वृक्षान्मूढा उपासते ॥ ६७ ॥
 शिलामृदारुचिन्नादिदेवतादर्शनोत्सुकाः ।
 शतिवातातपश्रान्ताः पर्यटन्त्यपरे महीम् ॥ ६८ ॥

केचित्पशून्निर्हंसन्ति स्वार्थं भूतनिर्हंसकाः ।
श्रुतेर्निवृत्तित्वात्पर्यमजानन्तोऽल्पबुद्धयः ॥ ६९ ॥

विग्रहोपासनाः केचिन्नामक्रीतनत्तराः ।
श्रौतस्मार्तपराः केचित्तत्त्वं कोऽपि न विन्दति ॥ ७० ॥

अधीत्य वेदशास्त्राणि ह्युदरोपस्थलम्पटाः ।
पतन्ति वनितापौहादुर्बलाः कामलम्पटाः ॥ ७१ ॥

दिवा कर्मपरा मूढाः पवित्राङ्गुल्यो भृशम् ।
रात्रौ दुर्मलभाण्डस्त्रीकामलपटतत्पराः ॥ ७२ ॥

नानुष्ठानविधिं मूर्धाः नोपासनविधिं विदुः ।
चरन्ति स्त्रीमिच्छद्वाररक्षासफलजीविताः ॥ ७३ ॥

स्मरन्तरसस्पृशन्तश्च पदयन्तश्च परस्परम् ।
नयन्ति पशुपत्काल नास्तिकाः कामलम्पटाः ॥ ७४ ॥

स्रग्मलपरिहितं नग्द्वारातिदारुणम् ।
कामिनीकायनरक नाश्रयेद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥ ७५ ॥

कक्षोपस्थशिरोनासावेशसंकटसंकटम् ।
कामिनीकायदुर्वृक्ष नाश्रयेद्ब्राह्मण क्वचित् ॥ ७६ ॥

मज्जेद्रथ्या तले वापि पतेद्वा दुर्मलावटे ।
न स्त्रीदुर्मलगात्रतु सरप्रगेद्ब्राह्मण क्वचित् ॥ ७७ ॥

प्रितस्तिमात्रा रज्जु वा कण्ठे वध्या तनु स्यन्ते ।
न स्त्रीकण्ठसमाश्रयेपमाकाक्षेद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥ ७८ ॥

अकीर्त्यङ्कुरदुर्वीजं कीर्तिवह्निपरश्रवम् ।
पापपापः प्रपावृक्ष स्त्रीसग चर्नयेद्बुधः ॥ ७९ ॥

अन्तस्तापकरिं पुसा घदिदशीतकरीमिव ।
ललना राजयक्ष्माभा श्रेयोर्था दूरतस्यनेत् ॥ ८० ॥

पुरुषोच्छिष्टप्रणानि चालयन्तीमितस्ततः ।
 चण्डवातोपमां कान्तां वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥ ८१ ॥
 स्त्रीसंगात्संकटं प्राप्ता रामरावणवासवाः ।
 अतः स्त्रीसंगतिं धीरस्यजेत्कुक्षिमलं यथा ॥ ८२ ॥
 सर्वदुर्मलमावालं गर्वानर्थं ऋण्डकम् ।
 स्त्रीपिण्डं पिण्डभुक्सेव्यं न सेवेत युधः क्वचित् ॥ ८३ ॥
 विकारसूकराकीर्णां दोषकौलेयकावृताम् ।
 कामिनीकायचण्डाब्जवाटिकां ब्राह्मणस्त्यजेत् ॥ ८४ ॥
 भ्रूविक्षेपादिचपलैर्नयनैर्नरकोन्मुखाः ।
 पदयन्तीतस्ततो भीताः ललनां पुरुषाघमाः ॥ ८५ ॥
 मलमूत्रपरिद्विन्ने स्त्रीविले कामलंपटाः ।
 रमन्ति ये नमस्तेभ्यस्साहसं किमतः परम् ॥ ८६ ॥
 एवं स्त्रीलम्पटारसर्वे पुत्रलाञ्छनतत्पराः ।
 लौकिकं वैदिकं कर्म कुर्वन्तरसंसरन्त्यहो ॥ ८७ ॥
 ब्राह्मणाः पशवः केचिद्ब्रह्मभूतमकल्मषम् ।
 ज्ञानिनं न सहन्ते स्म राजहंसं वका इव ॥ ८८ ॥
 अज्ञानमलपाकान्ता मूढास्त्वज्ञाननिर्मलम् ।
 नांगीकुर्वन्त्यहो धीराः सूकरा इव चन्दनम् ॥ ८९ ॥
 कलौ विज्ञानदीर्घल्यं प्रलपन्त्यातगायिनः ।
 शिखिनो मुण्डिनो वापि दूरात्तान् शबवत्थजेत् ॥ ९० ॥
 न तरंति प्रिया नाकारुढाभंसंसारसागरम् ।
 तृणस्तम्बाह्वारुढा यथागाधतरङ्गिणीम् ॥ ९१ ॥
 सत्यमेकं महात्मानं दृश्यमेकमसत्तथा ।
 अज्ञात्वाद्याप्यहो कष्टं संसरन्त्यतिदुःखिताः ॥ ९२ ॥

पुरुषापसदा एवमपश्यन्तो गतिं पराम् ।
 द्रुमं दोषं च चण्डाढा इव सर्पानुपासते ॥ ९३ ॥
 तान् दृष्ट्वा निपतेद्वेग्रे कामसर्पादिसंघटे ।
 विषयापदसंकीर्णे कर्ममार्गे नरः क्वचित् ॥ ९४ ॥
 वेदान्तमधुरालापशालिमोक्षाध्वसंकुले ।
 विद्वान्मत्तगजाक्षुण्णे ज्ञानमार्गे चरेन्नरः ॥ ९५ ॥
 अहो चण्डाढरण्डेय विद्यानिर्जयतत्परा ।
 भ्रामयत्यनिशं घोरा मर्कटानिव वेपथून् ॥ ९६ ॥
 तामविद्याविपलता समूला हेतुया बुधः ।
 संचिच्छद्य ज्ञानखड्गेन पूर्णात्मा राजते ततः ॥ ९७ ॥
 स्वभावात्कष्टदीनाना न सुर्यं कर्मयज्ञतः ।
 दीनानामथ धीराणां सुखं विज्ञानयज्ञतः ॥ ९८ ॥
 निवृत्तिभार्यासयुक्तः संजान्ज्ञानपुत्रकः ।
 दृढसद्गुणशोशस्सन्त्राहणस्सत्कुलोद्भवः ॥ ९९ ॥
 श्रद्धासद्धनसंपूर्णः दक्षो वेदान्ततत्त्ववित् ।
 स्वकर्तव्येष्वप्रमत्तः घृत्युत्साहसमन्वितः ॥ १०० ॥
 वैराग्याक्रोधसन्तोषक्षमाशौचदयार्जवम् ।
 जितेन्द्रियत्वमेकान्तशील्यं च विचारणा ॥ १०१ ॥
 एवं दशविधज्ञानयज्ञायुधसमन्वितः ।
 सर्वोदयवसच्छिष्यकृतसर्वोपचारतः ॥ १०२ ॥
 दोषशेषवचोवेगदमश्रुपापनखानि च ।
 मनोदशनमालिन्धमपाकृत्य महामतिः ॥ १०३ ॥
 गुणसद्गतिगंगाम्भः स्नाननिर्द्वैतकल्मषः ।
 घृत्वा यो यस्य धैर्यं नैष्कर्म्यं चोत्तरीयकम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मचर्योपवीतस्सन् सम्यक्प्रज्ञाशिखो मुनिः ।
कृतार्थतीर्थाधमनसाधनत्वसमान्वितम् ॥ १०५ ॥

शरीरयज्ञशालायामात्मान्याधानदीक्षितः ।
ज्ञानयज्ञं प्रकुर्वीत ब्राह्मणो मोक्षकामतः ॥ १०६ ॥

पञ्चकोशविचारख्यामन्वारम्भणरूपिणीम् ।
इष्टिं प्रथमतः कुर्वन्क्रमात्सर्वं समापयेत् ॥ १०७ ॥

अज्ञानपशुमालभ्य तद्वपारूपिणीं च यः ।
देहात्मध्रान्तिमात्माप्तौ जुहुयात्तत्त्वविन्मुनिः ॥ १०८ ॥

अज्ञानपशुसंभूतं रागद्वेषाज्यमिश्रितम् ।
दृश्याभिधं हविशेषं चित्कुक्षौ मक्षयेन्मुनिः ॥ १०९ ॥

अविद्याधेनुसंभूतविषयाभिघसर्पिणा ।
मिश्रं बुद्धिसमिद्धोममात्माप्तौ पाचयेन्मुनिः ॥ ११० ॥

उपासनाविधिस्वाहाकारं कुर्वन्महामतिः ।
कर्मकाण्डं षषट्कृत्य स्वात्माग्निं तर्पयेन्मुनिः ॥ १११ ॥

सर्वात्मभावसन्पुण्यदीक्षाबभृथमाचरेत् ।
स्वपादभक्तदीनेभ्यो दद्याद्विज्ञानदक्षिणाम् ॥ ११२ ॥

ब्राह्मणस्तपसा दीप्तो महान्तं यत्नमास्थितः ।
इष्टेह ज्ञानयज्ञेन रमते मुक्तिरम्भया ॥ ११३ ॥

शरीरयज्ञशालां तां प्रदहेत् ज्ञानबहिना ।
प्रारब्धदीनविप्राय दद्याद्वा धीरधीर्मुनिः ॥ ११४ ॥

स्वतो नान्यदुपासीत शिवमात्मेति चिन्तया ।
किं कार्यं किमुपास्यं वा ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ११५ ॥

किं कृत्वा श्रेय आप्नोति किमकृत्वा मयं वहेत् ।
सर्वोपास्यः शिवोस्मीति स्थितश्चेद्ब्राह्मणः स्वयम् ॥ ११६ ॥

ईश्वरादिविराडन्नं विश्वं नास्तीति भावयेत् ।
विशिष्टमाहृषितृजो यदि स्याद्ब्राह्मणः स्वयम् ॥ ११७ ॥

न सत्यं भावयेद्विश्वं दृश्यमानवियर्जितः ।
रसनो सर्पवत्पश्येद्यदीच्छेत्सुखमात्मनः ॥ ११८ ॥

जाग्रतं विभ्रमं सर्वं स्वप्नवद्भाषयेद्विया ।
आत्मानं सत्यमीक्षेत यदीच्छेच्छ्लैय आत्मनः ॥ ११९ ॥

इदं बुद्धिश्च बाह्यार्थेष्वहंबुद्धिस्तथात्मनि ।
प्रसिद्धा सर्वजन्तूनां विवादोऽत्र न कश्चन ॥ १२० ॥

भ्रान्ता अपि न कुर्वन्ति विवादं चात्मगोचरम् ।
स चात्मा नित्य इत्येव वैदिकानां मतं ध्रुवम् ॥ १२१ ॥

जगन्मिथ्यात्वमप्येतत्त्वप्रहृष्टयैव बोध्यते ।
साक्षित्वमात्मनश्शुक्तिदृष्टयैव प्रमितं तथा ॥ १२२ ॥

परप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दरूपता ।
भेदशून्यत्वमप्यस्य व्योमदृष्टान्तसंमतम् ॥ १२३ ॥

इति तत्त्वमनालोच्य बहवश्शोकसागरे ।
मग्राश्चेद्प्रमथ्यतत्वज्ञास्ततो दुःखतरं तु किम् ॥ १२४ ॥

पश्यन्तोऽद्वैतमात्मानमात्मारामा जितेन्द्रियाः ।
जगन्मिथ्येति निश्चित्य नृत्यन्ति श्रुतिमस्तके ॥ १२५ ॥

निधाय निधिषेतालोकाटनं बोधमन्त्रतः । ।
एकान्ते ब्राह्मणो नित्यं रमते मुक्तिरन्भया ॥ १२६ ॥

जगदादिर्जगद्रूपः जगदत्तास्मि केरलम् ।
मृत्यूपसेचनो नूनं यस्य ब्रह्मेति शास्त्रतः ॥ १२७ ॥

न विधिप्रतिषेधाभ्यां बध्यते स्वात्मतत्त्वयित् ।
न बध्यते कदाचिद्धि मत्तेभो विसतन्तुभिः ॥ १२८ ॥

स्वभावविमलो धीरो दुःखपङ्कमलं स्पृशन् ।
कुलाये कीटवत्तिष्ठेत्संस्मरन्स्वं स्वतत्वचित् ॥ १२९ ॥

विचाकुशलप्रज्ञदशास्त्रसद्गुरुशिक्षितः ।
सर्वोपरि प्रकाशेत शाणोहिलितरत्नवन ॥ १३० ॥

मानावमाननिर्मानः तेजस्वी तपसा ज्वलन् ।
एकरूपो विभासेत दीपवत्सर्वभासतः ॥ १३१ ॥

संस्कारोपाधिधिकारो विम्वानन्द्यात्मनिर्घृतः ।
एकरूपो भवेद्विद्वान्हेमतामरसं यथा ॥ १३२ ॥

तापत्रयामिसन्तप्तो देही तत्संगिसंग्यपि ।
निर्दुःखो विचरेद्विद्वान्छीतलक्ष्मन्प्रविम्बवत् ॥ १३३ ॥

निषेधविधिसंत्यक्तो जनसङ्गाविवर्जितः ।
नित्यतृप्तश्चरेद्विद्वानुत्सृष्टृषभो यथा ॥ १३४ ॥

लौकिकैर्वैदिकैर्वापि संस्कारैः परिवर्जितः ।
उदासीनश्चरेद्विद्वान् शिरोविभ्रष्टकेशवत् ॥ १३५ ॥

शासनारसनिर्हीनसंत्यक्ताज्ञानवन्धनः ।
निरालंबश्चरेद्विद्वान्पृथ्विविभ्रष्टकेशवत् ॥ १३६ ॥

पवित्रेष्वपवित्रेषु देहेष्वापूर्य संस्थितः ।
निर्लेपो निरुपाधिरसन् व्योमवद्भासते बुधः ॥ १३७ ॥

अज्ञानविषदुर्वृक्षविभ्रष्टः स्वात्मभूतले ।
निर्मूढरसगुनिस्तिष्ठेत्तरुविभ्रष्टकाष्ठवत् ॥ १३८ ॥

सर्वाधिष्ठानभूतरसनिर्घ्नगिरिश्चावभासकः ।
मिथ्याभूतमिदं सर्वं संपश्येम्मरुवारिवत् ॥ १३९ ॥

शृण्वन्नानाविधाकारान् शब्दान्बर्णानितस्ततः ।
निर्विकारमना विद्वान्विचरेद्बुधिरौ यथा ॥ १४० ॥

स्पृशन्नानाविधाकारान्दर्शान्सर्वानितस्ततः ।

निर्विकारो निरासक्तो वायुवद्विचरेद्बुधः ॥ १४१ ॥

पश्यन्नानाविधाकारान्घिययान्वनितादिकान् ।

निर्विकारस्वदृष्टिस्सन् गजवद्विचरेद्बुधः ॥ १४२ ॥

गृह्णन्नानाविधाकारान्नसान्सर्वानितस्ततः ।

निर्विकारो निरीहस्सूर्यवद्विचरेद्बुधः ॥ १४३ ॥

जिघ्रन्नानाविधाकारान्गन्धान्सर्वानितस्ततः ।

अनासक्तमना विद्वान्विचरेद्भ्रमरो यथा ॥ १४४ ॥

अर्धो-मीलितदृष्टिस्सन्धुद्रदृष्टिविचर्जितः ।

गंभीरहृदयो विद्वान्विचरेन्मत्तदन्तिवत् ॥ १४५ ॥

अर्चितः कुसुमैर्वापि क्षिप्तोऽङ्गारकगैरपि ।

एकरूपो बुधस्तिष्ठे परायाणप्रतिमादिवत् ॥ १४६ ॥

उत्प्लन्तमपि वा कामं मन्थु वाप्यविभीषणम् ।

पूर्णदृष्टिर्मेधाधीरसद्देतामृतवद्बुधः ॥ १४७ ॥

संपूर्णकान्तरूपस्सन्नानोपाधिवशाद्दहम् ।

नानारूपो विभामीह चालिन्धातपदीप्तिवत् ॥ १४८ ॥

निन्दितो वन्दितो वापि पूजितस्ताडितोऽपि वा ।

क्षमयात्परतिर्विद्वान्विपद्देत तस्यैवा ॥ १४९ ॥

आत्मारामः पूर्णकामस्तुष्टो विभ्रान्निष्ठया ।

एकाग्रते रमते विद्वान्कामिनीसक्तकामिवत् ॥ १५० ॥

निःस्पृहस्य प्रशान्तस्य विभ्रानन्दात्मदर्शितः ।

विदुषो राजते चित्तं विमल गाङ्गवारिवत् ॥ १५१ ॥

संप्राप्तान्विषयान्सर्वानुत्सृज्य रिपयतिने ।

प्रत्यक्सुप्ते सुस्थितोऽस्मीत्यत्युपं पश्य मे षणः ॥ १५२ ॥

प्रध्वस्तकर्मनिगळः प्रणष्टविषयस्पृहः ।

ब्राह्मणो रमते धीरः शृंखलामुक्तसिद्धवत् ॥ १५३ ॥

न वेदान्न च शास्त्राद्वा न मूढालापतोऽपि वा ।

विभेति तत्त्वविद्धीरः सिद्धो हस्तिरवादिब ॥ १५४ ॥

सर्वभूतात्मभूतरसन् सर्वानन्दावलोकनात् ।

नित्यवृत्तो भवेद्विद्वान्पुरराज्यातिता यथा ॥ १५५ ॥

स्वकायं काष्ठवदनश्येन्मृत्युवत्परयोपितः ।

अमेध्यवत्परद्रव्यं कष्टं कर्म परित्यजेत् ॥ १५६ ॥

न कुर्यादिन्द्रियप्रीतिं न मनो वर्धयेद्बुधुवः ।

क्षुद्रोगं प्रशमं कुर्याद्विक्षौपघनिषेवणात् ॥ १५७ ॥

भूतवत्पातयेद्देहं कर्माधीनगतिं बुधुवः ।

एतदर्थं मनस्तापं न कुर्यात्तु कदाचन ॥ १५८ ॥

परकीयानि दुःखानि स्वकीयानि विभावयेत् ।

ततो निवर्तते द्वेषः स्वस्मिन्निव परेष्वपि ॥ १५९ ॥

सुखानि परकीयानि स्वकीयानि विभाजयेत् ।

ततो निवर्तते रागः सिद्धेच्छाया अनुद्भवात् ॥ १६० ॥

ज्ञाताहं सर्वलोकस्य पिण्डब्रह्माण्डरूपिणः ।

अतोऽहं सर्वसंपूर्णो व्यापको द्वैतवर्जितः ॥ १६१ ॥

जगज्ज्योतिरमूर्तं यज्जरामरणवर्जितम् ।

परिच्छेदत्रयोन्मुक्तं तद्ब्रह्माद्वयमस्यहम् ॥ १६२ ॥

चिदाकाशमहाकाशकल्पनिष्पापमघ्नणम् ।

अनन्यपूर्णं पूर्णं यत्तद्ब्रह्माद्वयमस्यहम् ॥ १६३ ॥

अरूपं सर्वरूपावभासकं शून्यसाक्षि यत् ।

सर्वबुद्धिगुहाज्ज्योतिस्तद्ब्रह्माद्वयमस्यहम् ॥ १६४ ॥

पिपीलिकादिब्रह्मान्तं मद्भोगायतनं घपुः ।
 कुतो द्वेषावकाशो मे स्थदेहावयवे यथा ॥ १६५ ॥
 घटादिषु यथा तुल्या मच्चैतन्यावभासता ।
 तथा देहेऽपि सा तुल्या क रागायसरो मम ॥ १६६ ॥
 चित्स्वरूपः प्रकाशात्मा मनोवाचामगोचरः ।
 अहमेको विभामीह प्रासादस्थप्रदीपवत् ॥ १६७ ॥
 पिपीलिकादिब्रह्मान्तप्राणिभिश्चेष्टितानहम् ।
 भासयन्भामि विश्वात्मा मध्याह्नार्कप्रकाशवत् ॥ १६८ ॥
 चराचरजगज्जालविचित्रकलनाश्रयः ।
 गन्धर्वनगराधारन्योमयद्भाम्यनाश्रयः ॥ १६९ ॥
 न तमोहं न वा तेजः तमस्तेजःप्रकाशकः ।
 नाप्यहं दृश्यमखिलं सर्वदृश्यावभासकः ॥ १७० ॥
 न जगन्न मनो देहः परमार्थनिरूपणे ।
 यदेवास्ति तदस्मीति विम्बरोऽस्मीह सांप्रतम् ॥ १७१ ॥
 ब्रह्माण्डभाण्डमध्येहं पूर्णश्रेयतिर्महाकृतिः ।
 निरपायो विभामीह भुंभान्तस्थप्रदीपवत् ॥ १७२ ॥
 ब्रह्माण्डबाह्यदेशेऽपि परिपूर्णैकचित्रसः ।
 अक्षुद्रोहं विभामीह मप्रकुंभमहाविवृत ॥ १७३ ॥
 ब्रह्माण्डभाण्डरूपोऽहं चैतन्यानन्दसन्मयः ।
 एक एव सदा भामि घटकृच्चेषु भूर्धृथा ॥ १७४ ॥
 यथा घटादिना सद्भो ह्याकाशस्य न विप्रते ।
 तथानेन शरीरेण मम सद्भो न विघते ॥ १७५ ॥
 तरङ्गबुद्बुदाकारैर्यथा भाति महोदधिः ।
 देवतिर्यङ्गानुष्याद्यैरतथा भामि निरामयः ॥ १७६ ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिविलासा ।

नानापल्लपिण्डेऽस्मिन्सर्वदैको यथाऽस्म्यहम् ।

नानामिधशरीरोपि ब्रह्माण्डेपि तथास्म्यहम् ॥ १७७ ॥

ब्रह्माण्डाख्यापवरके पिण्डवर्त्याश्रयो महान् ।

प्रत्यकूचितिर्भिभामीह कोप्यहं निरुपद्रवः ॥ १७८ ॥

यथा मदीये पिण्डाण्डे न ममावयवाद्भगम् ।

तथा मदीये ब्रह्माण्डे न ह्यन्यस्माद्भयं मम ॥ १७९ ॥

दृश्यमस्तीत्यदृग्दृश्या दृश्यतोऽस्मि पुरार्दितः ।

दृश्यं नास्तीति दृग्दृश्या सुरितोस्म्यथ नाचिरम् ॥ १८० ॥

अजरोऽहमनन्तोऽहमजरसर्वावभासक ।

क्षुत्पिपामादिहीनोऽहं न मे रागादिमंगतिः ॥ १८१ ॥

अकर्तोऽहमभोक्ताऽहमसंगोऽहमहं शिवः ।

पूर्णानन्दोऽद्वयदशुद्धो नित्यमुक्तो निराश्रयः ॥ १८२ ॥

अकर्तृत्वादभोक्त्वद्वाहुःसलेशोऽपि नास्ति मे ।

यस्याहं पूर्णमानन्दं चिन्तयामि समन्ततः ॥ १८३ ॥

प्रत्यहं सुप्तिममये य आनन्दोऽनुभूयते ।

तं त्रिम्बभूतमानन्दं मत्वात्मानमहं सुरी ॥ १८४ ॥

गृहेऽरण्ये सुतीर्थे वा विजने सन्नेऽपि वा ।

ब्रह्माहमिति निश्चितं त्रिम्बसामि यथासुखम् ॥ १८५ ॥

पट्टे वाथ पल्या वा शून्ये हर्म्ये तथा वने ।

प्रारब्धप्रेरितो यत्र तत्र तिष्ठाम्यहं सुरी ॥ १८६ ॥

यद्यद्दृष्टं श्रुतं तत्तत्सर्वं ब्रह्मेति निश्चयान् ।

संमनेऽप्यवमाने वा समदृग्बिचराम्यहम् ॥ १८७ ॥

अन्यदेहधनादीनां संयोगयोगयोरिव ।

स्वीयदेहधनादीनां संयोगयोगयोरिव ॥ १८८ ॥

असंगस्य न मे किञ्चिद्धीयते सर्वसाक्षिणः ।
मनसा यदि रोदो वा मोदो वा भवतीति चेत् ॥ १८९ ॥

अकर्तृत्वदृशोऽभोक्तुः किं गतं, किं ममागतम् ।
नहि तद्दर्शनदेव तत्संस्पर्शो भवेन्मम ॥ १९० ॥

गृहदाहपरिहानायथा दाहो न जायते ।
पश्यतो वा यथा शैल्यं चन्दनादीन्न जायते ॥ १९१ ॥

देहेन्द्रियमनःप्राणधर्मान्संपश्यतो मम ।
देहेन्द्रियमनोधर्मैर्गन्धः कालत्रये नहि ॥ १९२ ॥

निरपायपदं प्राप्य सापायं त्यज्येत यथा ।
निरपायं परात्मानं ज्ञात्वा त्यक्तं भयेतरत् ॥ १९३ ॥

गृहस्थो वा परित्राड्वा पूर्णे दृष्टे गतञ्जरः ।
निरावरणतत्पार्थो नितरां राजते बुधः ॥ १९४ ॥

गृहिवेषो यतेर्वेषोप्यतिवर्णाश्रमोऽस्तु मे ।
देहधर्मानिमान्पश्यन् निवसामि यथासुखम् ॥ १९५ ॥

वर्णाश्रमसमाचारो देहस्यैव न चात्मनः ।
इति निश्चित्य सदबुध्या निवसामि चरामि वा ॥ १९६ ॥

न तनोमि वृथाशास्त्रपाठव्यसनमादरात् ।
अकर्तृत्वधियैवाह सुखितोऽस्मि निरन्तरम् ॥ १९७ ॥

यत्तस्मद्वमसीत्येव गुरोदश्रुत्या प्रदर्शितम् ।
प्रज्ञाहमिति निश्चित्य निवसामि यथासुखम् ॥ १९८ ॥

सकलं स्वस्विदं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चन ।
इति चिन्तयतो मेऽद्य हृदये षापि दुःखिता ॥ १९९ ॥

पुत्रदाराभ्रपित्तादि नश्वरं सर्वमीक्षितुः ।
आसन्नमरणे देहे कथं श्याच्छामनं मम ॥ २०० ॥

समानाः स्वर्गतास्सर्वे न्यूना येष्यधिका मताः ।
अन्तराब्जविलसस्य जीविते का धृतिर्मम ॥ २०१ ॥

कुसुमूयिप्रसर्वाङ्कुस्त्रियालिङ्गितः पुमान् ।
यथा तां नाशयित्वाऽन्यां सुन्दराम् प्राप्य मोदते ॥ २०२ ॥

संसृत्याख्यमहादुष्टवनितालिङ्गितोऽप्यहम् ।
नाशयित्वा च तामन्यां मुक्तिकान्तां भजान्यहम् ॥ २०३ ॥

जीवितं नाभिवाञ्छामि नाभिवाञ्छामि वा मृतिम् ।
अवर्जनीयमेव स्यादुभयं दैववन्त्रितम् ॥ २०४ ॥

आगामिदेहराहित्यलक्षणा मुक्तिरुत्तमा ।
ब्रह्मात्मनिश्चयात्सिद्धा देहो जीवतु वा न वा ॥ २०५ ॥

निषेधान्न च भीतोऽहं न चाहं विधिकिंकरः ।
निषिद्धं विहितं वापि न करोमि यतः श्रमः ॥ २०६ ॥

कर्तृत्वविभ्रमो येषां सत्यानन्दचिदात्मनि ।
निषेधविधिसंबन्धस्तेषामेष न चात्मनि ॥ २०७ ॥

संसारनाशकामस्य देहनाशो गुणायते ।
शृश्विकच्छेदकामस्य पुच्छच्छेदो यथा तथा ॥ २०८ ॥

ब्रह्मानन्दसमुद्रेऽस्मिन्निमग्नो नितरामहम् ।
किंचा शृणोमि पश्यामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥ २०९ ॥

प्रारब्धत्रितयं भुञ्जन्दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
गृह्णान्तरविपत्त्या मे संपत्त्या वा न किंचन ॥ २१० ॥

ब्रह्मकस्त्यास्त्रसंख्याता बुद्बुदोपमतां गताः ।
तथैतद्देहसंपत्त्या विपत्त्या च न किंचन ॥ २११ ॥

जन्ममृत्युप्रवाहेऽस्मिन्मम संसारसागरे ।
मज्जनोन्मज्जनं पूर्वमज्ञानादागतं बहु ॥ २१२ ॥

इदानीमात्मविज्ञप्तिमहानन्दं समाश्रितः ।

तीर्त्वा भवार्थं, प्राप्य निर्द्वन्द्वोऽस्मि परं पदम् ॥ २१३ ॥

भूतं वा वर्तमानं वा भावि वा यन्मनोतयम् ।

आत्रहस्तम्बपर्यन्तदेहजातं यदस्ति तत् ॥ २१४ ॥

ममैव भोगायतने का प्रीतिः स्वकञ्चरे ।

सर्वानर्थकरीं प्रीतिर्देहे मातु कदापि मे ॥ २१५ ॥

रोगकृमिसमाकीर्णं नवरन्ध्रस्त्रवन्मले ।

शरीराख्ये व्रणे प्रीतिः येषां तेभ्यो नमो नमः ॥ २१६ ॥

देहतस्त्रिष्विषये या प्रीतिरिविवेकिनाम् ।

सा चेदध्यात्मविद्यायां को न मुच्येत वन्द्यनात् ॥ २१७ ॥

सामयं पश्यतो विश्वं बहिर्दीपशिखामिव ।

विवेको यदि नो चित्ते कोऽन्यो मूढतरस्ततः ॥ २१८ ॥

अहमेव जगत्स्रष्टा मय्येव प्रविलीयते ।

मद्भासैव जगद्भाति मत्तोऽन्यो न हि विद्यते ॥ २१९ ॥

रज्ज्वां सर्पभ्रमो यस्य निवृत्तो वापि कस्यचित् ।

अन्यभीत्या यथा भीतिः लोके तस्य न विद्यते ॥ २२० ॥

कालत्रयेऽपि मद्दृष्ट्या प्रपञ्चो नास्ति तस्य मे ।

अग्न्यदृष्ट्या प्रपञ्चश्चेत्किं भयं मम विद्यते ॥ २२१ ॥

देहात्मवासना त्याग्या सर्वानर्थकरी सदा ।

यथाजन्म यथामृत्युः पुनस्संसारसंगतिः ॥ २२२ ॥

यादृश्यन्मशरीरेषु नीचेषु च महस्तु च ।

तादृशी भावना मेऽद्य वर्ततां कुकञ्चरे ॥ २२३ ॥

अहमेव जगत्सर्वं मत्तोऽन्यत् नहि किंचन ।

इति चेन्निश्चयो मेऽद्य द्वैताभावात्कृतो भयम् ॥ २२४ ॥

सात्त्विकं राजसं मूर्खं तामसं वाऽथ पण्डितम् ।
यादि मां पामरा ब्रूयुः किं गर्नं किमनामयम् ॥ २२५ ॥

स्तुतो वाऽथास्तुतो वापि तावानर्थमस एव हि ।
निन्दां स्तुतिमकुर्वाणः समदृग्विचराम्यहम् ॥ २२६ ॥

मूढाः स्तुवन्तु निन्दन्तु यथेच्छं प्रलपन्तु वा ।
पूर्णस्य मम का हानिः शलभैरिव दन्तिनः ॥ २२७ ॥

गंगादिमूत्रसंस्पृष्टघटयोगाद्यधाम्यरे ।
गंगादिमूत्रसंस्पृष्टदेहयोगात्तथा मयि ॥ २२८ ॥

न शुद्धिर्नाप्यशुद्धिर्वा नियशुद्धे चिदात्मनि ।
शुध्यशुद्धिद्वयं त्वमस्या ह्युदासीनश्चराम्यहम् ॥ २२९ ॥

पत्रे भग्नेऽप्यभग्ने वा यथा व्योम्नोऽस्मिन्नारिता ।
देहे भग्नेऽप्यभग्ने वा तथा मेप्यविकारिता ॥ २३० ॥

पवित्रे वाऽपवित्रे वा देशे देहः पतत्वयम् ।
पतने वाप्यवस्थाने द्रष्टुर्मम न किञ्चन ॥ २३१ ॥

नाहं भोतौऽस्मि मरणात् वा तुष्टोऽस्मि जीवनात् ।
एतादृशशरीराणि सुपूनी गतानि मे ॥ २३२ ॥

विषीडिकादिमहान्तं मरणं पश्यतां विदाम् ।
किं दुःखं मद्मनिष्ठानां कुरुद्धेपरसंशयात् ॥ २३३ ॥

आगामिदेहराहित्ये मिद्धे मद्मात्मनिभ्रयात् ।
यैवत्यादक्षयाद्व्यग्नज्ञात् किमु विभोते ॥ २३४ ॥

इच्छानिच्छापरैच्छात्पप्रारब्धनिहितं फलम् ।
समदृष्टयेव भुञ्जानः उदाभीनश्चराम्यहम् ॥ २३५ ॥

व्रतलोचनशुश्रावः सावधानो व्रती यथा ।
औदासीन्यात्ते ह्येषं सावधानो वसाम्यहम् ॥ २३६ ॥

यथाऽन्वः कामिनीरूपमपश्यन्नामगौरवात् ।
प्रवृत्तोऽस्मि तथैवाहं भोगे प्रारब्धगौरवात् ॥ २३७ ॥

ब्रह्मशास्त्रम्य तात्पर्यं सद्गत्यागे समाप्त्रणे ।
तस्मात्सङ्गपरित्यागं मनसा कृतवानहम् ॥ २३८ ॥

अथवा कर्मवेगेन शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
कुर्वतोऽपि न मे वन्द्यो नित्यमुक्तचिदात्मनः ॥ २३९ ॥

ब्रह्मणित्सर्वदेहेषु शुद्धाशुद्धेषु वस्तुषु ।
चन्द्रिकेव विभात्येव समचित्तो भवाम्यहम् ॥ २४० ॥

तापत्रयानलज्वालाञ्जलितं कोशमन्दिरम् ।
ज्वत्सृज्य शीतलं स्यात्मसलिलं समुपाश्रये ॥ २४१ ॥

अधेमं दग्धमंसारमसारं सारवर्जितम् ।
असन्नस्तप्रशंसन्तं मन्यवस्मत्सजाम्यहम् ॥ २४२ ॥

मनोमत्तगजेन्द्रस्य त्रिपयारण्यचारिणः ।
करोम्यद्यैव मे धैर्याद्ब्रह्मैवात्मानमुत्तमम् ॥ २४३ ॥

असंप्रेष्यैव च प्रेष्यानमुक्तान्प्रेष्यमेव च ।
यथेच्छाचारसंपन्नो निर्विकल्पक्षराम्यहम् ॥ २४४ ॥

क्षुब्धयाधेः प्रशमं कुर्वन् मिश्रौषधनिषेवणात् ।
पियन्नक्षन् जगत्पदयन्दसन्नेव चराम्यहम् ॥ २४५ ॥

वैद्याद्यन्दर्षं यत्कं च दुःकृतं शीतप्ररणम् ।
कुशान् वसानो यदि वा सतुष्टो विचराम्यहम् ॥ २४६ ॥

शुद्धात्माद्वैततरुपर्यनिष्ठाप्रथ्वस्तसंशयः ।
त्यक्तव्यमथ भोक्तव्यमुत्तमृज्य विचराम्यहम् ॥ २४७ ॥

अद्य मां मर्कटा मूढा यदि निन्दन्त्वकर्मठम् ।
स्तुयन्तु मम का हाति तां भाषां भावयाम्यहम् ॥ २४८ ॥

- अनुभूतानि वान्यानि स्वप्रवत्संस्तुतिभ्रमम् ।
 उत्सृज्य सुस्थितप्रज्ञः स्वात्मतत्त्वे स्थितोऽस्म्यहम् ॥ २४९ ॥
- मयि यन्नास्ति तन्नास्ति देहोऽहं वस्तुनो नहि ।
 देयादेयविनिर्मुक्तः स्वात्मतत्त्वे स्थितोऽस्म्यहम् ॥ २५० ॥
- क्षुत्पिपासे यदा स्यातां तदा वीथ्यां गृहाङ्गणे ।
 पाणियुग्मे निपतितं यत्तदश्रन्वसाम्यहम् ॥ २५१ ॥
- अथवा शीतवातादिपीडा मां बाधते यदि ।
 शूयालये वा भूगर्ते गुहायां वा वमाम्यहम् ॥ २५२ ॥
- अतीतमस्मरन्धीरो भावि वाप्यप्रिचारयन् ।
 वर्तमानमशेषन्तु हसन्पदयंश्चराम्यहम् ॥ २५३ ॥
- अन्वर्धीरो वहिर्दीनः स्वतदशुद्धो वहिर्मलः ।
 अन्तस्तुष्टो वहिः किंष्टो मूढेष्वद्य चराम्यहम् ॥ २५४ ॥
- अन्वेको वहिर्नाना हृदि बुद्धो वहिर्जटः ।
 अन्तस्त्यागी वहिस्संगी विचरामि यथासुरम् ॥ २५५ ॥
- नाहं सर्वमिति भ्रान्त्या सर्वत्रैवास्मि दुःखितः ।
 अहं सर्वमिति ज्ञात्वा सर्वत्र सुखितोऽस्म्यहम् ॥ २५६ ॥
- सुमिर्जीवांकुरस्त्वत्रो जागरत्यप्रविभ्रमः ।
 त्रितयं मयि मिथ्येति संपदयन्निर्भयोऽस्म्यहम् ॥ २५७ ॥
- मनोचितचितं सर्वं मनोमायायिनिर्मितम् ।
 मायेयं मयि मिथ्येति संपदयन्निर्भयोऽस्म्यहम् ॥ २५८ ॥
- प्रज्ञभूतस्य मे निश्चययर्गस्य च वर्णना ।
 आत्ममार्तितरूपस्य च गृह्यधमिता मम ॥ २५९ ॥
- शिरायशोपधीनं किं किं स्नानं किंच तपसम् ।
 किं संप्रयोगाननं वा मे देहद्वर्त्मसाक्षिणः ॥ २६० ॥

किं गार्हस्थ्यं कञ्चन किं पुत्रः कश्च सहोदरः ।
का माता कः पिता या मे हृदयानन्दरूपिणः ॥ २६१ ॥

सर्वक्रियाभिराराध्यस्वरूपस्य ममाधुना ।
निष्क्रियैकात्मरूपस्य कर्तव्यं किमतः परम् ॥ २६२ ॥

सर्ववेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मरूपस्य मेऽधुना ।
सुज्ञातैकात्मतत्त्वस्य श्रोतव्यं किमतः परम् ॥ २६३ ॥

सर्वमन्तव्यरूपस्य ह्यर्चित्यस्यात्मनो मम ।
निरसंशयप्रकाशस्य मन्तव्यं किमतः परम् ॥ २६४ ॥

सर्वधैर्यस्वरूपस्य निर्द्वैयस्य ममात्मनः ।
ध्यानाशक्त्यस्वरूपस्य ध्यातव्यं किमतः परम् ॥ २६५ ॥

सर्वभूतान्तरस्थस्य सर्वज्ञेयात्मनो मम ।
नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञातव्यं किमतः परम् ॥ २६६ ॥

चिरायोपनिषद्देवी श्रीसूक्त्या सुविचारिता ।
मया यतोऽधुना लब्धमात्मभूतं परं सुखम् ॥ २६७ ॥

मनःकमठसंश्लुच्यं चित्तमीनविचालितम् ।
श्लोघनकचयाकीर्णं वासनाजंतुमंडुलम् ॥ २६८ ॥

लोभकेतादिदुस्पृद्यं कामशैवालसंकटम् ।
रोगयुद्द्युदसंकीर्णं जन्ममृत्युतरङ्गम् ॥ २६९ ॥

मोहक्षारादिदुःसर्पं दैन्यगतातिद्वारुणम् ।
आज्ञागलुरुमत्युषं पापदुष्पङ्कपङ्किलम् ॥ २७० ॥

कालालयमहाघोरवद्वानलमक्षितम् ।
अगाधदुःखसलिलप्रवाहपरिपूरकम् ॥ २७१ ॥

द्वादशकारमहाघोषं मायाबेलं मदीन्नतम् ।
क्रियानौकाश्रयानेकमज्जजनविभूपितम् ॥ २७२ ॥

संसारान्मुनिर्धिं तीर्त्वा प्रह्वानौकाममाश्रयः ।
 मोक्षानन्दं परं पारं प्राप्तोऽय सुखिनोऽस्म्यहम् ॥ २७३ ॥
 मनुष्योऽहमिति भ्रान्तिर्यथाभून्मे दृढा पुरा ।
 ब्रह्मवाहमिति प्रह्वा तथाद्याभूद्दहो तपः ।
 कर्ताहमेव भोक्ताहमिति मेऽभूद्दहो तपः ॥ २७४ ॥
 यद्यत्कृतं मया कर्म वैदिकं लौकिकं पुरा ।
 तत्सर्वमधुनात्माभूद्दहो मे परमं तपः ॥ २७५ ॥
 शैवा वा वैष्णवाश्चात्ताः कर्मठाः कमठोपमाः ।
 त्यजन्तु मां ब्रह्मभूतं वेताञ्जमुनराजम् ॥ २७६ ॥
 भ्रमात्पूर्वं यमं गच्छेत्पुनर्भूत्वा पुनर्मृतः ।
 अकर्त्रात्मस्वरूपेऽस्मिन् स्थितोऽस्मि विगतभ्रमः ॥ २७७ ॥
 ज्ञाननोऽज्ञानतो वापि यत्पापं समुपार्जितम् ।
 यत्पुण्यं तद्द्वयं नष्टमकर्त्रात्मविनिश्चयात् ॥ २७८ ॥
 ब्रह्मविद्ये नमस्तेऽस्तु त्वां मामेव विभाशये ।
 त्वत्प्रसादात्कृतार्थोऽहं तीर्त्वा संसारसागरम् ॥ २७९ ॥
 जीवोयं ब्रह्म नाभूत्किं न किं वेदान्तशास्त्रम् ।
 नास्ति किं सद्गुरुलोकं पृथाहो ब्राह्मणा हता ॥ २८० ॥
 मत्तोऽन्यद्भाषितं विश्वं भारोभूत्तत्पुरा मम ।
 स्वात्मरूपं न भारोभूद्भुक्तमत्रमिवाधुना ॥ २८१ ॥
 एकदेहात्पृथग्भूतसर्वदेहेष्ववस्थितः ।
 एकदेहात्मधीशिनः सर्वदेहे वसाम्यहम् ॥ २८२ ॥
 त्रिसृज्यैकगृहाभ्यामं जगदेकगृहोऽस्म्यहम् ।
 अहो सर्वात्मसाम्राज्यसुखं को नाम वर्णयेत् ॥ २८३ ॥
 जगदेकगृहं मत्वा मतिं मुक्त्वा जगद्गताम् ।
 बुटुंबीध जगद्देहे स्वतन्त्रो विचराम्यहम् ॥ २८४ ॥

अज्ञानपुनरुत्थानस्वप्नशून्यमुपुत्तिवत् ।
 परिपूर्णसरानन्दरूपा मूर्तिर्विभाति मे ॥ २८५ ॥
 जन्मरोगजरापीडाभ्रिभीतिविवर्जितः ।
 अशरीरो विमुक्तोऽस्मि ह्यशरीर इति श्रुतेः ॥ २८६ ॥
 अशनायानिवासादिपीडकार्थविवर्जितः ।
 अप्राणोऽहं विमुक्तोऽस्मि ह्यप्राणो हीति शास्त्रतः ॥ २८७ ॥
 शोकमोहमयक्रोधसुरदुःखविवर्जितः ।
 अमनास्सन्विमुक्तोऽस्मि ह्यमना इति शास्त्रतः ॥ २८८ ॥
 पुण्यपापत्रिमिश्रादिक्रियासङ्गविवर्जितः ।
 अकर्ता सन्निमुक्तोऽस्मि ह्यसंगो हीति शास्त्रतः ॥ २८९ ॥
 प्रियमोदप्रमोदादितमोवृत्तिविवर्जितः ।
 अतमस्सन्विमुक्तोऽस्मि भूयश्चान्त इति श्रुतेः ॥ २९० ॥
 अविद्यादुर्निशापाये दृश्यवेताळसंश्रये ।
 निर्मेषसातपाकाशसमो मुक्तोऽस्मि निर्भयः ॥ २९१ ॥
 मूलाक्षानादिनापाये कर्मरमादिसंश्रये ।
 सत्योत्कृष्टनिर्गलाकाशसमो मुक्तोऽस्मि विञ्जरः ॥ २९२ ॥
 शीतांशोरध वीष्णांशोः प्रकाश यः प्रकाशते ।
 निर्दिम्बो निष्प्रपञ्चक्षेत्रतुल्यो बुक्तिभागहम् ॥ २९३ ॥
 अहमेवापिच्छं दृश्यं दृश्येऽस्मिन्निर्मलोऽस्म्यहम् ।
 अहमेव परं ब्रह्म ब्रह्मैवाहं न संशयः ॥ २९४ ॥
 प्रमादादक्षिणामूर्तेः श्रुत्याचार्यप्रसादतः ।
 स्वानुभूत्याप्यहं ब्रह्मेत्ययं मे दृढनिश्चयः ॥ २९५ ॥
 विदितं दृश्यमिष्यात्वं विदितं ब्रह्मचिद्धनम् ।
 विदितं वैदिकं कर्म वेदनीयमितोऽस्ति किम् ॥ २९६ ॥

प्रत्यग्ब्रह्मैक्यसंप्रज्ञाचण्डसूर्यप्रबोधनात् ।

अहोऽविद्यानिशा घोरा सुप्रभाता ममाद्युता ॥ २९७ ॥

एतावत्परमं श्रेयोहेतुविज्ञानवैभवम् ।

वेदान्तवैभवं वापि को नु वर्णयितुं क्षमः ॥ २९८ ॥

इत्येवं त्रिशतश्लोकैर्मम तत्त्वमसंशयम् ।

प्रोक्तं तदीयवाक्यार्थमवधार्य सुखी भव ॥ २९९ ॥

परहंसकुलोद्भूतवासुदेवाख्यभिक्षुणा ।

कृतोऽस्तु दक्षिणामूर्तिविलासो विदुषां मुदे ॥ ३०० ॥

इति श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीविरचितः श्रीदक्षिणामूर्तिविलासः संपूर्णः ॥



॥ ब्रह्मानन्दविलासः ॥

श्रीपरमहंसशाश्वतानन्दस्वामिविरचितः



नत्वा गुरुवरचरणान्
 नानामोहान्धकारखरकिरणान् ।
 ब्रह्मानन्दविलासं
 ब्रह्मपदीब्धं क्रगेमि सोल्लासम् ॥ १ ॥

हित्वा दृश्यात्ममतिं
 मत्वा प्रत्यक्षमद्वितीयचितिम् ।
 त्यक्त्वा विषयाभिरतिं
 धृतवोदास्ते मुनिश्शिवात्ममतिम् ॥ २ ॥

निर्भूलितविषयाशा
 निरुद्धैर्गुण्यात्मरमणवद्वाशाः ।
 शाटीभरदशाशाः
 शान्ता भुवि शेरते गच्छत्पाशाः ॥ ३ ॥

मायाकारदंविन्यां
 वर्षन्त्यामण्डवुद्बुदानि मुहुः ।
 लीनान्युत्पन्नानि
 स्वात्मनि पश्यन्नुदास्त इह कोपि ॥ ४ ॥

गुरुचरणक्रमलनावा
 तीर्त्वा मोहार्णवं महायोगी ।
 पूर्णो वीक्ष्योदास्ते
 विषयविनाभोधिमन्नमृयांधम् ॥ ५ ॥

निष्कलनिष्क्रिय-

निर्गुणनित्यानन्दैकरसमहादेवे ।

नित्यं निलीनभावा

नयन्ति दिवमान्महानुभावा हि ॥ ६ ॥

निगमशिरसानिष्णातो

निरुपमनैस्पृह्यकवचित्स्वान्तः ।

विहरत्यगाधबोधो

विश्वाधिकचरणसरसिजासक्तः ॥ ७ ॥

ममकाराहंकारौ

महिष्ठाकनकाङ्गुचरौ मुक्त्वा ।

माद्यत्यात्मारामो

महामनाः कोपि परमहंसमणिः ॥ ८ ॥

अन्नमयादिममा-

नन्दमयान्तं स्फोरयन् शिवः कौशम् ।

अहमित्थवयुद्ध्यास्ते

ह्यमन् जनं मोहसंकुलं मौनी ॥ ९ ॥

जननीजनकसहोदर-

कळत्रकनकादिपाशमुच्छिद्य ।

क्रीडति विरतिकरेष्व

कृपया शंभोर्यमीन्द्रवखिलभः ॥ १० ॥

सत्यसुरसन्बोधसान्द्रे

समरससंपूर्णशाश्वताग्रण्डे ।

सर्वागमान्तमारे

साक्षिणि सांवे सदावलीयेऽहम् ॥ ११ ॥

वधिरान्धमूकजटव-

द्वायव्यवहारस्वाद्यभावानाम् ।

ब्रह्मानुभूतिलहरी-

चहञ्जिनमनमां भवेद्भवो भर्ता ॥ १२ ॥

अद्वयपरमशिवामृत-

मंगलमापीय हरति मोहवृषम् ।

कोपि यमिसार्वभौमः

कोरकितानन्दत्रोधमर्वस्वः ॥ १३ ॥

शिव शिव शिवानुभूत्या

शिथिलितसंमोहविलसितो योगी ।

शीतकरशीतलान्तः-

करणशीतोष्णसमद्गध्यास्ते ॥ १४ ॥

निष्कामो निष्क्रोधो

निर्लोभो निर्मदश्च निर्मोहः ।

निर्मत्सरो यतीन्द्रो

नित्यानन्दो यतिर्जयति ॥ १५ ॥

विगलितदेहाहंतो

विद्यासंपन्नपरशिवाहन्तः ।

निर्धूतकनककान्तो

निर्वृत्तिसर्वस्वभाजनं शान्तः ॥ १६ ॥

सन्यस्तसर्वकर्मा

धन्यस्तरुणेन्दुचूडरतिरर्मा ।

विन्यस्तविविधनर्मा

सुन्यस्तमना मुनिर्महाशर्मा ॥ १७ ॥

बुर्धति सौहार्दं वा

दौरात्म्यं वा मुहुर्मुहुर्जन्तौ ।

साम्यं कलयन्नास्ते

साक्षिशिवात्मैकरोधनिस्तन्द्रः ॥ १८ ॥

मायामत्सरविकल-

र्माधरमारारिभेददूरगतः ।

अतिराखन्ते दिग्मा

अरुण्डचैतन्यसंश्रयैर्यतिभिः ॥ १९ ॥

अजरामरामयात्मनि

हर्षविपादानभिन्नविज्ञेये ।

लीनान्तरङ्गवृत्तिनि

लिखितप्रतिभेव विद्यते मानी ॥ २० ॥

मुमुदिपुरानन्दाब्धौ

गुञ्चन् वर्णाश्रमादिनिर्वन्धम् ।

प्राप्तपरहंसभाजः

प्राज्ञः परमोधटौकितो जयति ॥ २१ ॥

कान्ताहेम्नोर्धिमुरो

वान्ताशन इव शुनो भृशं श्रान्तः ।

श्रान्तश्च कोप्ययासा

दान्तः पर्यटति मुद्ध्यसश्रान्तः ॥ २२ ॥

अतिलेभ्य विधिनिषेधा-

वागमयाथात्म्यनोधलीढमनाः ।

अनधृताविषयगन्धो

हन्त पुरारेर्दयावलादग्नि ॥ २३ ॥

शिरऋण्यैत्र कोपि

श्रीविलसितमस्त्रिलमगणयन् धीरः ।

शिशुरिन् विशुद्धभाजः

शिथिलितमानो विराजते मानी ॥ २४ ॥

निर्धृतनिसिलरुर्मा

निरमधिकानन्दनोवहृत्तरमर् ।

शुरऋणाऋतशर्मा

गूढं पर्यटति कोपि शमधर्मा ॥ २५ ॥

वृणऋणितस्वाराज्यः

ध्रुयन्ताऋतनोधसाम्राज्यः ।

सजनऋदंनपूयो

जयति मुनिशान्तिचातुरीराज्य ॥ २६ ॥

विप इव विपये विमुक्तो

विद्यासाम्राज्यमनुभवन्नेकः ।

न जिहामति नोपा-

दित्सति रूपं नाम वा मौनी ॥ २७ ॥

निन्द्यो वा वन्द्यो वा

देहो नात्मेति निश्चितम्बान्तः ।

पर्यटति बालवद्वा

पिशाचत्रयापि कोपि परहंमः ॥ २८ ॥

क्वचिर्दाडितो जनौघैः

क्वचन रुलैर्निन्दितो हसन्मूरुः ।

क्रीडति परचिद्ग्रहणे

कृतान्तपरिपन्थिरुत्पणया योगी ॥ २९ ॥

पात्रितपाणिपुटानां

वमनितहरितां विनीतरागाणाम् ।

शोच्यः स्वराडपि स्यात्

शुद्धचिदानन्दचेतमां यमिनाम् ॥ ३० ॥

स्वपराभिमानहीनः

स्वात्मानन्दांशुधौ मटा मग्नः ।

बुहचिद्ग्रायति नृत्यति

कुत्रचिदानन्दनिर्भरः शेते ॥ ३१ ॥

अस्तमितभेदमोहै-

रतधृतविशेषविषयसंगैः ।

उदभावि परमहंभै-

रुन्मस्तकनस्तुसंविदानन्दैः ॥ ३२ ॥

सद्वनमानन्दघनं

बोधघनं विधुतलौकिकापचनम् ।

ब्रह्मैवाहं भगवद्भु-

द्वयाद्यनभामनं शिवं शान्तम् ॥ ३३ ॥

कल्याणाकल्याणे

क्रिये निजाज्ञानजृम्भिते मुक्त्वा ।

पूर्णानन्दसदाशिव-

पुष्कलबोधो विराजते योगी ॥ ३४ ॥

ब्रह्माण्डपण्डजलधि

ब्रह्मात्मैक्याप्रबोधप्रदवाश्रौ ।

जुहति कतिचिद्वीरा

जुह्या घुद्वया यमीश्वराध्वरिणः ॥ ३५ ॥

विदुषि गवि करिणि शुनि च

श्वपचे समबुद्धयः शिवाचाराः ।

परहंसा विहरन्ति

प्रशिथिलमोहाः पिनाकिनः कृपया ॥ ३६ ॥

उपनिषददंपर्ये-

रुद्रपरिवृढिभशेसरैरस्मि ।

उपजीवितपरिचितधी-

रुरगाभरणैर्महोमिरतिशुभ्रैः ॥ ३७ ॥

परिमितपामरसंगः

परतत्वस्फूर्तिपारवश्येन ।

विस्मृतशरीरयात्रो

विराजते कोपि वीतरागमणिः ॥ ३८ ॥

तीव्रतरविरतिनावा

तीर्त्ना विषयांशुविं महाधीरः ।

गुणत्रयजगन्निद्रयमपि

न गणयति स्वविहरणः कोपि ॥ ३९ ॥

समलोष्टकाञ्चनानां

सर्गतीते पदे रमताम् ।

सरसिजमननश्रीरपि

साम्यं न वहति हि सौर्यलेशस्य ॥ ४० ॥

समञ्जसद्विलम्बमौल्य-

स्मत्यास्तेयादिमुगुणकृतमल्यः ।

शमधनयमिवरमुल्यः

शंकरकृपयामि परमहंमारयः ॥ ४१ ॥

दिव्यमिह किमपि तत्त्वं

द्रागद्राक्षं तु दैशिकादेशात् ।

सुचरितविपाकसुरतरु-

मुलम्बनैस्पृहार्थैर्यनैष्कर्म्यः ॥ ४२ ॥

अनिद्ररूपमगुणित-

मखिलाम्नायान्तमारमर्षम्यम् ।

अजरामराभयात्मक-

महमित्यगत्य हृष्यति महात्मा ॥ ४३ ॥

भूतं भावि च भगवपि

भगवन्मावेति घृथमुखाद्बुद्धा ।

आद्यं न्यय्यास्मततं

^१वाघ्य इयानन्दपोधनिष्यन्दाः ॥ ४४ ॥

निर्मत्सरधारेयो

निरिलं विश्वं विभाषयन् ब्रह्म ।

नैश्विन्यमौधमन्त्रे

नैजमहत्त्वज्ञानेतरः शेते ॥ ४५ ॥

चिदहमिति चिन्तयन्त-

धिरमिह निष्कल्पदीप इव निपुणाः ।

निष्ठानिन्नीनमनसो

निष्पृहतिलसा जयन्ति परहंसाः ॥ ४६ ॥

तृणकणितसार्वभौम-

स्त्रुटिताहन्तस्तनौ महामौनी ।

स्वच्छन्दवृत्तिललित-

स्वरं पर्यटति सर्वतो योगी ॥ ४७ ॥

गगनमिव शून्यभावो

गभीरवृत्तिर्महासमुद्र इव ।

अचल इव चाप्रकंप्यो

हतमात्सर्यो विराजते हंसः ॥ ४८ ॥

निश्शेषितनिखिलाश्रो

निरुपाधिऋत्त्वयोधसौभाग्यः ।

निश्चिन्तचक्रवर्ती

निगमान्ताकृतविद्यया जयति ॥ ४९ ॥

किमपि च विचिन्तयन्तः

कृशानुरेतःकृपावशात्केपि ।

किं यशसा किं तपसा

किं नाकेनेति कुर्वते दादान् ॥ ५० ॥

यदि परतत्रानुभवो

यदि गुरुचरणारविन्दशुश्रूषा ।

घटते शरीरभाजां

किमिति विमुद्धान्ति दग्धसंसारे ॥ ५१ ॥

स्त्रीणामराच्यदेशे

द्विन्नशिराग्रन्धिरन्ध्रपयवि ।

मग्नमनोभिर्भूसै-

र्महत्त्वमज्ञातमात्मनो नूनम् ॥ ५२ ॥

महिलारयनागुरामि-

र्मदनव्याधो मृगान् पुंसः ।

आपद्रव्य निरयन्निरे

हन्त निपातयति गुरुमृपाविगमे ॥ ५३ ॥

ऊरीकृतगुणवर्गा

दूरीकृतदुर्विनीतसंसर्गाः ।

स्फारीकृतशिवभजना

नारीकृतविभ्रमैर्न मुह्यामः ॥ ५४ ॥

परिपूर्णतत्त्वबोधैः

पाटितदेहाभिमानमात्सर्यैः ।

तीर्णो भवार्णवोऽयं

त्रिपुरद्रोहिस्मृतिप्रभाववलात् ॥ ५५ ॥

वञ्चितपञ्चशराणा-

मञ्चितगुरुनाथचरणकमलानाम् ।

किं च निर्मत्सरणां

कृपादृशा बलप्रसुखमिदं विश्वम् ॥ ५६ ॥

अध्यस्तमखिलदृश्यं

हरकृपयात्मन्यपास्य बोधेन ।

मध्यस्थवृत्तिरेको

माद्यत्यद्वैतवस्तुपरसुधया ॥ ५७ ॥

जननमरणप्रवाहे

जगदेतद्वीक्ष्य मग्नमतिकृपया ।

जगदीश एव जज्ञे

यदुपतिरूपेण यस्तमाकलये ॥ ५८ ॥

नाहं देहत्रयमिति

नाथकृपापूर्णपात्रभूतस्य ।

नानामोहध्वंसी

नारायणचित्तकस्य बोधः स्यात् ॥ ५९ ॥

प्रकृतिपुरुषान्तरद्वयः

प्राकृतवृत्तान्तदूरतरचेताः ।

पश्यन्नपि चापश्यन्

पर्यटति प्रागपुरुषमूर्धन्यः ॥ ६० ॥

नेतीति निगमनाण्या
 निसिलं निर्धूय वेद्यराशिमथ ।
 अपरोक्षितात्मतत्त्व
 आनन्दाब्धौ विलीयते कोपि ॥ ६१ ॥

धामत्रयदुःखमं
 दाक्षायण्याः कृपादृशा दृष्टः ।
 पश्यति न पुनर्धीरः
 भ्रजादवदग्धयुवतिमोहवनः ॥ ६२ ॥

नाहं किञ्चिज्ज्ञाने
 नानाभूतं तु वस्तुबोधार्थौ ।
 चिदिहैकाकिन्यस्ति
 श्रीकण्ठादिस्वरूपिणी सत्यम् ॥ ६३ ॥

करकलिततत्वमुद्रैः
 कृतकनकन्यंकुदीर्घतमनिद्रैः ।
 करुणासुधासमुद्रैः
 कर्म ध्वस्तं तु रामभद्रैर्नः ॥ ६४ ॥

इति श्रीपरमहंसशास्त्रानन्दस्वामिविरचितो

ब्रह्मानन्दविलासः

संपूर्णः ॥



कित्त्वस्मत्कृतकर्मणैव । भवचेतच्छरीरमेतज्जन्मकृतकर्मणा जनित उत पूर्वजन्मकृतकर्मणा इत्युक्ते पूर्वजन्मकृतकर्मणैव जनितमिति वक्तव्यम् । नन्वेतज्जन्मकृतकर्मणा जनितमस्त्विति चेन्न । अत्र सदृष्टान्तं ब्रूम । यथा वृक्षनिष्ठ वीज स्वकारणभूत वृक्षमुत्पादयितुं नार्हति । तद्वदेतच्छरीरकृतकर्म स्वस्य पश्चाद्भावितया स्वाश्रयभूत स्वपूर्वभाविशरीरं न जनयेत् । तस्मादेतज्जन्मकृतकर्मणा एतच्छरीरलाभ इति न वक्तुं शक्यते किन्तु पूर्वजन्मकृतकर्मणैव एतच्छरीरं जनितमिति वक्तव्यम् । तर्हि पूर्वजन्मनि वयं शरीरिण एव कर्मवृत्तवन्तो वा आहोस्विदशरीरिण एवेत्युक्ते अशरीरिणा कर्मकर्तुमशक्यतया शरीरिण एव भूत्वा कर्मं वृत्तवन्त । तच्छरीरमपि केन जनितमित्युक्ते ततः पूर्वजन्मकृतकर्मणा जनितं तदपि केन वृत्तमित्युक्ते ततः पूर्वतरजन्मकृतकर्मणा जनितमित्येव प्रकारया युक्तया गतानन्तकालेषु वर्तमानास्सन्त अनेकविधानि कर्माणि कुर्वन्त तत्तत्कर्मानुरूपपाण्यनेकविधानि शरीराणि परिगृह्य तत्तच्छरीरनिष्ठसुखदुःखान्यनुभवतो बहु कल्पेषु वर्तमाने । तथाच वयं युक्त्यापि भूतकाले वर्तमानकाले च वर्तमाने इति सिद्धम् । भविष्यत्कालभावित्वं युक्त्या कथमिति चेत् ब्रूम । वयमधुना श्रवणमनननिदिध्याससाध्यं ज्ञानं न संपादयामश्चेत्पूर्वजन्मकृतकर्मणा फलभूतमेतच्छरीरं यथागतं तद्वदेतच्छरीरक्रियमाणतत्तत्कर्मणा फलभूतानानाविधशरीराणि परिग्रहं आगच्छेयुः यथा एतच्छरीरं परिगृह्य नानाविधकर्माणि कुर्म तथैव भविष्यत्तत्तच्छरीराणि परिगृह्य अनेकविधकर्माणि कुरिय्याम । तेषु तेषु शरीरेषु पुनः पुनः नानाविधकर्माणि कुर्वन्त तत्तत्कर्मफलभूतानि सुखदुःखान्यनुभूय भाविबहुकालेऽपि वर्तिष्याम इति युक्त्यापि भविष्यत्कालवर्तित्वमूह्यते । तस्मादस्माकं फलत्रयवर्तित्वं युक्त्यापि सिद्धमेव । प्रलयेषु जगतो प्रायेऽपि वयं अत्राधिता एव वसाम इत्यस्माकं केनाप्यत्राधितत्त्वमपि सिद्धम् । तत्रैवास्माकमुत्पत्त्यादिविकाराभावेन एकरूपत्वं च सिद्धम् । एवमुक्तप्रकारेण सल्लक्षणमस्मासु वर्तत इत्यस्माकं सद्रूपत्वं सिद्धम् ॥

अथात्मनः चिद्रूपत्वं कथमित्युक्ते ब्रूम । यद्वस्तु साधनमनपेक्षैव स्वतः एव भासमानं सत् स्वस्मिन्नारोपितसर्वपदार्थानपि भासयति तच्चिद्रूपत्वं । एतच्चिद्रूपत्वमात्मन्यस्ति । तत्कथमित्युक्ते वक्ष्याम । अस्मामि बाल्यात्प्रभृयेतान्कालपर्यन्तं ये ये व्यापारा वृत्ता तत्तद्व्यापारेषु कतिपयव्यापाराणामस्पुरणेषुऽपि अन्ये व्यापारा प्रकाशसाधनीभूतरविवदनक्षत्राप्रिविद्युच्चक्षुषामभ्ये एकमसाधनमनपेक्षैव गाढान्धकारे नेत्रे निर्मान्य शयनेऽपि अस्माकं भासन्त इति आमस्वरूपेषु अस्मासु चिद्रूपत्वमस्ति ।

ननु तर्हि ग्रान्या प्रशयेतान् यत्र आगोपितपदार्थेषु मध्ये कतिविपदार्थानामेव भासमानतया आरोपितममस्तप्रपञ्चाभासत्वरूप्यचिद्रूपत्वमस्माकं कथं युक्त्ये इति चेदत्र ब्रूम । सर्वपदार्थानामान्तरप्रपञ्चो बाह्यप्रपञ्च एतत्प्रपञ्चद्वयमस्माभिरेव भास्यते । तत्र बाह्यप्रपञ्चं कथं भासते इत्युक्ते ब्रूम । पृथिव्यमेजोवाय्वाकाश इति, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति, अपघ्नीहृत

भूतानीति प्रयाण्डमिति । तन्मध्ये चतुर्दश सुप्रनानीति । चतुर्विंश भूतग्राम इति । तेषा कारण-
रूपा मायेति । एतविंशत्यनुरूपगुणवर्मविकारशक्त्याश्रयीभूतवाह्यसंप्रपञ्च अस्माग्नि ज्ञापत
इति आत्मनस्प्रप्रवाचभासकत्वं सिद्धमेव । आन्तरप्रपञ्चभासकत्वं कथमिति चेद्भूम —अज्ञानमिति
पञ्चकोशा इति स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणीति, अस्ति जायते वर्जते परिणमते अपञ्चीयते नश्यतीति-
पट्टकोशा, त्वप्रुधिराममेदोमज्जास्थीनीति पट्टकोशा, क्षुत्पिपासाशोकमोहजरामृतीति
पट्टमय, ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणीति प्राणादिपञ्च अन्तःकरणत्रयमिति, सत्त्वस्वभावसायाभि-
मानावगारणानीति, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तय इत्यवस्थाव्यापारा, विश्वेतेजसप्राज्ञा अन्धश्चान्त इति
समाधि मूर्च्छा इति, मनोमात्राया इति, अरिषड्दर्गाद्यक्तानकोषलोमोहमदनात्सर्वाणीति
कुठ स्त्रधन रूय यौवन विद्यारण्य तत्रैव एते चाष्ट मद्रा इति । धृणा शक्ता भय छज्जा जुगुप्सा
कुठ शीत व्रन चैव अष्टमाशा इति । निथानित्यवस्तुविवेक इति, इहामुत्रार्थरूपभोगविराग इति
शमादिपट्टरूपप्रतिरिति सुषुप्त्युत्थमिति सन्धरजस्तमोगुणा इति, सुषुप्त्युत्थे इति ज्ञानाज्ञाने इति,
मैत्री करुणा मुदितीऽपेक्षा इति, यमनियमामन प्राणायाम प्रत्याहार धारणा ध्यानसमान्यष्टाङ्गयोगा
इति प्रत्यक्षानुमानउत्तमानशब्दानुपलब्ध्य इति रोगारोग्यमिति, एतविंशत्यनुरूपगुणवर्मविकार-
शक्त्याश्रयीभूत आन्तरप्रपञ्चवस्तुसर्वोऽपि अस्माभिर्ज्ञायते, आन्तरप्रपञ्चेन तु वय न ज्ञायामहे, ततोऽ-
स्माक अन्तरसर्वप्रपञ्चवस्तुसर्वव्यभिद्धादस्मात् आरौपितमनस्तप्रपञ्चवस्तुसर्व साधनान्तर-
नैरपेक्षेण सिद्धम् ।

ननु मनसा खलु सर्वपदार्था गृह्यन्ते । वयमपि मनसैव भासामहे इति कथं साधना-
न्तरमनपेक्षैव स्वप्नकाशकत्वं सर्वपदार्थानुभासकत्वं चेत्त्रयमिदं भूम —मनसस्तावद्वद्वदुत्पत्ति-
विनाशशक्तिश्चेन सायमनश्चेन परिच्छिन्नश्चेन इत्येवैव भूतकार्येण च जडत्वमेव, न तु चेतनत्वम्
तादृशजडीभूत मनः कस्यपि पदार्थं प्रकाशयितुं नार्हति । किन्त्वामैव मनआदिमत्त्वान्पदार्थानपि
भासयति । तत्र मनः पुनः उपरिभासयति । तत्रुत्पत्तिदुक्ते इत्यन्तपूर्वकं भूम शीघ्रमभ्यासः । तेजोवादा वर्ति
स्वयमप्रकाशमाना सती तत्तैलादिकमपि यथा न प्रकाशयति अभिनेतस्तु तादृशवर्तिमपोपाधिना
संयमसाधनान्तरनैरपेक्षं न्यय विशेषेण प्रकाशमानं सत् तां वर्ति तं तैत ता स्थालीमपि समीपस्व-
पदार्थानपि यथा प्रकाशयति तद्वदेव, स्याद्रीस्थानीयेन सूत्रशरिरेण तैतस्थानीयेन कर्मणा च प्रेरितं
वर्तिस्थानीयं सतदशकं त्विह मनः स्वयमभासमानं गत् अन्यपदार्थानपि न भासयति । आमा तु
तेन मनसा मनुष्यं नागान्तरमनपेक्षैव न्यय विशेषेण भासमानं तमनस्सदेहेन्द्रियार्थान्तरवाह-
मन्मत्त्वपदार्थानपि भासयति अन्धकरणं तदुत्पत्तिं आत्मा विरुपाधिक एव जानाति । अतः स्वयं
प्रकाशस्वप्नश्चेन सर्वपदार्थानुभासकत्वेन अस्माकं विश्वरूपत्वं सिद्धमेव ॥ अयं आत्मनः आनन्द-
स्वरूपत्वं कथयति चेत् भूम —

नित्य निरुपाधिक निरतिशय यत् सुख स आनन्द । अस्यार्थः । सन्नचन्दनादिना अनुपन्न सर्वोत्कृष्ट सर्वदुःखनिर्जरं नित्य यत् सुख स आनन्द इत्यर्थः । यमानन्द समस्तप्राणि-
नोऽपि सुपुसिकाले अनुभवन्ति । अत्रेदं लक्षणमस्ति । ननु सुपुसिकाले आनन्दे सति एतद्वक्षण-
मुपपादनीयं तदानीमानन्द एव नास्ति । किन्तु दुःखमावमात्रम् । तस्मात्तदा आनन्दस्यैव
अभावेन सुखस्वरूपस्य कुतस्समवेदिति चेदुच्यते—सुखं पुरुषः सुपुसिकाले सुखनानुभवति
चेत्सुपुष्यप्रस्थात उच्यते न सुखमहमस्मात्समिति न व्यग्रहर्तव्यम् किन्तु दुःखित एव स्थित इति
वक्तव्यम् । तथा नोच्यते, तस्मात्तदानीं सर्वप्राणिनोऽपि एकमानं दमनुभवन् येन । तत्र आनन्दे नित्य-
निरुपाधिकनिरतिशयसुखरूपस्वरूपलक्षणमस्येव । तस्यैव निरुपाधिकत्वं कथमिति चेदुच्यते—
सुखजनक्रीभूतानां सन्नचन्दनादिविषयाणां तस्यामभावेऽपि समस्तप्राणिभिः सुखमनुभूयत एवेति
तत्सुखस्य निरुपाधिकत्वमस्येव ॥ तर्हि निरतिशयत्वं कथमिति चेदुच्यते—समस्तविषयजन्यानां
सुखानां मध्ये परमोत्कृष्टे स्त्रीमभोगसुखेऽपि विरसत्वं प्राप्य तत्सुखमपहाय सर्वप्राणिनामपि प्रतिदिनं
सुपुसिसुखस्यापेक्षणात् । किंच तत्सुखविघ्नकारिणां शिक्षणाच्च सुपुसिसुख एतावदिति ज्ञायमानानां
आध्यात्मिकाधिदैवताधिभौतिकसमस्तदुःखानां निर्मूलकतया च तस्य निरतिशयत्वमस्येव ॥ तर्हि
तत्सुखस्य नित्यत्वमपि कथमिति चेदुच्यते—जाग्रत्स्वप्नयोः समस्तविषयसुखानि यथा अनेकरूपा-
ण्यनुभूयन्ते तद्वत्सुपुसिसुखमनेकरूपं नानुभूयते । किन्तु प्रतिमुपुसि एकरूपमेवानुभूयते । इति
तत्सुपुसिसुखस्य नित्यत्वमस्येव ।

सुपुसिसुखस्य नित्यत्वेऽपि दुःखरूपदेहेन्द्रियादिसर्पकवशात्सुखं जाग्रत्स्वप्नयो-
तिरोहितमास्ते तेन तदानीं न ज्ञायते । ननु कार्यभूतदेहेन्द्रियादिभिः तत्कारणभूतात्मसुखस्य
कथं तिरोधानं घटत इति चेदत्र वदाम । अग्रे प्रकाशरूपस्वरूपत्वस्य स्वतस्सिद्धत्वेऽपि स्वकार्यभूत-
धूमसर्पकवशात्प्रकाशस्य यथा तिरोधानं जायते यथा च आदित्यस्य प्रकाशरूपत्वस्य स्वतस्सिद्धत्वे
ऽपि स्वकिरणपरिणामस्वकार्यभूतमेवैव तिरोधानं, यथा वर्तते तथैवामनसुखरूपत्वस्य सर्व-
दा स्वतस्सिद्धत्वेऽपि आत्मकार्यभूतदेहेन्द्रियादिसर्पकवशात् जाग्रत्स्वप्नयोः तत्सुखस्य तिरोधानं
युज्यते । प्राकृतमहिर्मुखस्य एतत्सुखनात्मसुखमिति जाग्रत्स्वप्नयोरज्ञानेऽपि अप्राकृतान्तर्मुखस्य
सर्वदा भासत एव । तस्मादेतत्सुपुसिसुखस्य कालज्ञयेऽपि विद्यमानतया च नित्यत्वं निरुपाधिकत्वं
निरतिशयत्वं च सर्वदा सिद्धमेव । एतद्विचारस्य किं फलमिति चेदुक्तसद्रूपत्वं चिद्रूपत्वं चास्मात्सु-
सिद्धमिति तादृशसच्चिदानन्दस्वरूपं आत्मा कथमेवेति दृढनिश्चयो जायते । तदेवास्य विचारस्य
फलम् । स एव दृष्टव्यः । ‘ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति’ “ब्रह्मविदामोति परम्” “तत्सत्” ।

॥ इति सच्चिदानन्दस्वरूपविचारः संपूर्णः ॥

श्री शङ्करभगवत्पादविरचितः आत्मबोधः

श्रीपञ्चपादाचार्यविरचितवेदान्तसारटीकासहितः



शतमग्वपूजितपादं शतपथमनसोप्यगोचराकारम् ।

विकसितजलरुहनेत्रं उमाच्छायाङ्कमाश्रये शम्भुम् ॥

तत्र भगवान् शङ्कराचार्य उत्तमाधिकारिणा वेदान्तप्रस्थानत्रय निर्माय तदवलोचना-
समर्थाना मन्दबुद्धीना अनुग्रहार्थं सर्ववेदान्तसिद्धान्तमग्रहधनमालम्बोधप्रकरणं विदर्शयिषु
प्रतिजानीते - तपोभिरिति—

तपोभिः क्षीणपापानां शान्तानां वीतरागिणाम्

सुसुक्ष्णामपेक्ष्योज्यं आत्मबोधो विधीयते ॥ १ ॥

कृच्छ्रचान्द्रयणनित्यनैत्यमित्तिकाद्यनुष्ठानरूपै तपोभि क्षीणानि पापानि - रागा-
द्यन्त करणद्रोषा येषा । “नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षय” इति वचनात् । अतएव
शान्ताना वीतरागिणा इहामुत्रार्थकल्मषोगरहिताना सुसुक्ष्णा = सतारप्रन्धिभेदने कृतप्रयत्नाना
ययोक्तसाधनसपन्नाना अयमात्मबोधो विधीयते विधिमुखेन भावस्यक्ततया प्रतिपाद्यत इत्यर्थं ।

ननु तपोमन्त्रकर्मयोगाद्यनेकसाधनेषु ससु मोक्ष प्रति बोध एव किमिति प्राधान्येनोच्यते
इत्यत्राह - बोधोऽन्येति—

1 The following stanzas are found in a ms. deposited in the India
office Library.

1 वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ।

यस्यास्ते हृदये संविद् तं नृसिंहमहं भजे ॥ १ ॥

श्रोतव्यः श्रुतिशक्येभ्यः मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

आत्मा च सन्तर्तं घ्येयः इति दर्शनहेतवः ॥ २ ॥

पठित्वा चतुरो वेदान् अर्थशास्त्रानेकशः ।

अहं ब्रह्मेति नो विद्याद् दर्वापात्रसं यथा ॥ ३ ॥

बोधोऽन्यसाधनेभ्यो हि साधान्मोक्षैकसाधनम् ।

याकस्य बह्विषज्ज्ञानं विना मोक्षो न सिद्ध्यति ॥ २ ॥

तपोमंत्रकर्मयोगादिसाधनानि परंपरया क्रमेण ज्ञानद्वारा मोक्षं साधयन्ति । ज्ञानन्तु स्वजन्ममात्रादेव अज्ञान निरशेषं नाशयित्वा मुमुक्षुन् स्वाराग्येऽभिषेचयति । अतोऽन्यसाधनेभ्यो ज्ञानस्य प्राधान्यमुक्तम् । तदेव दृष्टान्तेन दृश्यति - याकस्येति । यथा लोके पचनक्रियायाः काष्ठजलभाण्डादिसाधनेषु सत्स्वपि बहिर् विना पात्रो न सिद्ध्यति तद्वत् ज्ञानं विना मोक्षो न सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

ननु कर्मणा विचित्रशक्तित्वात्कर्मैव किञ्चिदज्ञान नाशयिष्यति । किमात्मज्ञानेनेत्याशङ्क्य कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावाच्चैत्रमित्याह—अविरोधितयेति ।

अविरोधितया कर्म नाविद्यां विनिवर्तयेत् ।

विद्याऽविद्यां निहत्यैव तेजस्तिगिरसंघवत् ॥ ३ ॥

अज्ञानरूपं कर्म अन्तःकरणमालिन्यरूपं कामक्रोवादिकं नाशयितुं नोत्सहते । विद्या तु प्रकाशरूपत्वादज्ञानं नाशयितुं तमस्तेजः पुंज इव क्षमत इत्यर्थः ।

ननु प्रतिशरीरं मित्त एवात्मा उपलभ्यते कथमस्य कैवल्यमित्याशङ्क्याह—अवच्छिन्न इवेति ।

अवच्छिन्न इवाज्ञानाचक्षाशस्येति कैवलः ।

स्वयंप्रकाशते ह्यात्मा मेघापायेऽशुमानिव ॥ ४ ॥

परिपूर्णस्याद्वितीयस्यात्मन अज्ञानपरिकल्पितोद्भावचशरीराभ्यासकृतपरिच्छिन्नत्वमविवेककृतमेव । ननु तत्त्वदृष्ट्या । विवेकेन तन्नाशादात्मा केवल एव प्रकाशते मेघावरणाभावे भासुरित्येवार्थः ।

नन्वात्मन अमेदबुद्धिरयुक्ता, वृत्तिज्ञानेन मेदसिद्धे इत्यात्राह—अज्ञानकुलप्रमिति—

अज्ञानकुलप्रमितिं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलम् ।

कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेषुवत् ॥ ५ ॥

कुलं पवित्रं जननीकृतार्था विश्वंभरा पुण्यवती च तेन ।

अपारसंबित्सुरसगरेऽस्मिन् लीनं परब्रह्मणि यस्य चेतः ॥ ४ ॥

स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि दत्ताऽवनिः

यज्ञानां च कृतं सहस्रमखिला देवाश्च संपूजिताः ।

संसारस्य समुद्रताः स्वपितरः सर्वे च कृत्यं कृतं

यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि प्राप्नोति धैर्यं मनः ॥ ५ ॥

अज्ञानकार्यभूतैः अहमादिभिः कलुषीकृतं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानिनं जीवं च ज्ञानं कर्तुं चिरकालान्यासवशादज्ञानहानिद्वारा तत्कार्यान्तःकरणादिकमशेषतो नारायित्वा स्वयमपि नश्यति । आत्माज्ञानकार्यत्वादृष्टेः तत्र प्रतिबिम्बितज्ञानं आत्मावभासरूपत्वादात्मन्येवैकीभवति । तदानीं आत्मा प्रकाशते । यथा कतकरेणुः अखिलं जलं निर्मलं कृत्वा स्वयमपि नश्यति तद्वदित्यर्थः-॥

अपरोक्षतया अनुभूयमानस्य संसारस्य कथमत्यन्तासत्रं, प्रत्यक्षविरोधादिलाशोक्य स्वप्नदृष्टान्तेन तस्य मिथ्यात्वं साधयति—संसारेति—

संसारः स्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादिसंकुलः ।

स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधे सत्यसद्भवेत् ॥ ६ ॥

रागद्वेषादिभिः संकुलायमनः संसारः स्वकाले सत्य कारणभूताज्ञाने स्थिते सति तावन्मिथ्याभूतोऽपि संसारः सत्य इव भाति । प्रबोधे सति वाक्यश्रवणादात्मज्ञानोत्पत्तौ असत्य एव भवति । तत्र दृष्टान्तः स्वप्नतुल्यः । यावन्निद्रा अनुभूयते तावन्मिथ्याभूतोऽपि स्वप्नः सत्य इवाभाति । प्रबोधे निद्रानाशे मिथ्या भवति । तद्वदित्यर्थः ॥

जगन्मिथ्यात्वमेव दृष्टान्तान्तरेण द्रवयति—तावदिति—

तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिका रजतं यथा ।

यावन्न ज्ञायते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥ ७ ॥

यथा नीलपृष्ठत्रिकोणादिविशेषज्ञानं नोत्पद्यते यावत् तावद्ब्रजतज्ञानं सत्यमिद्वानुभूयते । तथा सर्वाधिष्ठानभूतं सच्चिदानन्दाद्वयं ब्रह्म यावन्न ज्ञायते, साक्षी नानुभूयते तावद्जगदाकारेण परिणतः संसारः सत्य इव भ्रान्त्या दृश्यत इत्यर्थः ॥

सर्वं दृश्यं प्रपञ्चजातं ब्रह्मण्येव मायया परिकल्पितमिति प्रतिपादयति-सच्चिदात्मनीति ।

सच्चिदात्मन्यनुस्यूते नित्ये विष्णौ प्रकल्पिताः ।

व्यक्तयो विविधास्सर्वा हाटकै कटकैदिवत् ॥ ८ ॥

सत्यज्ञानानन्दात्मनि नित्ये सर्वानुस्यूते विष्णौ व्यापके परब्रह्मणि सर्वा व्यक्तयः देव-तिर्यङ्मूर्त्तयश्चावरजगमादयः सर्वोपादानभूते परमेश्वरे हेन्नि कटकमकुटादिवत्कल्पिता एव ब्रह्मणो नाभिनाळ इत्यर्थः ।

उक्तमर्थमाकाशदृष्टान्तेन द्रवयति-यथाकाश इति—

यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधिगतो विभुः ।

तद्भेदाद्भिन्नवद्भाति तन्नाशे क्वलो भवेत् ॥ ९ ॥

हृषीकेश = मन प्रभृति सर्गोन्द्रिय प्रेरक नियामको वा, विष्णु = मर्गत परमेश्वर
स्वमायापरिकल्पितनानाविधोपाधिषु प्रतिविम्बित सन्नानेव भाति । तन्नाशे सति = ब्रह्मात्मैक्य-
ज्ञाने सति तेषां मायापरिकल्पितदेहाद्युपाधीना नाशे सति केवल एक एव भाति । यथा
एक एव आकाशो मठघटाद्युपाधिषु एव सन्नानेव भाति, उपाधिविलयादेकप्रकृति तद्वदित्यर्थः ।

ननु सन्देहेषु तत्तज्जालादिभिरनुविद्धयमानस्य कथं नित्यमुक्ततेत्याह—
नानोपाधीति—

नानोपाधिप्रशादेव जातिनामाश्रमादयः ।

आत्मन्यारोपितास्तोये स्मरणादिभेदवत् ॥ १० ॥

पूर्वोक्तनानोपाधिप्रशादेव आमनि जानिनामाश्रमादयः, आरोपिता = मायया परि-
कल्पिता । ननु सत्या । यथा स्वभावनोमाधुर्यं जलं कटुनिकमधुररक्तर्षाणादिद्रव्यप्रशा-
सत्तद्रूपं भवति ननु स्वरूपेण तद्वदित्यर्थः ॥

आमनो विद्यामनोऽविद्यापरिकल्पितोपाधिप्रयमध्ये स्थूलोपाधिमाह पञ्चीकृतेति—

पञ्चीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसंचितम् ।

शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥ ११ ॥

पञ्चीकृतानां, भूतानां प्रत्येकं द्वेषाविभज्य तत्रैकमेकमपि पुनश्चतुर्धा विभज्य स्वाश-
परित्ययोत्तरेषु मयोजनं पनीकरणम् । एष पञ्चीकृतेभ्यः स्थूलपृथिव्यादिमहाभूतेभ्यः सम्बो-
यस्य तत् । सम्भूतं प्रारब्धकर्ममि मचित = रचितं स्थूलशरीरं सुखदुःखभोगानामायतनं =
भोगस्थानं प्रत्यगात्मनः युच्यते । पंचप्राण इति ।

पञ्चप्राणमनोषु द्विदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ १२ ॥

यस्यैव मन्त्राप्राणस्य प्राणादयः पञ्च वृत्तयः । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि दश मन-
यस्य सङ्कलात्मिका अन्तःकरणवृत्तयः बुद्धिशब्देन निश्चयात् करणवृत्तिः । अपञ्चीकृतसूक्ष्म-
वृत्तिव्याप्तमहाभूतेभ्यः इत्यं जातं सूक्ष्माङ्गं लिङ्गशरीरं सुखदुःखभोगसाधनमुच्यते इत्यर्थः ।

कार्योपाधिमुक्त्वा कारणोपाधिमाह अनादीति ।

अनाद्यविद्याऽनिर्गम्या कारणोपाधिरुच्यते ।

उपाधिप्रितयादन्यमात्मानमन्धारयेत् ॥ १३ ॥

सदसद्भयामनिर्वचनीयाऽविद्याऽनादि कारणोपाधिभूता । स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चयो कारण-
भूतात् । अनृतजट्टु पविलक्षणवेन सच्चिदानन्दादिरूपेण अञ्चति प्रकाशत इति प्रत्य-

क्कारणोपाधिरुच्यते । उपाधिवर्जने प्रयोजनमाह - उपाधित्रितयादन्यमिति । तत्साक्षिण-
गामानं अवधारयेत् = जानीयादित्यर्थः ।

ननु अन्नमयादिकोशेषु तत्तन्मयनया स्थितस्य कुनो नित्यमुक्तत्वमुच्यते इत्या-
शङ्क्याह - पञ्चकोश इति ।

पञ्चकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ।

शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥ १४ ॥

अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः पञ्चकोशाः । आदिशब्देनाशनादीनां
ग्रहणम् । एतयोर्योगेन = मिथ्यातादात्म्येन तत्तन्मय इव स्थितः । आत्मा शुद्धः । ननु तेषु
वस्तुतो रंजनाखेदोऽपि, “स वा एष पुरुषोऽन्नरममय.” इति सूक्ष्मवस्तुदर्शनार्थमुपाधिसंघं
ब्रह्म सूचयति । ननु तच्चदृष्टया, यथानीकः स्फटिकः नीलपीतादिवस्त्रयोगेन तत्तन्मय इव भाति
वस्तुनो नास्ति रंजना तद्वदित्यर्थः ॥

आत्मस्वरूपज्ञाने विवेचनप्रकार माह—वपुरिति—

वपुस्तुपादिभिः कोशैर्युक्तं पुत्तयवघाततः ।

आत्मानमांतरं शुद्धं विविच्यत्तण्डुलं यथा ॥ १५ ॥

पञ्चकोशैस्तावदात्मान मिथ्यातादात्म्येन स्थितं, वपुः = स्थूलशरीरं, तुपादि-
भिर्युक्तं तण्डुलमिव, पुत्तयवघाततः = अवहननाच्छुद्धमात्मानं तण्डुलमिव, विविच्यत्तु विवेकेन
जानीयात् ॥ कथं, स्थूलदेहो नात्मा, कार्यभूतत्वात्, घटवत् । सूक्ष्मदेहोऽपि तथैवानात्मा,
देहत्वात् स्थूलदेहवदित्यनुमानादिना तेभ्यस्तेभ्यो भिन्नममन विविच्य जानीयादित्यर्थः ।

ननु सर्वगतस्तर्हि किं सर्वत्र न दृश्यत इत्यत्राह - सदेति ॥

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ।

घुद्वाघेवाभासेत स्वच्छेषु प्रतिबिम्बवत् ॥ १६ ॥

आत्मा सदा सर्वगतोऽपि सर्वत्र व्याप्य स्थितोपि जडैः बहिः प्रवृत्ताङ्गैः न प्रकाशयते ।
रागादिभिः अविद्धाया घुद्वाघेवावभासते । न सर्वत्र यथा प्रतिबिम्बः स्वच्छेषु दर्पणादिवेव
दृश्यते नान्यत्र, तद्वदित्यर्थः ।

देहे स्थितस्याप्यामनः औदासीन्यं राजपुरुषदृष्टान्तेनाह-देहेन्द्रियेति—

देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणम् ।

तद्गत्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥ १७ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्य जडपरिणामदृश्येभ्य । विच्छक्षण = शुद्ध, आत्मान्, तद्वृत्तीनां=साक्षितया स्थित, यथा राजा सनगरेषु स्थित मन्त्रिषु वर्तमानेषु सन्तु स्वयंसाक्षितया तान् पश्यन् तिष्ठति तद्वदेव जानीयादित्यर्थ ।

नन्वात्मनोऽविकारिव अयुक्त यत संप्रदा व्यापारवान्दृश्यते इत्यत्राह-व्यापृतेष्विति—

व्यापृतेष्विन्द्रियेष्व्वात्मा व्यापारीणाविवेकिनाम् ।

दृश्यतेऽप्रेषु धावत्सु धामन्नि यथा शशी ॥ १८ ॥

इन्द्रियादियु व्यापृतेषु आत्मा व्यापारीणाविवेकिना गुणशास्त्रादिरहिताना दृश्यते । नतु तत्रदृशाम् । यथा मेघेषु वायुवशाद्धान्तु चन्द्रोऽपि धामन्नि लौकिकै दृश्यते । नतु चन्द्रमा धावति । तद्वदामापीत्यर्थ ॥

ननु देहेन्द्रियमनोबुद्धयोऽपि आमन्त्रिमर्थं सचेतना दृश्यन्त इत्यत्राह-आत्म-चैतन्यमिति ॥

आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोधिपयः ।

स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सूर्यालोकं यथा जनाः ॥ १९ ॥

सत्यज्ञानानन्दरूपस्यामन चैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादय स्वकीयार्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते । यथा जना प्राणिन । सूर्यालोक = सूर्यप्रकाशमाश्रित्य व्यापारेषु व्यग्रहन्ति । स्वत चैत यमामन एव, देहेन्द्रियादयस्तु जडा एव इत्यर्थ ।

ननु अह जातोऽस्मि, वान्यज्जौमारयौवनाद्यवस्थामनुभवामि, पश्यामीत्यादिना अनन्तरतमनुभूयमानस्यामन कथं अविकारित्वमुच्यत इत्यत्राह - देहेन्द्रियेति ॥

देहेन्द्रियगुणान्कर्माप्यमले सच्चिदात्मनि ।

अध्यस्यन्त्यविवेकेन गगने नीलतादिवत् ॥ २० ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिधर्मान् गुणाश्च सत्तनादीन्कर्माणि च कर्मेन्द्रियव्यापारान् मिथ्या-तादात्म्येन स्थिते निर्मले असगरूपे सच्चिदानन्दात्मके परमात्मनि अत्यन्तसामीत्यादविवेकतोऽध्यस्यन्ते । यथा गगने नीलादिनत् अतस्ते आत्मधर्मा न भवन्ति । अपितु देहादीनामेवेत्यर्थ ।

ननु कर्तृभोक्तृवादिक्वामयनन्तरतमनुभूयमानत्वात्तत्र दुर्वासमित्याशङ्क्य तदपि तथैव निष्येलाह-अज्ञानादिति—

अज्ञानान्मानसोपाधेः कर्तृत्वादीमि चात्मनि ।

फलप्यन्तेऽभ्युगते चन्द्रे चलनादि यथाऽम्भसः ॥ २१ ॥

अज्ञानवशात्मानसोपाधि यस्य तस्यैव कर्तृत्वादयो धर्मा । ते तु अज्ञानवशादेव
आत्मनि कल्पन्ते । यथा अम्भम चन्द्रादिकं अम्बुनि प्रतिफलिते चन्द्रे अविवेकत फलयते
तद्वदात्मनीत्यर्थ ।

इच्छाद्वेषसुखदुःखादीनात्मधर्मान् मन्यन्ते वैशेषिकादयः । तान्निरावरोति-
रामेच्छेति—

रामेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ।

सुप्तौ नास्ति तत्राशे तस्माद्बुद्धेस्तुनात्मनः ॥ २२ ॥

रामेच्छादि सुखदुःखप्रयत्नादिकं सर्वं बुद्धेरेव न त्वात्मन । कथं? जाग्रत्स्वप्नयो
बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते । सुप्तौ तस्या बुद्धेर्नाशे कारणे लीने तन्न प्रवर्तते । तस्माद्बुद्धेरेव
धर्मा न त्वात्मन । इति ।

तस्यात्मन कीदृक् स्वभाव इत्याशक्यात्मस्वभावात्सुपदिशति प्रकाश इति ।

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य शैत्यमग्रेर्यथोष्णता ।

स्वभावस्सच्चिदानन्दनित्यनिर्मलतात्मनः ॥ २३ ॥

यथा प्रकाश एव अर्कस्य स्वभाव । तोयस्य शैत्य, अग्रेरुष्णता तथा आत्मनोऽपि
सच्चिदानन्दनित्यनिर्मलता स्वभाव=स्वरूपमित्यर्थ ।

यद्यविकारोऽयमात्मा जानामीति प्रत्यय कथमित्यपेक्षायामाह आत्मन इति—

आत्मनस्सच्चिदंशश्च बुद्धेर्बुद्धिचिरिति द्वयम् ।

संयोज्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥ २४ ॥

प्रत्यगात्मन सच्चिदंश अश इवशा आत्माभास । बुद्धे बुद्धिश्च एतद्द्वयं अविवेकेन
संयोज्य असगत्यात्मन संयोज्य, असगत्यात्मन केनापि संयोगो नास्त्येव तथापि अज्ञानवशान्मे-
कन सम्भाव्य जानामीति प्रत्यय सामासाहकारवृत्ति प्रवर्तते । प्रत्यगात्मनि किञ्चिद्विकारो
नास्तीति भाव

एतदेव स्पष्टयति-आत्मन इति ।

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्योधो न जात्यपि ।

जीवस्सर्वमलं ज्ञात्वा ज्ञाता द्रष्टेति शुद्धति ॥ २५ ॥

आत्मा स्वभावादेव विकाररह्य । बुद्धे यदाचिदपि बोधार्थेन नास्ति, आत्मन्य-
पि विक्रिया नास्ति, तथापि जीव सामासाहकार सामासान्त कारणवृत्तीनामेकत्र तस्याय-

पिण्डवत्संगतमेव, अलमत्यर्थं देहेन्द्रियादिकमहमिति ज्ञात्वाऽविचार्य अहं ज्ञाता दृष्टा भोक्ता कर्ता जातो मृत इति, मुह्यति = भ्रमत इत्यर्थः ॥

आत्मा स्वयमेव स्वप्ने वा अविवेकेनान्यधर्मानारोप्य विभेतीत्याह - रज्जुसर्पवदिति ॥

रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् ।

नाहं जीवः परात्मेति ज्ञातश्चेन्निर्भयो भवेत् ॥ २६ ॥

रज्जौ सर्पारोपणं कृत्वा भयरूपनादिकं वहेत् । एवं आत्मानं जीवं मत्वा बहु-
दुःखसंसारमग्नौ भवति । यदा शास्त्राचार्योपदेशवशात् विवेकचक्षुषा स्वमात्मानं अखण्डैकरूपं
जानाति तदा भयरहितः सुखी भवेत् ।

आत्मेति ।

आत्मावभासयत्येको बुध्यादीनीन्द्रियाणि हि ।

दीपो घटादिवत्स्वात्मा जडैस्तैर्नावभासते ॥ २७ ॥

आत्मा केवलमेक एव सन्नपि बुद्ध्यादीनि अवभासयति, तैस्तु नावभासते । यथा
एक एव दीपः घटादिकं तद्वदित्यर्थः ।

आत्मा बुध्यहंकारादीनपेक्षते स्वप्रकाशने इति स्वीकर्तव्यमित्याशंकायह -
स्वबोधेति ।

स्वबोधे नान्यबोधेच्छा बोधरूपतयात्मनः ।

न दीपस्यान्यदीपेच्छा यथा स्वात्मप्रकाशने ॥ २८ ॥

आत्मनो बोधरूपत्वात् स्वबोधे नित्ये सति तस्यात्मनो बोधाय ज्ञानातरापेक्षा नास्त्येव ।
अनुभवरूपत्वात् । यथा दीपस्य स्वप्रकाशने दीपान्तरापेक्षा नास्त्येव तद्वदित्यर्थः ।

यदि बुध्यादिभिः आत्मा ज्ञेयो न भवेत्तर्हि आत्मज्ञाने उपायान्तरं वक्तव्यम् । स
उपाय कथमित्यत आह - निषिध्येति ॥

निषिध्य सकलोपाधीन्नेतिनेतीति वाक्यतः ।

चिन्त्यादैक्यं महावाक्ये जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २९ ॥

अथात आदेशो नेतिनेतीत्यतन्निरसनवेदान्तवाक्येन तत्त्वंपदार्थगतसर्वज्ञत्वकिंचि-
ज्ज्ञत्वाखिलोपाधीन्निषिध्य-आनात्मत्वेन ज्ञात्वा निरस्य 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मि'
इत्यादिवाक्यैः लक्षणया ब्रह्मा मेऋगज्ञानं विधात् प्राप्नुयात् । अनेन प्रकारेण ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

आत्मस्वरूपज्ञाने अतन्त्रिरसनाभावे का क्षतिरित्याशङ्क्य अतन्त्रिरसनाभावे आत्मा ज्ञातुमशक्यः । यथायं सर्प इत्यारोपितस्य सर्पस्यापाकरणाभावे रज्जुज्ञानं नोत्पद्यते तद्वदनात्म-
निरसनेनात्मा ज्ञातव्य इत्याशयेनाह - आविद्यकमिति ॥

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुदवत्क्षरम् ।

एतद्विलक्षणं विन्द्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ३० ॥

देहेन्द्रियादि सर्वे दृश्यजातं, आविद्यकं, दृश्यत्वादबुद्बुदवत्, क्षरं, एतद्विलक्षणं निर्मलं निरुपाधिकं नित्यमेकं सच्चिदानन्दात्मकं ब्रह्मैवाहमस्मीति विन्ध्यात्, ततः इतच्छब्दो भवतीत्यर्थः ॥

एवमुक्त्वाऽऽत्मानमद्वयानन्दं वाक्यार्थज्ञानेनापरोक्षतया ज्ञात्वा स्वानुभववाच्येमेन आत्मन्येवात्मनो मननप्रकारमाह पंचमिः श्लोकैः । देहान्यत्वादिति—

देहान्यत्वाच्च मे जन्मजराकार्श्यलयादयः ।

शब्दादिविषयैः सङ्गो निरिन्द्रियतया न च ॥ ३१ ॥

देहान्यत्वात् दृश्यादिसामावस्थूलशरीराद्यन्यत्वाज्जन्मजराकार्श्यलयादयो न सन्ति इन्द्रियादिभिः असंगतत्वात् शब्दादिविषयभोगैः संगः=अनुभवः, नास्त्येव, अनुभवत्वात् न मे दुःखरागद्वेषादयः । “अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र” इत्यादिश्रुतेः ।

कथमिन्द्रियप्राणमनसामभावस्तस्यैवेत्याशङ्क्य श्रुतिं प्रमाणयति—

अमनस्त्वान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः ।

अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ३२ ॥

अत्र श्रुतिः-अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः । एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । अप्राणो ह्यमना इति स्वार्थः ॥

युरोः प्रसादात्स्वानुभवसिद्धमर्थं चामिनन्दयति निर्गुण इत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकैः ॥

निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जनः ।

निर्विकारो निराकरो नित्यगुक्तोऽस्मि निर्मलः ॥ ३३ ॥

अहं निर्गुणः बुध्याशमावात् । निष्क्रियः=इन्द्रियाद्यभावात् । नित्यः, अविद्या-
तत्कार्यरहितत्वात् ।

पूर्वोक्तहेतुभिः अवशिष्टं स्वरूपं अज्ञासिपमित्युक्ते तन्निगमवशिष्टमित्याशङ्क्याह-
अहमिति ।

अहमाज्ञाशरत्सर्गप्रहिरन्तर्गतोऽच्युतः ।

सदा सर्वसमश्शुद्धो निस्तंगो निर्मलोऽचलः ॥ ३४ ॥

आकाशवत्सर्वस्य दृश्यजातस्य प्रहिरन्तर्गत अच्युत = च्युतिरहित सदा सर्वसम =
विषयेऽपि सम व्याप्य स्थित तथापि शुद्ध निर्मल अचल पूर्णस्य चरनाभावात् ॥

पूर्वोक्तश्लोकमनन चिरकालाभ्यस्त सत् पुरुषार्थं साधयतीत्याह एवमिति—

एवं निरन्तरकृता ब्रह्मज्ञास्मीति वासना ।

हरत्यविद्याविश्लेषान् रोगानिव रसायनम् ॥ ३५ ॥

एवमुक्त ब्रह्मवाहमर्मति नर-तर्पेण चिरकालाभ्यस्तज्ञासना अविद्याकृतचित्तविक्षेपान्
निश्शेषतो नाशयति । यथा रसायन औषध चिरकालसेवित सत् रोगान्निश्शेषतो -नाशयति
तद्वदित्यर्थ ॥ नित्य इति—

नित्यशुद्धविमुक्तकमगण्डानन्दमद्रयम् ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं यन् परब्रह्माहमेव तत् ॥ ३६ ॥

सत्यादिश्रुत्या यत्प्रतिपाद्यते तत् परब्रह्मेवाहमस्मीति स्वरूपतया कथितम् ॥

ब्रह्मानुसन्धाने साधननियमानाह—विविक्त इति ॥

विविक्तदेश आसीनो विरागो विजितेन्द्रियः ।

भावयेदेकमात्मानं तमनन्तमनन्यधीः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मण्येव स्थिता बुद्धि यस्य तादृशो भवेत् । दृश्यप्रपञ्चे जाग्रति कथमेतत्प्रभावना
सम्भ्रतीत्यत आह—आत्मनीति ।

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ।

भावयेदेकमात्मानं निर्मलाज्ञाशरत्सदा ॥ ३८ ॥

अखिल दृश्यजात सुधी = शुद्धात् करण सन् शुद्धया धिया आत्मन्येव समाधि-
समये प्रविलाप्य प्रकर्षेण नाशयित्वा तदा द्वितीयाभावादेकमात्मानं स योन्त्राज्ञाशरत्सदा भवेत् ॥

परमामदर्शी मुनि नामरूपवर्णादिकं सर्वं विहाय परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते
इत्याह—रूपे इति ॥

रूपवर्णादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ।

परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ३९ ॥

रूपवर्णादिऋमिति स्पष्टोऽर्थः ।

ननु प्रमातृत्वादित्रिपुटीज्ञान वर्तमानमुपलभ्यते । कथमेकप्रमाणेत्याशङ्क्य परमात्मनि भेदो नास्तीत्याह—ज्ञात्रिति ॥

ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः परात्मनि न विद्यते ।

चिदानन्दैरूपत्वादीप्यते स्वयमेव तत् ॥ ४० ॥

ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेद परमात्मनि न विद्यते भेद कल्पितात्मन्येव अवभाति ज्ञानानन्दैरु-
रूपत्वादात्मा स्वयमेव दीप्यते = प्रकाशते ॥

एव विशुद्धसत्त्वज्ञानाप्रत्यक्षफलमाह—एवमिति ।

एवमात्मारणौ ध्यानमथने सततं कृते ।

उदितान्गतिज्वाला सर्वाज्ञानेन्धनं दहेत् ॥ ४१ ॥

आत्मा अन्त करणमेव अरणि तस्मिन् मन एव उत्तरारणि ध्यानेन तयोर्मथने
सर्वदा कृते तत्रोदिता ज्वालारूपान्गति ज्ञान त्रिधा अज्ञानमेव इन्धन मूलाज्ञान निश्शेषत
सपरिकर दहति = नाशयति । तितिक्षु सुमुक्षु खाराज्येऽभिपक्त कृतकृत्यो भवतीत्यर्थ ॥

जीवपरयोरत्यन्तैक्यज्ञानेन अविद्यापरिकल्पितान्धतमसि निश्शेषमपयाते सति परमात्मा
स्वयमाविर्भवेतीत्याह—अरुणेति ।

अरुणेनेव बोधेन पूर्वसन्तमसे हृते ।

तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥ ४२ ॥

अरुणेन प्रभाशेनादौ अन्धकारक्षये अंशुमान् यथा आविर्भवेत् तद्वदामापीत्यर्थ ॥

आत्मा सर्वदा परोक्षस्वभावात्प्राप्त एव कदा प्राप्तो भवेदित्याह—आत्मेति ।

आत्मा तु सततं प्राप्तो ह्यप्राप्तसदविद्यया ।

तन्नाशे प्राप्तसद्भाति स्वरूपाभरणं यथा ॥ ४३ ॥

आत्मा सर्वत्र परिपूर्ण अद्वयानन्दस्वरूप सर्वदाप्राप्त एव । अविद्याप्रशाद्वान्त्या
अप्राप्त इव भाति । तन्नाशे तदावरणाविधानाशे वाक्यश्रवणाप्राप्त इव कण्ठगतचामीकरन्यायेन
तद्वदित्यर्थ ।

ननु जीवस्य परमान्तैक्यमपुकमित्याशङ्क्याह—स्याणाविति ।

स्याणौ पुरनसद्भ्रान्त्या कृता ब्रह्मणि जीवता ।

जीवस्य तात्त्विके रूपे सम्यक् दृष्टे निवर्तते ॥ ४४ ॥

यथाऽन्धकारे स्थिते स्थाण्णादौ पुरुषोऽयमित्याशङ्कया विभेति तथेनाविवेकाद्भ्रमणि जीवत्वमारोप्य । यदा तत्त्वमस्यादिवाक्योपजनितविवेकदृष्ट्या तस्य जीवस्य तात्त्रिके रूपे सम्यक्दृष्टे सति कल्पितत्वाजीवत्वमपि निवर्तते तदैव ब्रह्मैवाहमिति जानीयादित्यर्थः ।

अहममेति प्रत्यये जाग्रति कथमैक्यज्ञानमित्याशङ्क्याह—तत्त्वस्वरूपेति ।

तत्त्वस्वरूपानुभवादुत्पन्नं ज्ञानमंजसा ।

अहं ममेति चाज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ४५ ॥

जीवपरयो नैरन्तर्याभासेनैकत्वानुभवाद्दुःखं यद्ज्ञानं तदहं ममेति अज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् । अनुभवादर्शनादित्यर्थः ।

अहं ममेति प्रत्यये नष्टे योगी विज्ञानेन चक्षुषा सर्वं दृश्यजातं स्वात्मन्येवामेदेन पश्यतीत्याह—सम्यगिति ।

सम्यग्विज्ञानवान्योगी स्वात्मन्येवाखिलं स्थितम् ।

एकं च सर्वमात्मानमीक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४६ ॥

सम्यग्विज्ञानवान्योगी अधिष्ठानभूते स्वात्मनि अखिलं विश्वं स्थितं पश्यति विज्ञानेन चक्षुषा मृ-सुवर्णादिवत् । यद्वा आत्मत्वाच्च प्रमातृत्वात्सर्वभूतेषु मशकादिष्वपि नियन्तृत्वेन वर्तमानं निरतिशयैश्वर्यं पश्यति नतु तारतम्येन, किञ्च मलिनभूतेष्वपि निरतिशयेन जाल्याद्यप्रसक्त्या ऐश्वर्यादि पश्यति परिपूर्णत्वात् । तदा वृत्तद्वयौ भवतीत्यर्थः ॥

नन्वात्मा सर्वं न भवति । प्रत्यक्षविरोधात् । नानात्वेन दृश्यमानमिदं कथमात्मन्येवामेदेन पश्यतीत्यत आह—आत्मैवेति ।

आत्मैवेदं जगत्सर्वं आत्मनोऽन्यन्न किञ्चन ।

मृदो यथा घटादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥ ४७ ॥

इदं सर्वजगदात्मैव आत्मकार्यत्वात् । अतोऽन्यदात्मन किञ्चिन्न विद्यते । यथा घटशरीरादि मृत्कार्यं मृदन्त्यन्न भवति । अत आत्मन्येव सर्वं दृश्यजातं न भेदेनेक्षते पश्यतीत्यर्थः । “वाचारभण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम्” । -सर्वं ब्रह्मि ब्रह्मेति श्रुते ।

एवभूतश्चेज्जीवन्मुक्तो भवति—जीवन्निति ।

जीवन्मुक्तस्तु तद्विद्वान्पूर्वोपाधिगुणांस्त्यजेत् ।

स सच्चिदादिधर्मत्वं भेजे भ्रमरकीटवत् ॥ ४८ ॥

अनादविद्यापरिकल्पितस्यूतशरीराद्युपाधिगुणात्परित्यजन्नयमेव जीवन्मुक्त इत्युच्यते ।

सच्चिदानन्दादिधर्मत्वात् । भ्रमरकीटवत्साक्षाद्ब्रह्म मेजे प्राप्नोतीत्यर्थः । ततः स्वान्मारामः सुखं
विष्टतीत्याह—तीर्त्वोति ।

तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्वेषादिराक्षसान् ।
योगी शान्तिसमायुक्त आत्मारामो विराजते ॥ ४९ ॥

मोह एव अर्णवः अपर्यन्तत्वात्, तं ज्ञानद्वेषेनैव तीर्त्वा, रागद्वेषादय एव राक्षसाः
मोक्षपरिपन्थिनः । तान्निशेषतो नाशयित्वा, शान्तिसमायुक्तः=शमदमादिसमेतः । आत्मारामः
आत्मन्येव क्रीडा यस्य सः । विराजते = स्वाराग्येऽभिषिक्तः प्रकाशत इत्यर्थः ॥

जीवन्मुक्तस्य लक्षणमाह—वाह्येति—

वाह्यानित्यसुखासक्तिं हित्वात्मसुखनिर्वृतः ।
घटस्थदीपवच्छब्ददन्तरेव प्रकाशते ॥ ५० ॥

वाह्येन्द्रियोद्भवां अनित्यसुखासक्तिं=वासनां हित्वा, तत्र हेतुः आत्मसुखनिर्वृत इति ।
घटस्थदीपवदन्तरेव स्वसाक्षितया आत्मानुभव इतरैर्न ज्ञायत इत्यर्थः ।

एवमुक्तप्रकारेण जीवन्मुक्तेन प्रारब्धसंश्लेषपर्यन्तं वर्तितव्यमित्याह—उपाधिरिति ।

उपाधिस्योऽपि तद्दर्शनं लिप्तो ज्योमवन्मुनिः ।
सर्वविन्मूढवत्तिष्ठेदसक्तो वायुवचरेत् ॥ ५१ ॥

देहाद्युपाधिसाक्षित्वेन स्थितोऽपि मुनिः ज्योमवत्तद्दर्शनः नानुलिप्तः कर्मलो नास्त्येव ।
सर्वज्ञोऽपि प्राकृतवत्तिष्ठेत् । सर्वत्र विन्मूढ यदच्छया प्राप्तेष्वपि आसक्तिरहितस्तन्वायुवचरेत् ।
प्रारब्धक्षये सति देहद्वययोगवौ विज्ञानेऽपि देहात्कैवल्यमाह—उपाधिविलपादिति ।

उपाधिविलपाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेषन्मुनिः ।
जले जलं वियञ्चोमि तेजस्तेजसि वा यथा ॥ ५२ ॥

उपाधिभूतदेहद्वयलये प्रारब्धकर्मसंश्लेषे मुनिः=योगी सन् । विष्णौ=सर्वव्यापके
परब्रह्मणि निर्विशेषं यथा मवति तथा विशेष । दृष्टान्तः—जले जलमेत्यादि ।

ब्रह्म सर्वाविशयत्वात्तदस्यच्छ्रमेनामिन्नमिति श्लोकरूपेणाह—यल्लामादिति ।

यल्लामान्न परो लामो यत्सुखान्न परं सुखम् ।
यन्नामान्न परं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५३ ॥

यज्ञाभात्=ब्रह्माक्षाकारलाभादपरो लाभो न विद्यते, सर्वलाभानामत्रैवातर्भूतत्वात् ।
ब्रह्मानन्देषु क्षुदानदाना अन्तर्गमम् । यस्मुखात् = ब्रह्मानुभवसुखादपर सुख नास्ति । निरति-
शयसुखात् । यज्ञानात् = ब्रह्माक्षाकारज्ञानादपर ज्ञान नास्ति । मोक्षहेतुत्वात् । तद्ब्रह्मे-
त्यन्यथारयेत् = जानीयादित्यर्थ । यद्दृष्ट्वेति—

यद् दृष्ट्वा न परं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः ।

यज्ज्ञात्वा न परं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यन्यथारयेत् ॥ ५४ ॥

यद्ब्रह्म दृष्ट्वा पुनरन्यदृश्यं नास्ति तत्रैव पुरुषार्थस्य सिद्धत्वात् । यज्ज्ञात्वा = येन
परमात्मनाप्यैक्य ज्ञाना, न पुनर्भव जन्मादिक नास्ति । यज्ज्ञात्वा = यस्वरूप ज्ञात्वाऽन्यत् ज्ञेय
नास्ति तद्ब्रह्मेत्यन्यथारयेत् । अन्यत्सर्वं वृथापाण्डित्यमेव ।

स्वरूपलक्षण श्लोकद्वयेनाह—तिर्यग्धूर्ध्वमिति ।

तिर्यग्धूर्ध्वमधः पूर्णं सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

अनन्तं नित्यमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यन्यथारयेत् ॥ ५५ ॥

स्पष्टोऽर्थ ।

अतद्यावृत्तिभेदैस्तु वेदातैर्लक्ष्यतेऽव्ययम् ।

अस्रण्डानन्दमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यन्यथारयेत् ॥ ५६ ॥

स्पष्टोऽर्थ ।

ननु ब्रह्मादयोऽपि निरतिशयानन्दा एव श्रूयन्ते । तत आह—अस्रण्डेति ।

अस्रण्डानन्दरूपस्य तस्मानन्दलाभिताः ।

ब्रह्माद्यास्तास्तम्येन भवन्त्यानन्दिनोऽखिलाः ॥ ५७ ॥

लाभा ब्रह्मेन्द्रादय परिच्छिन्नानन्दा एव । ब्रह्मत्वखण्डानन्दरूपत्वादपरिच्छिन्नानन्दमेव,
तस्य आनन्दसमुद्रस्य लेशमाश्रित्य ब्रह्मादय आनन्दिनो भवन्ति आनन्दतारतम्येन ।
“ एतस्यैवानन्दस्यायानि भूतानि मात्रामुपजीवति ” इति श्रुते ।

आत्मैव परमप्रेमास्पदतया सर्वप्रियतमो भवतीत्याह—तद्युक्तमिति ।

तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यग्रहारस्त्वतिप्रियः ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्षिरेवाखिले ॥ ५८ ॥

अखिलं देहादिवस्तु तद्युक्तं तेन सद्युक्तमेव प्रियतमम् । व्यग्रहारोऽपि तद्युक्त एव
अत्यन्त प्रिय । तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मत्वन्तप्रियं, यथाखिले क्षीरे घृतमिव व्यापित्वात् आत्मैव
प्रियत्वेन सिद्धं ।

तद्वात्मा केन प्रकारेण सर्गं व्याप्य तिष्ठतीति जानीयादित्याशङ्क्य साक्षाद्ब्रह्मसाक्ष्य-
त्वात्सत्कारूपेण भातीत्यनण्यस्थूलमिति श्रुतिं प्रमाणयतीत्याह—अनण्वेति ।

अनण्यस्थूलमहस्वमदीर्घमजमव्ययम् ।

अरूपगुणगणारियं तद्ब्रह्मेत्यप्रधारयेत् ॥ ५९ ॥

स्पष्टोऽर्थ ।

पुनस्तदेव ब्रह्म ज्ञानार्थं श्लोकरूपेण प्रथमं निरूपयति—यद्भासेति ।

यद्भासा भास्यतेऽर्कादि भास्यैर्यत्तु न भास्यते ।

येन सर्गमिदं भाति तद्ब्रह्मेत्यप्रधारयेत् ॥ ६० ॥

यत्तेजोभासा भान्नादिरु भास्यते भास्यर्कादिभि यत्तेजो नाम्भासते । “न तत्र
सूया भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि । तमेव भातमनुभाति सर्गं तस्य
भासा सर्गमिदं विभाती”ति श्रुते ॥

तथा गीताशास्त्रे—

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।

यद्भत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परम ममेति ॥ ६१ ॥

येन सर्गमिदं भाति तद्ब्रह्मेति जानीयात् ॥

तस्मात् पिण्डवत्स्वयमेव अन्तर्बहिर्व्याप्य प्रकाशत इत्याह—स्वयमिति ।

स्वयमन्तर्बहिर्व्याप्य भामयन्नखिलं जगत् ।

ब्रह्म प्रकाशते वह्निप्रतप्तायसपिण्डवत् ॥ ६२ ॥

स्पष्टोऽर्थ ।

पुनस्तदेवाह—जगद्विलक्षणमिति ।

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किंचन ।

ब्रह्मान्यदस्ति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ॥ ६३ ॥

सर्गं ब्रह्मेण सत्यं तथापि जगद्रूपेण यदा पर्यति तदाप्राज्ञजगद्वैलक्षणेन तन्कार्य-
त्वेन विचार्यं ज्ञातुं शक्यम् । ब्रह्मणोऽयद्रस्तु न विद्यते । गृहसुर्णादिभ्यः । ततोऽयमिच्छिद्-
दप्यते चेत्तन्मिथ्या मरुमरीचिज्ञानवदित्यर्थ ॥

पुनस्तदेव स्पष्टयति—दृश्यत इति ।

दृश्यते श्रूयते यद्यत् ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत् ।

तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥ ६४ ॥

चक्षुषा यद्दृश्यते श्रोत्रेन्द्रियेण यच्छ्रूयते मनसा यत्स्मर्यते वाचा यदभिधीयते तत्त्वज्ञाना-
त्तत्सर्वं ब्रह्म । “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नार्थेदेवैस्तमसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन
विशुद्धसत्त्व ततस्तु त पश्यते निष्कल ध्यायमान” इत्यादिश्रुते । “न कर्मणा न प्रज्ञये”
त्यादिश्रुते । तथा गीताशाखे—“नाह वेदै” रित्यादि—भक्त्यात्वनन्यया शक्य इत्यन्तेन ।

गनु सर्वगत चेद्ब्रह्म सर्वं किं न दृश्यत इत्याशङ्क्य न चक्षुरादिभिः गृह्यत इत्याह—
सर्वगमिति ।

सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।

अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धरम् ॥ ६५ ॥

अज्ञानचक्षुः सर्वगतमपि सच्चिदानन्दमद्वयं ब्रह्म न पश्यति । “न चक्षुषा पश्यति
कक्षुर्नैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एन विद्वुरमृतास्ते भवति । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुप्रसादान्महिमानमीश” नित्यादिश्रुते । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रकाशमानमपि भानुं = सूर्यं
अन्धो न पश्यति तद्ददित्यर्थं ॥

एष तावदुक्तरीत्याऽनुभूयमानस्यापि तदभ्यासरहितस्य वासनावलार्त्किचिदज्ञानं
सम्भवति । तत्परिहारार्थं पुनः श्रवणादीनि कार्याणीत्याह—श्रवणादिभिरिति ॥

श्रवणादिभिरुदीप्तो ज्ञानाग्निपरितापितः ।

जीवस्सर्वमलान्मुक्तः स्वर्णं दृश्यते स्वयम् ॥ ६६ ॥

जीवः प्रत्यगामा साभासाहकार इह श्रवणमननादिभिः दीप्तः = प्रकाशितः
ज्ञानाग्निपरितापितः ज्ञानमेवाग्निः तेन परितापितः = शोधित इत्यर्थः । सर्वज्ञानमलान्मुक्तः स्वयमेव
सम्यक्प्रकाशते । यथाग्निना परितापितः स्वर्णं खोपाधिद्रव्यं हित्वा स्वरूपेण प्रकाशते
तद्ददित्यर्थः ।

एष शोधितो जीवः परमात्मा हृदाकाशतमोऽज्ञानमुपसहरन्भानुवत्प्रकाशत इत्याह
हृदाकाश इति ॥

हृदाकाशोदितो धात्मा बोधमानुस्तमोपहतः ।

सर्वव्यापी सर्वधारी भाति भासयतेऽखिलम् ॥ ६७ ॥

बोध एव भातुः आकाशवत्सर्वव्यापी सर्वस्य आधारभूतत्वात् सर्वाधारो भाति । सर्वस्वरूपेण सर्वं ब्रह्माहमिति प्रकाशते । मृत्सुवर्गादिवत् “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे” ति श्रुतेः । “विश्वं भूतं” इत्यादि “तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वि” त्यन्तं श्रुतेः । रुः अशुभं द्रानयते इति = रुद्रः ॥

आत्मज्ञस्य परमज्ञानप्रतिबन्धकदुरितपरिहारार्थं नानापदार्थैर्वागः कर्तव्य इत्याशङ्क्य स्वात्मतीर्थरतस्य न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीत्याह—

दिग्देशकालाद्यनवेक्ष्य सर्वगं
शीतादिहृन्नित्यसुखं निरञ्जनम् ।
यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः
स सर्ववित्सर्वगतोऽमृतो भवेत् ॥ ६८ ॥

यः निष्क्रियः परमहंसः स्वात्मतीर्थं भजते सः सर्ववित् = सर्वज्ञः, सर्वत्रगः परमात्म-स्वरूपत्वादमृतः । सुखो भवेत् ।.....स्वात्मतीर्थं दिग्देशकालाद्यनवेक्ष्य शीतादिहृत् = शीतादिमेददुःखानि हरतीति शीतादिहृत् । नित्यसुखं = परमानन्दहेतुत्वात् । अत एव निरञ्जनम् । इतरतीर्थेषु तद्वैपरीत्यं द्रष्टव्यम् ॥ तस्मादात्मतीर्थरतस्य न किञ्चिदवशिष्यत इति भावः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादशिष्यश्रीपद्मपादाचार्येण

कृतं वेदान्तसाराख्यं व्याख्यानं
संपूर्णम् ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

हरिः ओम्



॥ श्रीः ॥

॥ वेदान्तसारसर्वखम् ॥



वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थ.

योगीश्वरैः ध्येयमत्र विशुद्धम् ।

उमानुमाम्यामविगम्यमानं

वन्दे महेशं सदनुप्रहाशम् ॥ १ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञो माधवाख्यसरस्वती ।

वेदान्तसारसर्वखं कुरुते बुद्धिशुद्धये ॥ २ ॥

वेदा ऋगादयो ज्ञेयास्तदन्तस्तच्छिञ्चो मतम् ।

तस्य सारो महावाक्यं तत्त्वमस्यादिरूपकम् ॥ ३ ॥

सर्वंस्व तेन यद्विद्म्यं ब्रह्मात्मैक्यं परंपदम् ।

तस्य सर्वं स्वमित्येव व्युत्पत्त्या त्वभिधीयते ॥ ४ ॥

तस्य निर्वचनं कार्यं तत एतदुदीर्यते ।

निश्चित्य चोभयोरैक्यं जीवात्मपरमात्मनो ॥ ५ ॥

हन्त्यविद्या यतो ब्रह्मविद्यातोपनिषन्मता ।

तत्साधनत्वाद्देदान्तवाक्येषूपनिषत्पदम् ॥ ६ ॥

वर्तते लक्षणावृत्त्या मुख्यया ज्ञानवाचकम् ।

दृग्दृश्यौ द्वौ पदार्थौ हि वेदान्तेषु समीरितौ ॥ ७ ॥

दृगात्मा विषदादिस्तु प्रपंचो दृश्य ईर्यते ।

दृश्यं च त्रिविधं ज्ञेयं रूपं नाम च कर्म च ॥ ८ ॥

हस्तपादादिमद्रूपं चैत्रमैत्रादि नाम च ।

धर्माधर्मा कर्माकार्या दृश्यमेव त्रिंश मत् ॥ ९ ॥

वेदान्तसारसर्वस्वम्

स्वयं प्रकाशं चैतन्यं दृक्पदार्योऽभिधीयते ।
स चापि द्विविधो ज्ञेयः सगुणोऽगुण इत्यपि ॥ १० ॥

अज्ञान गुण इत्युक्तं परार्थन्वादिहेतुतः ।
तेन चोपहितस्सोऽयं सगुणस्समुदीर्यते ॥ ११ ॥

अज्ञानं तु स्वयंसिद्धं चैतन्येनावभास्यते ।
अहमज्ञो न जानामि त्वदुक्तमिति भासनात् ॥ १२ ॥

चैतन्यमाश्रयस्तस्य स एव विषयो मतः ।
भूतभौतिकसंवस्य जाड्यान्नो विषयात्मता ॥ १३ ॥

विभ्रमावृत्तिशक्ती द्वे मूलाज्ञानस्य तिष्ठतः ।
एकया विक्षिपत्येन जीवेशादिविभागतः ॥ १४ ॥

अन्यया ऽनन्यसंसिद्धमावृणोति परं विमुम् ।
सच्चिदानन्दमद्वैतमज्ञानं तेन भावितम् ॥ १५ ॥

शक्तिद्वययुताज्ञानविम्बितस्सगुणो भवेत् ।
स विश्वतैजसप्राज्ञभेदेन त्रिविधो मतः ॥ १६ ॥

जाग्रन्मानी तु विश्वोऽयं स्वप्ने यश्चामिमानवान् ।
स तैजसस्सुषुप्ते स्यात्प्राज्ञस्तत्रामिमानवान् ॥ १७ ॥

मनोबुद्ध्यक्षसघातैर्यत्रार्थसंप्रतीयते ।
स जागर इति ज्ञेयो नेत्रे जागरितश्रुतेः ॥ १८ ॥

जाग्रद्वासनया रक्त मन करणजितम् ।
गोचरत्वं यदा धत्ते साक्षिणस्त्वम ईर्यते ॥ १९ ॥

अज्ञाने मनसो बुद्धे करणाना स्थितिर्धदा ।
सा सुषुप्तिस्समाख्याता सप्रसाद इति श्रुतेः ॥ २० ॥

एवं त्रयमतस्थाना तत्र तत्रामिमानतः ।
परो जीव इति श्रुत्या बहुशः प्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥

शुरुधने स एपेति जीवेनानेन चेल्यपि ।
 तच्च सृष्ट्या तदेवेति बहुशः श्रुतिदर्शनम् ॥ २२ ॥
 जीवस्सृजति संसारं मनसा बहु कल्पयन् ।
 एकस्मिन्पिण्ड एवात्, पितृत्वादि प्रकाशते ॥ २३ ॥
 पिता भ्राता सुतः पौत्रो भर्ता ज्येष्ठस्तथानुजः ।
 देवरो भावुकस्याल इत्येवं बहुधेक्ष्यते ॥ २४ ॥
 अविद्यातज्जसंसृष्टो जीव इत्यन्यथारितः ।
 अत्रियामात्रमन्वध ईश इत्यभिधीयते ॥ २५ ॥
 एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्पेन्द्रियाणि च ।
 खं वायुर्ज्योतिरापो भूरित्यादिश्रुतिशासनात् ॥ २६ ॥
 जगतः कारणं त्वीशो जगच्चापि चराचरम् ।
 अच्युत्तममधिदेव चाप्यधिभूतमिति त्रिधा ॥ २७ ॥
 स एव साक्षी जगतः सोऽन्तर्यामीति चोच्यते ।
 सर्वज्ञस्सर्वशक्तिश्च मायया समुदीर्यते ॥ २८ ॥
 भ्रगुणस्तु परात्मैव सच्चिदानन्दविग्रहः ।
 विज्ञानमानन्दमिति श्रुतिराह तदात्मताम् ॥ २९ ॥
 सन्नित्यशुद्धो बुद्धश्च मुक्तश्चाज्ञानवर्जनात् ।
 स्वयज्योति परब्रह्म इत्यादिश्रुतिवाक्यतः ॥ ३० ॥
 सजातीयविजातीयस्त्वगैश्च त्रिधा भिदा ।
 सगुणस्तद्रभावाच्च पुरुषोऽगुण ईरितः ॥ ३१ ॥
 एव पदार्थो द्विविधः सश्लेषात्प्रतिपादितः ।
 पुरुषार्थोऽत्र केन स्यात्कथं वेति तदीर्यते ॥ ३२ ॥
 ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते ।
 विचार्य तन्तमेवेति त्यागेनेति श्रुतिर्जगौ ॥ ३३ ॥

अहं ब्रह्म भवामीति तदात्मानमवेदिति ।
 तद्वैतद्वामदेवोसावृषि पश्यन्नितीरितम् ॥ ३४ ॥
 प्रत्यपद्यत तद्यो यो देवनामिति च श्रुतिः ।
 ब्रह्मविज्ञानमेवैषा मोक्षसाधनमाह नः ॥ ३५ ॥
 न कर्मणा न प्रजया पूवा ह्येते ऽदृढा इति ।
 इत्यादिश्रुतयः प्राहुः कर्मणा तन्निषेधनम् ॥ ३६ ॥
 यथा कर्मजितो लोकः आरामादिर्विनश्यति ।
 तथा पुण्यजितो लोकः स्वर्गादिः क्षीयते नृणाम् ॥ ३७ ॥
 इत्यादिश्रुतयः प्राहुः कर्मसाध्यस्य नाशताम् ।
 कृतं यदनिलं तदिति तर्कोपबृंहिताः ॥ ३८ ॥
 कर्मणैव हि ससिद्धिमिल्यादिज्ञानसाधनम् ।
 कर्मणः प्राह यज्ञेनेत्यादिवाक्यं तथेक्ष्यते ॥ ३९ ॥
 समुच्चयौऽपि नैव त्यान्मुक्तौ तु ज्ञानकर्मणोः ।
 साधनत्वप्रतीतिं तु पारंपर्येण योजयेत् ॥ ४० ॥
 अन्तःकरणशुद्धिस्स्यादसंकल्पितकर्मणा ।
 सत्त्वे शुद्धे ज्ञानजन्म ततोऽविद्याहतिर्नृणाम् ॥ ४१ ॥
 अज्ञानेनावृतं ज्ञान प्राप्तमेनाप्यते नृभिः ।
 व्यक्तमेव तदज्ञानं स्रज्यते च नचान्यथा ॥ ४२ ॥
 नानाङ्गं शान्तिदान्त्यादि सन्यासस्सर्नकर्मणाम् ।
 नित्यानित्यविवेकश्च इहामुक्तरिगिता ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मज्ञानं महावाक्याज्जायते बुद्धिशुद्धितः ।
 तादात्म्यविषयं नृणां बोधात्तत्त्वंपदार्थयो ॥ ४४ ॥
 लक्षणावृत्तिरिष्टात्र भागल्यागैकलक्षणा ।
 यथा सोऽयं देवदत्तः इत्यादौ समुदीक्ष्यते ॥ ४५ ॥
 लक्षणा शक्यसंबन्धाज्जायतेऽनुपपत्तितः ।
 जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था भागल्यागोति सा त्रिधा ॥ ४६ ॥

गंगायां घोष इत्यादौ जहत्स्वार्था च लक्षणा ।
मुस्यं प्रवाहमुत्सृज्य तीरबोधरता यतः ॥ ४७ ॥

कुन्तान् प्रवेशयेत्यादाजहत्स्वार्थता मता ।
कुन्तैस्सह भटास्तत्र प्रविशन्ति यतस्ततः ॥ ४८ ॥

सोऽयं चैत्रः पुरा दृष्ट इत्यादौ भागलक्षणा ।
पूर्वतद्भागहानेन स्वरूप लक्ष्यते यतः ॥ ४९ ॥

पूर्वाभ्यां देशकालाभ्यां विशिष्टस्स इतीर्यते ।
विशिष्टो वर्तमानेन देशकालादिना त्वयम् ॥ ५० ॥

विशिष्टयोस्तयोरैक्यं न संभवति कुत्रचित् ।
मिन्नत्वादेशकालाना स्वरूपं तूपलक्ष्यते ॥ ५१ ॥

एवं वेदान्तवाक्येषु तत्पदेनाभिधीयते ।
जगतः कारणं ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् ॥ ५२ ॥

त्वंपदेन तु संसारी श्वेतकेतुरिहोदितः ।
तत्त्वंपदार्थयोरैक्य महावाक्येन बोध्यते ॥ ५३ ॥

सामानाधिकरण्यस्य श्रवणात्तत्त्वमर्थयोः ।
ऐक्यं प्रतीयतेऽद्यापि विरोधान्न तु युज्यते ॥ ५४ ॥

परोक्षं ब्रह्म संसारी त्वहप्रलयगोचरः ।
अपरोक्षपरोक्षत्वे विरुद्धे वस्तुनो यतः ॥ ५५ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामतस्तौ शोधयेत्पुमान् ।
जाग्रदादिपदार्थेषु चैतन्यस्यानुवर्तनम् ॥ ५६ ॥

अन्वयो व्यतिरेकस्तु पदार्थव्यभिचारिता ।
जाग्रदादिपदार्थाश्च सावस्था व्यभिचारिणः ॥ ५७ ॥

प्रत्यक्षतोऽनुभूयन्ते आत्मा तत्रानुवर्तते ।
व्यावृत्तादनुवृत्तस्तु पृथक्पृथग्निष्ठ सूत्रम् ॥ ५८ ॥

पार्थक्याद्बुद्धिदेहादिवैशिष्ट्यं त्यात्मनो मृषा ।
अतो बुद्ध्यादिसाक्ष्येन चैतन्य वस्तु तत्रतः ॥ ५९ ॥

बुध्यादेरेव संसारः सामासत्येति निश्चयः ।
 अशनाया पिपासा च प्राणस्य मनसस्तथा ॥ ६० ॥
 शोकमोहौ जरामृत्यू देहस्येति श्रुतिर्जगौ ।
 खाद्वृत्ति पिप्पलं सत्त्वं तयोरेन्य इति श्रुतिः ॥ ६१ ॥
 मनसस्तंसृतिं प्राह ह्यस्य चासंसृतिं तथा ।
 एवं जीवो न बुध्यादिविशिष्टः केवल्य चितिः ॥ ६२ ॥
 एव त्वमर्थमाशोध्य तदर्थं शोधयेत्पुनः ।
 जगतः कारणत्वं कूटस्थस्य चिदात्मनः ॥ ६३ ॥
 असंगस्य स्वतो नैव संभवत्यद्वयात्मनः ।
 कित्त्वविद्याकृतं तच्चेत्येवं श्रुतिवचःसुष्ठम् ॥ ६४ ॥
 इन्द्रो मायाभिरित्यादि तथा च भगवद्वचः ।
 प्रकृतिं स्वामवष्टम्य विस्तजामि पुनःपुनः ॥ ६५ ॥
 भूतप्राममिम वृत्तं अवशं प्रकृतेर्नशात् ।
 केवलस्यापि हेतुत्वं कुत्रचिच्छ्रुतिचोदितम् ॥ ६६ ॥
 आनन्दाद्वेषेव भूतानीत्येवं चेत्केवलान्न तत् ।
 गुणोपसंहृतिन्यायात्तत्रान्याविद्यकं जगत् ॥ ६७ ॥
 केवलस्य ह्यसंगस्य कारणत्वान्न युक्तिमत् ।
 यत्साक्षादपरोक्षं च स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः ॥ ६८ ॥
 परोक्षतापि नैव स्याद्ब्रह्मणीति विनिश्चितिः ।
 एवं पदार्थो संशोध्य तत्त्वमान्यां विवक्षयेत् ॥ ६९ ॥
 चैतन्यमात्रमेवातो वाक्यार्थो न विरोधकत् ।
 एवं सर्वमहावाक्ये लक्षणा भागलक्षणा ॥ ७० ॥
 स्वरूपमेव लक्ष्यं स्यात्सोऽयमित्यादिवाक्यमत् ।
 एवं सच्चिदपरानन्दो नित्यमुक्तोऽस्मि केवलः ॥ ७१ ॥
 स्वयंज्योतिर्नि संगरीत्येवं शास्त्रगुह्यकित्तः ।
 विज्ञाय मुक्त एव स्यादिति वेदान्तबोद्धवम् ॥ ७२ ॥

मासन्निधाविषं बुद्धिर्नर्तकीव यथा तथा ।

संचरत्वथवा तूष्णीमास्तां साक्षी भवाम्यहम् ॥ ७३ ॥

एवं वेदान्तसिद्धान्तमंप्रहो लेशतः कृतः ।

गुरुशास्त्रोक्तमार्गेण वर्तता ससु सर्वदा ॥ ७४ ॥

चण्डिकाह्यनदीतीरे विद्येन्द्रनदिनामनः ।

यतिर्यस्तपोमूर्तिः विद्वदप्रेसरःस्थितः ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः करुणारसाद्रहदयो विद्यानिधिस्सन्तं

व्याकर्ता निखिलस्य शास्त्रनिवहस्यैको गुरुश्चाभवत् ।

नाम्ना माधवशारदेति विदितो वादीन्द्रपंचाननो

भक्तानामवलोकनेन दुरितं येनैव संक्षीयते ॥ ७६ ॥

सोऽयं शास्त्रनिबन्धकृद्यतिवरो ब्रह्मानुसन्धानतो

नीत्वा हायनमाश्रमे चिरमुमानाथप्रिये कापिले ।

सोदायां पुरि सन्निकृष्टममलं निश्चित्य देहावधि

पम्पाक्षेत्रमगात्तदैव स गुरुः पुण्यं सुमुक्तिप्रदम् ॥ ७७ ॥

रौद्रबन्धप्रयतोत्तरायणयुते मासे च चैत्रोदिते

पक्षे बाहुलके त्रिंशो दिनकरे मध्ये चतुर्ध्यामसौ ।

सत्यज्ञानसुखात्मको यतिवरो मुक्तो वसिष्ठाश्रमे

तं पम्पाधिपं स्मरन्हृदि शुचौ श्रीतुङ्गभद्रातटे ॥ ७८ ॥

तं कथं गुरुमद्वयं सदमलानन्दं जगन्नापिनं

भक्तानामनुचिन्तितार्थकरणे चिन्तामणिं देहिनाम् ।

नित्यं निष्कलमेकमेव मनसा वाचा शरीरेण च

श्रीमन्माधवशारदाह्ययतिमेवाहं भजे सन्ततम् ॥ ७९ ॥

आसीन्माधवमारतीति विदितस्सत्यासिर्क्यः पुरा

तेनेयं किल सर्वदर्शनपदोपेता कृता कौमुदी

आनीता च महाबलेश्वरयतिश्रेष्ठैरिमां केरल-

क्षोणीन्तामिलिता वयं लिखितवन्तोऽमी यथापौरुषम् ॥ ८० ॥

॥ श्रीरत्न ॥

अद्वैतपंचरत्नम् ॥

बालकृष्णानन्दसरस्वतीविरचितया किरणावल्या समलङ्कृतम् ॥



मन्दस्मितमुखाम्भोजं रमालङ्कृतवक्षसम् ।
वन्दारञ्जनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥
पुण्डरीकाजिनधरं विलसत्फाललोचनम् ।
ज्ञानमुदाञ्चितकर दक्षिणामूर्तिमाश्रये ॥
यन्प्रसादलवं प्राप्य प्रत्यहजलधिं जना ।
गद्गारग्भास्तरन्त्येतं विघ्नेशमनिशं नुमः ॥
या श्रियं नगजा वाचा देवीमाहुर्विचक्षणाः
ता लोकमातरं वन्दे वाम्निभूतिप्रसिद्धये ॥
पदीयसूत्रविलसच्छास्त्रनावा भवाभ्युधिम् ।
सन्तस्तन्ति तं वन्दे पाराशर्यमहर्निशम् ॥
पदीयमाभ्यकमलस्यन्दमानमन्दतः ।
विद्वद्ब्रह्मस्तुष्टिमैति शङ्करं तमुपाश्रये ॥
यस्य प्रसादकणिकानौका तारयते नतान् ।
संसारसिन्धुं तं वन्दे सच्चिदानन्दयोगिनम् ॥
यस्योपदेशमाहात्म्याज्जडा अपि विनिर्गता ।
संसारबन्धात्तं वन्दे वासुदेवेन्द्रयोगिनम् ॥
काह क भगवपादवृत्तिगामीर्धजन्मभू ।
तथाप्यत्रावगाह मे काङ्क्षते खलु मानसम् ॥
महता पक्षपातेन दुस्साध्येव्यर्थकल्पने ।
मम सामर्थ्यमस्यैव टिडिभोऽत्र निदर्शनम् ॥
गुरुपादान्बुजद्वन्द्वाननिर्मलमानस ।
रचये पंचरत्नस्य विवृतिं किरणारलिम् ॥

अथ खलु परमकृपालवो भगवतो भगवपादा निग्लिख्येऽससारदानानुपरीत-
मुपलभ्य आमज्ञानामृतमेव तदुपशमनं सुखसाधनं चाह । युक्तं च तत् । तस्यैव तन्मूलाविद्या-
निवर्तकत्वेन तन्निवर्तनं वात् । तदेव खलु साधकम्, अन्यस्य तत्साधकवानुपपत्तेः । तथाहि—
न धर्मं सुखसाधकं । तत्फलस्यानित्यत्वेनासुखत्वात् यो वै भूमा तसुखम् । नाल्पे सुखं
मस्तीति भूम्न सुखं नम् । सुखं च प्रतिपाद्यं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तमर्त्यमिति भूम्नो नित्य-
त्वस्य अल्पस्यानित्यत्वस्य च प्रतिपादनात् । “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेनामुत्र पुण्य-
चितो लोकः क्षीयते” इति कर्मफलस्यानित्यत्वश्रवणात् । “अनोऽयदातं” इति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य
सर्वस्य अनित्यत्वश्रवणाच्च ।

ननु “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनं सुकृतं भवति” । “अपाम सोमममृता
अभूमः” इत्यादौ कर्मफलस्यापि नित्यत्वश्रूयते ततस्तस्यापि सुखचमस्येन । तथा अर्थाऽपि
सुखसाधक एव । धर्मादिहेतुत्वात् । कामस्य सुखहेतुत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव । यदि चार्थस्य राज-
निमित्तदुःखत्वात्, कामस्यापि व्याख्यादिद्वारा दुःखसाधकत्वात्, तयो सुखहेतुत्वेऽपि विप-
सपृक्तमधुवदनुपादेयता तदा भ्रमात्तयोरुपादानेऽपि धर्मस्योपादानं स्यादेव तत्फलस्य नित्यत्वात्
दुःखासम्भवाच्च, श्रुतेरुभयफलनित्यत्वेऽपि तुल्यत्वात् । धर्मस्यैव ज्ञानोपयोगिवाक्यभावेन
“तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुत्वमथे किं तेन” इति न्यायेन तत्साधकत्वाच्च धर्म एव सुखसाधकं ।
न ज्ञानमिति चेन्न । धर्मस्य सुखसाधकत्वानुपपत्तेः । तदेव हि सुखं यन्नित्यं भवति ।

नहि धर्मस्य फलं नित्यं भवति, “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते” इत्यादिश्रुतेः ।

ननु कर्मफलस्य नित्यत्वेऽपि श्रुतिरदाहता—“अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनं”
इत्यादि, सत्यं, न सा स्वार्थं लभते, तथा वाधितं वात् ।

न च विनिगमनादिविरहः, श्रुतिवाक्यशेषेण प्राबल्यदौर्बल्ययोरुभयत्रापि तुल्यत्वा-
दिति वाच्यम् । अनित्यत्वप्रतिपदकश्रुते यद्यक्रियाजयं तत्तदनित्यमिति प्रत्यक्षदृष्ट्याप्युपो-
द्वलितत्वेन प्रकृतं वात् ।

न च नित्यताप्रतिपादकत्वे अनुप्राहकं प्रमाणमस्ति, नित्यताश्रुते दीर्घकालमात्रपर्यवसन्न-
त्वात् । अन्वयानामादिनित्यतात्वात् । अनित्यश्रुतेऽन्यान्ययधितुमशक्यत्वात् । अन्यथाभावस्य
कुत्राप्यदर्शनात् ।

न च तर्हि नित्यताश्रुते स्वार्थप्रच्यवादप्रामाण्यप्रसङ्गः । रुच्युपादानद्वारा प्रकृत्युपा-
दकतया नात्पर्यायात् । वाच्यार्थे तापर्याभावात् । अन्यथा चातुर्मास्यादावेव सर्वे प्रवर्तेरन् ।
नान्यत्र । श्रुतिध्यापर्यणी, स्थूलरुधतीन्यायेन “मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् तानि त्रेतायां
बहुधा सन्तानानि । तान्याचरणं निषत्तं सत्यकामा” इति नित्यकर्मफलप्रेप्सो कर्मकरणमुक्त्वा
अनेन वृत्तेन किं नियं फलं भवतीत्यानांक्षाया “एष व पुण्यं सुकृतो ब्रह्मलोकः” इति ब्रह्मलोकं

फलत्वेन निर्दिश्य तत पर "हृवा होते अरुडा यरख्या" इत्यादिना यशादीनामनित्यफलत्व प्रदर्श्य तस्माधने पुरुषार्थजनकत्वं मन्यमानस्य "जरागृन्तु ते पुनरेवापि यन्ति" इति सत्ता प्रदर्श्य आत्मज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमाह—नास्त्यवृत्त वृतेन तद्विज्ञानार्थमित्यादिना । अतो न वा धर्मफलस्य नित्यरूप । अतो न सुत्रमात्रनत्व र्मस्य, अर्थकामयोस्तु प्रयुक्तमेव । तथाच श्रुति—“नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय” इति एतेषा तसाग्रनत्वनिषेधपुरस्सर “तमेव विदित्वातिमृत्युगेने” इति ज्ञानस्यैव सुखसाग्रत्व दर्शयानि । तत्फलस्य च नित्यत्व प्रागेवोक्तम् । ज्ञानस्य साधनोक्ति औपचारिकी युक्तरन वश्यने । अनस्माधनभूतज्ञानोपायमाशेषयमाना भावपादा प्रस्थानत्रयामक ग्रन्थ निर्मितत्र तन्मन्त्रविहारिणा केपाविमसारदारिद्र्यनिर्दहनार्थं तर्ककूलसिद्धीकल्पित्वा पूर्वपक्षग्रहणार्थं त्रीणां भिन्नान्तगमोराप्रस्थानत्रययोरशेषे पवरत्नमद्रुतमादद्दु । तत्सुखभावत सरलमपि केपाविन्मन्दमतीना तर्थाभिप्यरणाय प्रयतामहे । शास्त्रस्य तत्त्वमुत्सुक्यारूपत्वात्तदेकदेशभूतस्यास्य तत्प्रसरणत्वात् प्रकरणस्य बालाधिकारतया बालस्य च जमान्तरद्वयसुकृतमहिम्ना तज्जनकत्वं व्यजिज्ञासामन्नात्तादृशमेवावन्त शिष्य गुरुरपदिशति, सोपानारोहणन्यायेन पुरुषार्थसाधनानि क्रमेणोपदिदिक्षु—वेदो नित्यमधीयतामित्यादिना—

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयताम्

तेनेशस्य विधीयतामपचितिः क्लाम्ये मतिस्त्यज्यताम् ।

पापौघः परिधूयतां भ्रमसुखे दोषोऽनुमन्धीयतां

आत्मेच्छा व्यपसीयता निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ १ ॥

बालस्य आवित्त कर्तव्य दर्शयति वेद इति । वेद सार्थादमन्त्रविकल्पात् । ब्राह्मणस्यापि विधिरूपत्वासाह एति शेष । अज्ञाव्ययन विना ज्ञानानुपपत्ते । अर्थज्ञानस्यानुष्ठानोपयोगित्वेनाव-
श्यकत्वासूचयति मूत्कारोऽव्ययनस्य ज्ञानपर्यंतत्वं स्वनुष्ठीयतामिति, अर्थज्ञानभावे सुष्ठु-
नुष्ठानानुपपत्ते । अगानि-शिक्षा कल्पे व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्यौतिषमिति श्रुतिगृहीतानि, वेद इत्येकत्रय सामस्त्रवेदान्त्ययनस्याभावेऽपि एवस्य वाऽव्ययनमात्रपक्षमिति सूचयितुम् ।

वेदानधीत्य वेदो वा वेद वापि यथाक्रमम्”

“अविच्छेदत्रयवर्षम्”

इति वचनादेकस्याव्ययनगिनि स्वरुत्वीनादागनस्येति द्रष्टव्यम् । निच=संवेदा-विहित-
काल इति शेष । त्रिहितैतरकाले विधेयात् ॥

आचार्यमश्रमी हन्ति शिष्य हन्ति चमुदरशी ।

उभौ पचदशी हन्ति प्रविण्पाठनाशिनी ॥

मद्वोधने मच्छयने मदङ्गपरिवर्तने ।

स्वाध्याय न प्रकुर्वीत मन्नादिषु युगादिषु ॥

इत्यादिवचनात् ॥

अधीयता त्वयवेति शेष । अत्रापि क्रियापदेषु त्वयेलब्धाहार्यम् । श्रुतिश्च स्वाध्यायोऽप्येतव्य इति अध्ययनकर्तव्यता दर्शयति । ततश्चाधीनाङ्गादृदात्तदर्थज्ञानं जातं, ततो मम किं स्यादित्याकाङ्क्षमाणं शिष्यं प्रत्याह—तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतामिति । तेनाधीनेन वेदेनोदितं विहितं कर्तव्यतया प्रतिपादितमिति यावत् । विहितं च त्रिविधम् । प्रत्यक्षविधिविहितं अनुमेयविधिविहितं च । अर्थमादोनेयविधिविहितस्यापि सत्त्वात् । कम नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तरूपं काम्यकर्मत्यागस्य काम्ये मतिस्त्ययनामि युक्तत्वात् । नित्यं च कर्म द्विविधम् । श्रौतं स्मार्तं च । आद्यं अग्निहोत्रादि द्वितीयमौपासनादि च । नमित्तिकं मन्त्रहोमोपगमनानादि । प्रायश्चित्तं च नैर्ऋतपञ्चात्मनादि स्वनुष्ठीयताम् । सुष्ठु अनुष्ठानं च कर्मणा साङ्गतयाऽनुष्ठानमेव । अङ्गवैकन्ये च कर्मणा सुष्ठुत्वानुपपत्तेः । श्रुतेः कर्मकृत्यता दर्शयति—“दुःखेनेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छन समा” इति । एवमुक्तं भवति । साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं तदर्थज्ञाने सति विद्वत्तायाः संपादितत्वाद्ब्राह्मणतरं विशिष्टकुटुम्बसूतेन त्वया अर्थिना समर्थेन सता साङ्गं कर्मानुष्ठेयमिति ।

ननु साङ्गकर्मानुष्ठानेन मम विमित्यन आह—तेनेशस्य विधीयतामपचितिरिति । तेन साङ्गमनुष्ठितेन कर्मणा ईशस्य=परमेश्वरस्य अपचिति=पूजा विधीयताम्=विधानेन क्रियताम् । इति यावत् ।

ननु यज्ञादिकम स्वर्गार्थं भवति । “योतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत ।”

सन्ध्यामुपासते यतु सततं सशितव्रता ।

निधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं मनातनम् ॥

इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । अतस्तस्य कथं पूनार्थं न अयार्थस्यायार्थत्वानुपपत्तेः ।

न च नित्यानां कर्मणा निष्कन्वा स्वर्गार्थं नानुपपत्तिः श्रुतिस्मृती च रुच्यर्थं पूर्णाहुतिवाक्यवत् । न च “प्रयोजनमनुदितस्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥” इति न्यायेन नित्यस्यापि प्रयोजनत्वम् तद्भावे प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति वाच्यम् । अकरणे प्रत्ययायश्रवणेन तन्निवृत्त्यर्थतया तत्र प्रवृत्तेरिति वाच्यम् ।

तर्हि तन्निवृत्त्या प्रयोजनत्वेन निःप्रयोजनताभावाच्च श्रुतिस्मृतिसिद्धकार्यभावनस्य स्वर्गादेः प्रयोजनानन्दमावाह्यं । पूर्णाहुतिवाक्यसिद्धस्य सप्तमाहादेरितरत्नसु यत्तन्निवृत्त्यापादनतया इतरत्नविधिवैयर्थ्यापादनान्न प्रयोजनमिति चेन्न । यूपार्थस्य खदिरादेः वीर्यार्थवदत्रापि स्वर्गार्थस्य यागादेः पूजार्थं चाविरोधात् ।

अपिच पूजा नाम नार्चा, अपितु फलत्यागः । एव च यज्ञफलभूतस्य स्वर्गादिरीश्वर-
मुद्दिश्य स्वत्वत्यागसंभवात् पूजार्थत्वानुपपत्तिरिति ।

ननु तदुदितं कर्मैत्यत्र नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तात्मकं कर्म कर्तव्यमिति प्रतिपादितम् ।
तदनुपपन्नम् । काम्यानामपि वेदोक्तत्वाविशेषतः कर्तव्यत्वात् । न च काम्यानां बन्धकत्वात् कर्त-
व्यता आभिचारवदिति वाच्यम् । नित्यानामपि कर्मत्वाविशेषेण बन्धकत्वापत्तेः । आभिचारस्या-
नर्घजनकत्वस्य वेदेनैव प्रतिपादितत्वात् । काम्यानां तदप्रतिपादकत्वेन कर्तव्यत्वोपपत्तेः ।

न च नित्यानामफलत्वान्न बन्धकत्वं काम्यानां तु फलवत्त्वाद्बन्धकत्वं युक्तमेवेति वाच्यम् ।
चितया यजेत पशुकामः, विश्वजिना यजेत स्वर्गकामः इत्यादिवज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः
सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ इत्यादिश्रुतिबलान्नित्येऽपि फलसिद्धेः । इयानेव विशेषः ।
नित्यानामकरणे प्रत्यवायः । काम्याकरणेन नास्तीति ।

न च नित्यकर्मफलस्येश्वरार्पणसंभवात् तद्बन्धकमिति वाच्यम् । काम्येऽपि उक्त्या-
पस्य तुन्यत्वात् । तथाच काम्यमपि कर्म अनुष्ठेयमेवेत्यत्राह-काम्ये मतिस्त्यज्यतामिति ॥ काम्ये
कर्मणीनि शेषः । मति.कर्तव्यतायुद्धिरिति यावत् । अयं भावः—“ प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरा-
दस्पर्शनं वरम् ” इति न्यायेन काम्यं कर्म कृत्वा तत्फलस्येश्वरार्पणापेक्षयाकाम्यकर्मकरणस्यैव
युक्तत्वात् । “ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयने ” “ अजुर्न विहितं कर्म ” इत्यादिश्रुति-
सृष्टिभ्यां नित्यनैमित्तिकाकरणेऽनर्घधरणेन तन्निवृत्त्यर्थतया, प्रायश्चित्ताकरणे तदनिवृत्त्या तेषां
कर्तव्यतायां सिद्धाया यादृच्छिकफलस्य ईश्वरार्पणसंभवादिति ॥

ननु अतियत्रसाध्ययज्ञादिफलस्येश्वरार्पणे कृते सिद्धस्य परित्यागात् अन्यस्य कस्य-
चिदलाभात् । “ सिद्धमन्नं परित्यज्य मिश्रामटति दुर्मति । ” इति न्याय आपन्न इत्यत आह-
पापौषः परिधूयतामिति । तेनेत्यनुवर्तनीयम् । तेन ईश्वरमुद्दिश्य परित्यक्तफलेन कर्मणा पापानां
पापफलानां-अन्त.करणदोषाणां रागादीनां, ओषः संघयः, परिधूयनां परित्यज्यतामिति यावत् ।
ईश्वरमुद्दिश्य फलत्यागेन वित्तगतदोषरूपानर्घनिवृत्तेः श्रेयोयोग्यतायाश्च संभवात् त्वयोक्तव्याया-
वतारः इति भावः ।

ननु यज्ञादिकर्मणा स्वर्गार्थत्वात्स्वर्गस्य च सुखरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात्पुरुषार्थस्य कर्षं
त्यागसंभवनीयत आह-भवसुखे दोरोऽनुमन्धीयतामिति । भवे=संभारे, यन्सुखं=विषयजं
तत्र दोषः अनित्यत्वं-दु.खमपृक्तत्वं वा, अनुमन्धीयतां=अनुमन्यता इति यावत् । अनित्यत्वं-विषय-
कालीनत्वाद्धिपस्याणां चाहित्यत्वात् । तथा दु.खसंपृक्तत्वं च वैरपिकसुखार्थं प्रवृत्तस्य व्याध्या-
घनेकदुःखदर्शनात् ॥ न च तस्य उपादेयत्वं संभ्रमि नियमपृक्तमधुवत् । तथाच स्वर्गसुखस्य अन्य-
वैरपिकत्वेनानित्यत्वादसुखादिनिमित्तपरिभवेन दुःखदर्शनेन तत्संपरीतत्वाच्च तस्य त्यागेन भवेत्तज्यम् ।

एव च स्वस्य द्रव्यस्य राजादिनिमित्तानर्थे दृष्टे सति सद्भाक्षणमाहूय दानवदीश मुद्दिश्य फलस्यापि
त्यागसम्भाविति भावः ॥

ननु स्वर्गादिसुखस्यानित्यत्वादिदोषवत्त्वेन तस्य त्यागादन्यस्य कस्यचित्पुरुषार्थस्य
अभावात् स्वस्य अदृत्तार्थत्वमेव स्यादित्याकुलितमन्तेनासिन प्रत्यात्मैव पुरुषार्थः, अतस्तद्विषयेच्छा
त्वया कार्या इत्याह—आत्मोच्छ्वा व्यपसीयतामिति । आत्मविषयकेच्छा=स्वस्यामिलाप व्यप
सीयता=निश्चीयता-क्रियतामिति यावत् ॥ आत्मनः पुरुषार्थत्र च सत्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वात् ।
सत्यत्व च कालत्रयाप्राप्यताम् । इदं च बाह्यवादिव्यतिरिक्तं सर्वैरपि स्वीकृतमेव । ज्ञानत्व च
आदित्यादिज्योतिषा तेजसापि भासकत्वात् । तथाच श्रुति—

“तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति । आनन्दत्व च परमप्रेमास्पदत्वात् । तथाच
आत्मनः पुरुषार्थस्य लभात् न त्वया आदुःखतया भवितव्यमिति भावः ।

ननु आत्मविषयकेच्छामात्रेण यदि पुरुषार्थं तर्हि गृहिणोऽपि ममामविषयकेच्छाया
सत्त्वेन पुरुषार्थलाभः स्यादित्यत आह—निजगृहाचूर्णं विनिर्गम्यतामिति । निज=स्वकीय,
यत् गृह=वेश्म, तस्माद्विनिर्गम्यताम्=विशेषेण निर्गमनं च सर्वदा आसक्तिराहित्य बोद्धव्यम् ॥
अयं भावः । न केवलमात्मेच्छामात्रेण पुरुषार्थलाभः । अतिप्रसंगापत्तेः । अपितु तद्विचारात् ।

नच आत्मविषयविचारो गृहासक्तिमत-सम्भवति, गृहिणः पुत्रभार्यादियु व्याकुल
चित्तनयेतद्विषयकविचारासम्भवात् । अतः त्वया तद्विचारार्थं गृहान्निर्गमनं कार्यं एवेति । किं च
तव दुस्संगे सति दुष्टानां विषयलोलुपत्वात्तस्यैव तदासक्तिरेव स्यात् । तथाच
आत्मविषयकविचारप्रच्युतेस्तवानर्थं एव प्रसज्येत, तदुक्तं भगवता—

सङ्गासजायते काम कामात्क्रोधोऽभिजायते ।

क्रोधाद्भवति संमोहः समोहात्सृष्टिविभ्रमः ॥

स्पृतिभ्रशाद्बुद्धिनाशः बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।

इति ॥ तथाच तत्सङ्गपरित्यागेन तत्सङ्गं त्वया कार्यं इत्याह—सङ्गः सत्सु विधीयतामिति—

सङ्गः सत्सुविधीयता भगवतो भक्तिर्दृढार्थीयता

ज्ञानत्यादिः परिधीयता दृढतरं कर्मांशु संत्यज्यताम् ।

गद्विद्वानुपसेव्यतामनुदिनं तत्पादुकां नुसेव्यता

ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोराम्यं ममाकर्ण्यताम् ॥ २ ॥

मद्युः सपुरुषु मत्तं संरथं मन्वाम इति यावत् । विधीयता=क्रियतामिति यावत् ॥

अयमाशय । अत्र सन्तो नामात्मविषयकविचारवन्त । एव च समंगेन तवापि तद्विषयकविचार सुदृढो भवतीति ॥

ननु दैववृत्तविघ्नबाहुल्ये तद्विषयकविचारे प्रवृत्तिरेव नोदयमासादयेत् । अस्तु वा प्रवृत्ति तथापि तत्फल न सिध्येत् । दैवत्रलाभावे सप्तस्य निष्फलत्वात् आह—भगवतो भक्ति-
र्दृढार्थीयतामिति । भग—“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस श्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णा
भग इतीरणा ॥ ” इति श्लोकैकवैराग्यादिपदूष वृत्तुच्यते । भोऽस्यास्तीति भासापह्नुगैश्च सप्त ।
परिपूर्ण परमेश्वर । अनेन भगवत्पादेन ईश्वरस्य सकृत्तरायनिर्ननसामर्थ्यं द्योतित भवति ।
तस्य परमेश्वरस्य भक्ति तदेकचित्ता । दृढा=निश्चया । आशीयता=क्रियतामिति यावत्” तत
निश्चलेन भगवद्ब्रह्मानेन सूर्योदयेनेत्र तमोराशेरन्तरायरागेर्निवृत्तिमभवादात्मनि पुरुषार्थत्वनिश्चय-
वन तत्साधनात्मज्ञानार्थं तद्विचारे प्रवृत्तिमभवात्प्रामनया प्रमादेप्रसात्प्रवृत्तिसफलमभवाच्च
न त्वदृक्तदोषावकाश इति भाव ।

नचेश्वरार्पणकर्मानुष्ठानादेवेश्वरप्रसादसिद्धे किमनया भक्त्येति वाच्यम् ॥ अधिक
नैव दूष्यत इति न्यायेन भक्तेरभ्युपयोगोपपत्ते । प्रसात्तेनुमाहुल्येन प्रसादाधिक्ये सति विघ्नस्या-
त्यन्तिकनिवृत्ते संभवाच्चेति भाव ।

ननु रागादिकलुपचित्तस्य पुरुषार्थापुरुषार्थविचाराभावेन तज्ज्ञानाभावात्तत्साधने
धामविचारे कथं प्रवृत्तिरित्याशक्य कालुष्यनिवृत्त्युपायमाह—शान्त्यादिः परिचीयतामिति ।
शान्ति=अन्तरिन्द्रियनिग्रह । आदिशब्देन बहिरिन्द्रियनिग्रहो गृह्यते । इतरेषा साधनाना
मूलकारणैव तत्र तत्र प्रतिपादितत्वात् । परिचीयता=अभ्यस्यतामिति यावत् । तथाच अभ्यासेन
शान्त्यादिलामे कालुष्यनिवृत्ते । पुरुषार्थविचारयोग्यतायाश्च समवात्तत्सिद्ध्यर्थं तद्विचारे प्रवृत्ति-
रुपपन्नैवेति भाव ॥

नच पापौघ परिधूयतामित्यत्रेश्वरमुद्दिश्य फलत्यागादेव कालुष्यनिवृत्ते प्रतिपादि-
तत्वात्पुनस्तन्निवृत्त्यर्थं शान्त्यादिकथनवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । ईश्वरार्पणकर्मानुष्ठानेन कालुष्यनिवृत्तौ
शान्त्याद्यभ्यासो द्वारमित्यत्रैव तात्पर्यात् ।

अथवा—“ पापौघ परिधूयता ” मित्यत्र एव व्याख्येयम्—ननु तदुदित कर्मैत्यत्र
प्रायश्चित्तकर्मादि कर्मव्यभि युक्तम् । तन्निष्फलमित्यत आह पापौघः परिधूयतामिति । पापाना
=प्रमादवृत्तनिषिद्धकर्मणा, जन्मातराजिताना वा ओघ=नचय परिधूयता=परित्यजतामिति ।
तथाच श्रुतिनिषिद्धकर्मनिवृत्तिफलत्वाप्रायश्चित्तस्य तत्साधनत्वमेवेति न वैयर्थ्यशकावकाश इति
भाव । एव व्याख्याने च पापशब्दस्य मुख्यार्थं समवतीति ध्येयम् ।

ननु श्रुतिविहितयज्ञादिकर्मफलवर्त्यव्येष्टु तद्वैकल्पनिमित्तप्रत्यवायमयेन तदासक-
चित्तस्य कथमात्मविचारेऽवकाशा स्यादित्यत आह—दृढतर वर्माशु संत्यज्यतामिति । आत्म-

विचारयोग्यतानन्तरमिति शेषः । नित्यनैमित्तिकादिकं सर्वकर्म, दृढतरमपि विहिततया परित्यक्तु-
मशक्यमपि बहुजन्मसु कृतमपि वा, आशु=शीघ्रतया, विहितं कर्म कथं परित्याज्यमित्यालोचना
परित्यज्यैवेत्यर्थः ।

ननु विहितस्य कर्मणः कथं परित्यागः संभवति । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् ।
न च मन्यासविधायकशास्त्रबलात्तस्य त्यागो भविष्यति । अन्यथा तद्विधिवैयर्थ्यापत्तेः
इति वाच्यम् । काम्यकर्मत्यागस्यैव सन्यासशब्दार्थत्वात्, तस्य च प्रत्यवायाभावेन परित्याग-
संभवात् । तदुक्तं च भगवता “काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्यासं कथयो विदुः” इति ।

न च कर्मत्यागस्यैव सन्यासशब्दार्थत्वेन काम्यकर्मण एव त्याग इति संकोचे माना-
भावः । तर्हि कर्मत्वाविशेषादौक्तिकव्यापाराणामपि त्यागापत्तेः । न च तेषां त्यागानुपपत्त्या तदति-
रिक्तस्यैव त्यागः सन्यासशब्दार्थ इति वाच्यं । तर्हि प्रत्यवायश्रवणेन नित्यानां कर्मणामपि त्यागा-
संभवात् । एवं च कर्मत्यागस्य संकोचे आवश्यकते सति काम्यकर्मत्यागस्यैव सन्यासशब्दार्थत्वसंभवा-
दिति चेन्न । विहितस्यैव कर्मत्वेन संकोचे मानाभावेन च सर्वकर्मत्यागस्यैव सन्यासशब्दार्थत्वा —
दौक्तिकव्यापारस्य च अकर्मत्वेन तस्यागस्याशब्दार्थत्वात् । सन्यासानन्तरं कर्माधिकाराभावेन
नित्यादीनामनुष्ठानायोगादधिकारिणैव कर्मणामनुष्ठीयमानत्वात् । तथाहि—“केन भगवन्कर्मा-
प्यशेषतो विसृजा ” मीति कर्मत्यागप्रकारं पृष्टवन्तमारुणिं प्रति “तव पुत्रान्भ्रातृन् बन्ध्वादीन्दिग्धवां
यज्ञोपवीतं याग सूत्रं अध्ययनं च” इति कर्माङ्गभूतशिखायज्ञोपवीतसूत्राव्ययनानां निषेधं
प्रजापतिराह ।

नहि वेदादिरहितस्य काम्ये नित्ये च कर्मण्यधिकारः संभवति । न चैव नित्यकर्मत्यागे
प्रत्यवायश्रवणं न स्यात् । यागादित्यागस्य त्वयैव विहितचोपादानादिति वाच्यम् । अविधिपूर्वक-
त्याग एव प्रत्यवायश्रवणेन, विधिपूर्वकत्यागे तदभावाद्द्वार्थत्वेन विहितस्य कृष्णविपाणादेक्षात्वात्
एव परित्यागस्यैव ।

न च अग्निष्टोमाद्यज्ञस्य विपाणादेरग्निष्टोमसमाप्तेस्त्याग संभवतीति वाच्यम् । एवमवि-
रक्तस्य यज्ञादिनर्म्णा विधानेन विरक्तस्य तस्यागसंभवात्, अधिकारिण एव तदकरणे प्रत्यवायश्रवणेन
अनधिकारिण तदयोगात् । प्राद्वणाधिकारके बृहस्पतिसत्त्वे क्षत्रियस्येव । अस्य च लोकाग्नीनुद-
रामौ समारोपयेत् इति अग्निस्मारोपणश्रवणेन कच्छत्रं चेति कच्छत्रस्यापि परित्यागश्रवणेन अग्नि-
कच्छत्ररहितस्य यज्ञादानधिकारात्, गायत्री च मंत्रं च अग्नौ समारोपयेदिति गायत्र्या अयुपमंडार-
श्रवणेन सन्यासकणादौ दोषाच्च ।

न च यज्ञादिविधिवैयर्थ्यम् विधाय तस्य परित्यागश्रवणापेक्षया अविधानस्यैव
युक्त्यादिति वाच्यम् । अरिक्तस्य यज्ञविधिद्वयप्रवृत्तिप्रसक्तौ यज्ञादौ नियम्यमानत्वात् ।

नच निषेधे उपनिषदान्यनव्ययनम् । तस्या अपि अध्ययनत्वादिति वाच्यम् ॥
 “ न हिंस्यात् सर्वाभूतानि ” इति भूतहिंसामात्रं प्रतिषिध्य अग्नीषोमीय पशुमालमेतेति प्रतिप्रसव-
 दत्रापि स्वाध्यायाव्ययनमात्रं निषिध्य प्रतिप्रसवेन सर्वेषु वेदेषु ‘ आरुणमावर्तयेदुपनिषदमावर्तये ’
 दिति उपनिषदध्ययनविधानसम्भवात् । तथाच स यासविधिना नित्यकर्मल्यागमभवेन कर्मसु
 व्यासकपसम्भवात् सायकाशतया आत्मविचारे निरुशङ्कप्रवृत्तिरुपपन्नेति भावः ॥

ननु लौकिकपुरोध्यादिचारे कथं मम स्वत एव प्रवृत्तिस्त्वात् तज्ज्ञानाभावादित्या-
 शक्यं अत एव तज्ज्ञानाभावेन स्वतः प्रवृत्त्यसामर्थ्येऽपि गुरुपदेशमाहात्म्या प्रवृत्तिसम्भवाच्चया
 गुरुपसरणीय इत्याह—सद्विद्वानुपसेव्यतामिति । सन् यो विद्वान्स उपसर्प्यताम् =
 प्राप्यतामिति यावत् । तदुपसर्पणच मोपहार कार्यम् ॥ “रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्”
 इति स्मृतेः, “तद्विद्वानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समिपाणिश्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुतेः ।

ननु मया गुरुरूपगतोऽपि किमर्थं गमोपदिशति । तस्य मदुपदेशेन प्रयोजनाभावात् ।
 नच त्वया सोपहारतयैव गन्त्वात् त्वदुपहारं दृष्ट्वा तुष्टस्तत्र उपदेक्ष्यति इति वाच्यम् । विरक्तस्य
 तस्य त्वदुपहारेणापि प्रयोजनाभावात् ।

नच वृषासागरस्य त्वदर्शनमात्रेणोपदेशः सम्भवीति न त्वया विचारः कार्य इति
 वाच्यम् । वृषाया अपि सहेतुकत्वाद्दर्शनमात्रस्याप्यप्रयोजकत्वाच्चेत्यत आह अनुदिनं तत्पादुका
 सेव्यतामिति ॥ तस्य=गुरोः, पादुका=पादारविन्दः पादुकाशब्देन पादाधारवस्तुत्वादिना
 पादारविन्दस्य लक्ष्यमाणत्वात् । अनुदिनं=प्रतिदिनम् । तथाच स्वपादुकासेवनेन गुरो वृषा
 सम्भवः । त्वादीन उपदेक्ष्यतीति भावः ।

ननु अर्थिना खड्गपदिशति गुरं, मया च किमर्थमित्यत आह—ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यता-
 मिति । एतन्=मुख्यं मुख्यार्थप्रतिपादकत्वात् । अक्षरं=ब्रह्म इत्येव रूपं यस्य तत् एकाक्षरं
 ब्रह्म । ब्रह्मेतिपदस्य अर्थः, अर्थ्यता=प्रार्थ्यतामिति, तथाच साधैब्रह्मपदोपदेशे तदर्थस्य ज्ञातत्वेन
 तद्विषयकविचारसम्भवादिति भावः ।

यद्वा ब्रह्मणस्तदैकमक्षरं वर्णान्मन्मन्काररूपं तत्पदार्थमर्थ्यतामिति । अत्राप्यभिप्रायः
 पूर्ववदेवोच्यते ।

अथवा एव च, तदक्षरं चेति विशेषणसमासः । एतन्=सजातीयविजातीयसंगत-
 भेदरहितं न क्षरनि=न नश्यतीति अक्षरं यद्ब्रह्म तदर्थ्यतामिति ।

नन्वेतद्ब्रह्म मया अर्थिनं तद्गुरुं कथं गमोपदेक्ष्यति । तस्योपदेशाद्योग्यत्वादिति पृष्ट-
 वन्तः शिष्यः प्रति तत्प्रतिपादकं नाम्यमुपदिशति—श्रुतिशिरोनाक्यं समाकर्ण्यतामिति ।
 श्रुते शिरः अन्तदेशः पर्यवसानदेशः वेदात् वेदमात्रस्य ब्रह्मण्येव पर्यवसानत्वेन तत्प्रतिपादकत्वेन
 वेदात् तस्य वेदपर्यवसानदेशत्वमुपपद्यते ॥

यद्वा श्रुते शिर उत्तमप्रदेश-वेदान्त तस्य सर्वोत्तमब्रह्मप्रतिपादकत्वेनोत्तमत्वात् । तस्य यद्वाक्य तवमसीत्यादिरूप स्वत्योपनिषदुक्तं तत्, समाकर्ण्यता सम्यक् = सावधानेन आकर्ण्यता=श्रूयनामिति यावत् । ततश्च व्युत्पन्नस्य तव वाक्यश्रवणमात्रेण तदर्धनिश्चये भवेदिति भावः ।

ननु वाक्यस्य योऽयमर्थः तवमसीत्येवरूपं न मभवति तत्रशब्दस्य जीववाचित्वात्तस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वकिञ्चित्ज्ञत्वादिविशिष्टत्वात्तच्छब्दस्य चेश्वरवाचकत्वात्तस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहितत्वात्सर्वज्ञत्वजगत्कारणत्वादिविशिष्टत्वाच्च । न च तयो किञ्चित्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टयो कथमप्यसिपदे नामेदो बोधयितुं शक्यं, विरुद्धस्वभावत्वात्, विरुद्धस्वभावयोश्च तेजस्तमसोरभेदादर्शनात् ।

न च जीवे किञ्चित्ज्ञत्वादेरीशे सर्वज्ञत्वादेश्च बाधे चैतन्यस्वरूपमात्रयोरभेदोऽपिरुद्ध इति वाच्यम् । प्रमाणसिद्धधर्माणां बाधायोगात् । अन्यथा घटपटत्वादिधर्माणां बाधे स्वरूपस्यैवत्व-समवेन तयोर्भेदो दत्तजलजलिस्स्यात् । यदिच प्रमाणसिद्धस्य भेदस्य परित्यागः । तर्हि नाहमीश्वर इति प्रमाणसिद्धस्य जीवभेदस्य परित्यागायोग इति चेन्नैलाह—वाक्यार्थश्च विचार्यतामिति ।

वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाश्रीयतां

दुस्तर्कात्सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तत्रोऽनुसंधीयताम् ।

ब्रह्मास्मीति विभाव्यतामहरहर्षवः परित्यज्यतां

देहेऽहंमतिरुज्ज्वल्यतां घुधजनैःवाद्दस्समुत्सृज्यताम् ॥ ३ ॥

असमाप्तनानिबृत्तिपर्यन्तमिति शेषः । वाक्यस्य=तवमसीत्यादिरूपस्य योऽर्थः जीव-पारमेष्ठरूपः स विचार्यताम् विचार्य असमाप्तना निवार्य तत्स्वरूपमेवेति निश्चीयतामिति यावत् । चकारात्पदार्थाऽपि विचार्य । तदर्थाऽप्येवरूप इति निश्चय इति धोत्वते । अयं मान—तव-पदवाच्यार्थयो किञ्चित्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टयो भेदसंभवेऽपि लक्ष्यार्थयोरभेदः समभवेत् । यथा तद्देशतत्त्वानैतद्देशैतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्वरूपयोरभेदात्मभवेऽपि सोऽयं देवदत्त इति देवदत्त-स्वरूपमात्रस्य लक्ष्यस्थैत्रत्वयोः तद्वत् । नहि घटपटयोरभेदप्रोधकं प्रमाणमस्ति । येन लक्षणयाऽ-भेदोऽप्यस्यात् । न च सर्वज्ञत्वकिञ्चित्ज्ञत्वादिविशिष्टजीवेश्वरस्वरूपयन्निरेवेण जीवेश्वरस्वरूपं नास्त्येव येन तद्वत्स्य स्यादिति वाच्यम् । दृश्यमानजीवेश्वरस्वरूपस्य कल्पितत्वेन तद्विप्राप्तनस्य पारमार्थिकस्या-वश्यमङ्गीकरणीयत्वात् । तथाहि—न देहो जीवः, उपपत्तिविनाशवत् नस्य जीवत्वे घृताहाना-घृताभ्यागमप्रमणात् । इन्द्रियाणां परस्परविश्लेषणकार्यकर्तृणां तेषां योऽहं रूपमद्राक्ष स एवेदानीं स्पृशामीत्येकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविषयतायोगात् । न मनः । मम मन इति भिन्नत्वेनानुभवात् । नाहंकारः, जाग्रदवस्थासु व्योमपत्तिविनाशानुभवेन कालत्रयाभ्यापि जीवस्वरूपस्यायोगाच्छू-नये न्यर्थासास्त्रप्रमणात् । अतः परिगिष्ट किञ्चित्प्रमणीकरणीयम् । तदेव पारमार्थिकं रूपं जीवस्य । एतं प्रपचम्य दृश्यवादमन्वेष्टं प्रतीयेत । शरागृहगतम् । सधेन नस्येन्द्रात् सस्य

मसन् चैकस्य निरुद्धमित्यत अनिर्वचनीयत्वाद्भुक्तिरजतप्रकल्पितमेव । तच्चारणव च कल्पितमेव समन्तादिकं तु दूरत एव । अतस्तत्कल्पनाविष्टान तु किञ्चिद्रूप अङ्गीकरणीयम् । निरविष्टानभ्रान्ते-
रभावात् तदेव पारमार्थिकरूपगीगस्य । नह्युक्ते जीवेश्वरस्वरूपे पारमार्थिके किञ्चिच्चवसर्गज्ञत्वा-
दीना मभव । सोपाधिकधर्मत्वात् । नहि सोपाधिकधर्मस्य निरुपाधिके सभय नहि जपाकुसु-
मयुक्ते स्फटिके प्रतीयमानस्य लोहितस्य तद्वियुक्ते सभय । तद्वदत्रापि अन्त करणमायोपाध्यवच्छि-
न्नयोस्तत्सभवेऽयुपाधिविनिर्मुक्तयो तदसभवात् । श्रुतिश्च—“यत्र वा अन्यदिव स्या” दित्यादिना
इवशब्देन द्वैतस्य प्रातीतिमन्व प्रदर्श्य परमार्थत तदपि निषेधति “यत्र त्वस्य सर्गमात्मैवा
भूतत्वेन क परयेत्” दित्यादिना । अत ऋय जीवेशमेवमभव ।

किञ्च मेदस्य पारमार्थिकत्वे “उदरमन्तर कुरुते, अथ तस्य भयभवती”ति मेद-
ज्ञानयोऽनर्थप्रदर्शन न स्यात् । विद्यमानस्य मेदस्य यथायत् ज्ञातवेनानर्थानुभूति । विपरीत-
ज्ञानिन एवानर्थ इत्यस्य रज्जुसर्पज्ञानिनि दृष्टत्वात् । तथा अमेदस्यापारमार्थिकत्वे तज्ज्ञानिन
“तस्य तावदेव चिर यावन्न विमोक्षेऽत्र नपस्य” इति तस्य पुरुषार्थप्राप्तिश्रवण न स्यात् ।
तस्य विपरीतज्ञानित्वात् । नाहमोदर इति प्रत्यक्षस्य तत्त्वमसीत्यमेदबोधकवाक्येन प्रत्यक्षसिद्धचन्द्र-
प्रदेशमन्वस्याष्टाशीतिसहस्राणि विस्तीर्ण इति शब्देनेव बाधमभवात् । स एषनेनि नेनीत्यादिना
आमस्वरूपव्यतिरिक्तस्य असत्त्वप्रतिपादनेन किञ्चिच्चवसर्गज्ञत्वादीनामपारमार्थिकत्वस्य स्वत एव
सिद्धत्वात् । एव च त्वशब्दस्य सोपाधिकधर्मत्वादिविशिष्टे शक्तायुपाधिविनिर्मुक्ते लक्षणा-
मभवात्, तच्छब्दस्य च सोपाधिकधर्मज्ञत्वादिविशिष्टे शक्त्यापि तादृशोपाधिविनिर्मुक्ते लक्षणा
मभवात्तयोश्च लक्षितस्वरूपयो असिपदेनामेदबोधमभवात्पूर्वोक्तासभावना उक्तप्रकारेण विचारेण-
निवार्य पदार्थवाक्यार्थमभावा निश्चिन्वति ।

ननु अनेकैर्महर्षिभिः अनेकप्रामस्यरूपस्य पुरुषार्थस्वरूपस्य च प्रतिपादितत्वात्
त्वदुक्तप्रकार एव कथं ग्राह्य इत्यत आह-श्रुतिशिरःपक्षस्ममाश्रीयतामिति । श्रुतिशिर
इत्यस्य पूर्वमेवार्थो वर्णित । तस्य योऽय पक्ष तात्पर्यनिपयीभूतार्थरूप । समाश्रीयता सम्यगा-
श्रीयताम् । तस्य सम्यगाश्रयण च तदुक्तार्थस्यैव ग्रहणम् । अयं भाग —

“श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव बलीयसी” इति न्यायेन श्रुते बलवप्रमाणत्वेन
तदुक्तार्थस्यैव ग्राह्यत्वात् । महर्षिप्रणीतस्य स्मृतिरूपत्वेन दुर्बलत्वात्तदुक्तार्थस्य अग्राह्यत्वात् ।
तथाच दुर्बलस्मृत्युक्त पक्ष परित्यज्य श्रुतिशिरः समत मदुक्तार्थमेव गृह्णाणेति ।

ननु महर्षिप्रणीतमपि युक्तियुक्तत्वाद्ग्राह्यमेव । तथाहि - आत्मा प्रतिशर्मर मित्र
सुखदुःखेचिन्मदर्शनेन आत्मैकत्वे तदनुपपत्ते आत्मा कर्ता, अचेतनस्य कर्तृत्वाददर्शनात् ।
तथासति तृणादीनामपि कर्तृत्वापत्ते । अत एव तस्य भोक्तृत्व, अन्यस्य भोक्तृत्वेऽनिग्रमगापत्ते ।
दुःखानाम एव पुरुषार्थ । सुखस्य दुःखमयुक्तत्वेन परित्यागत्वेनापुरुषार्थत्वात् विद्यमयुक्त-

मधुबदित्यादियुक्तियुक्तमुपादेयम् । “युक्तियुक्तमुपादेय वचन बालकादपि” इति न्यायात् । तथाच तदुक्तार्थस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्गलत्वेऽपि ब्राह्मत्वमेवेत्यत आह—दुस्तर्कात्सुविरम्यतामिति । दृष्ट आभास श्रुतिविरुद्ध इति वा, तर्क = युक्तिरूप, यस्य महर्षिप्रणीतस्य तस्मात् = दुस्तर्कात् । सुविरम्यता = सुष्ठु विरम्यताम् ।

मर्मादा इच्छाभावा एव निरामस्य सुष्ठुव बोध्यम् । अयमभाव । उक्तयुक्तिश्च आभास एव, तथाहि—“कामस्सम्पन्नो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीभीरित्येतत्सर्गं मन एव” इति कामादीना मनोऽर्गत्वप्रतिपादनेन सुखदुःखयोरपि तद्वृत्तिरूपत्वेन तद्वर्त्मत्वात्तद्वैचित्र्यस्य प्रतिशरीर मनोभेदापादाव वेत्यागमेदानापादादत्तादचेतनस्य शरीरादेरेव कर्तृत्वदर्शनात् । तृणादीना च चेतनसन्निधानविशेषाभावेनाकर्तृत्वोपपत्ते आत्मसन्निधानविशेषैव कर्तृत्वप्रयोजकत्वात् । अकर्तृत्वादेवाभोक्तृत्वात् । वैयर्थ्यसुखस्य दुःखमकलितत्वेऽपि नित्यसुखस्य तदभावात् । नित्यसुखस्य विज्ञानमानन्द ब्रह्मेति श्रुतिसिद्धस्य निरसितुमशक्यत्वादाभासत्वमुक्तियुक्तिनिचयस्य बोध्यम् । श्रुतिविरुद्धता च “द्वितीयाद्वै मय भवती” इति भेदमात्रनिषेधेनात्मभेदस्य सुतरामनुपपत्ते । आत्मनो ब्रह्मभेदप्रतिपादने कर्तृत्वादे श्रुतिविरुद्धत्वाद्ब्रह्मनिदाप्नोति पर इति ब्रह्माक्षरेण पुरुषार्थश्रवणाच्चेति द्रष्टव्यम् । तथाच श्रुतिविरुद्ध आभासयुक्तिमकलित तद्वाक्यमनादेयमेवेति । एव दुस्तर्कमकलितवाद्युक्तिविरामोक्त्या त्वयापि दुस्तर्कानुसन्धान न कार्यमिति द्योतितम् ।

ननु यदि दुस्तर्काद्विराम तर्हि किं तर्कवाद्यविशेषान्नुतर्केऽपि विरम कार्य इत्यत आह—श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसन्धीयतामिति । श्रुतिमत = समत —श्रुतितात्पर्यार्थानुगुण इति यावत् तर्क = अनुमानम् । अनुसन्धीयताम् = अनुस्मर्यतामिति ॥ अयमभाव — श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रवणानतर मननविधानेन मननस्य युक्तयनुचिन्तनरूपत्वेन श्रुतार्थदाव्यार्थतया आवश्यकत्वेन श्रुत्यादयो अनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाण इति भाष्येण श्रुत्यतिरिक्तप्रमाणस्वीकारेण तस्य आवश्यकत्वेन दुस्तर्कस्य श्रुत्यर्थविरोधित्वेन परिहार्यत्वेऽपि सत्तर्कस्यैव अवश्यमिह अनुसन्धेय एवेति ।

ननु उक्तविचारेण असमावृत्त्या निवृत्तत्वेनाह ब्रह्मास्मीति निश्चये जातेऽपि देहादावहममिमानेन तत्र च आत्मनिश्चयसत्त्वेन स्वस्य ब्रह्मत्वनिश्चयस्यानेनाभिभूतस्य च कार्यजननासामर्थ्येनोत्पन्नोऽपि ब्रह्मत्वनिश्चय निष्फलस्त्यात् । तथाच तदर्थविचारेऽपि निरर्थक एव स्यादित्यत आह—ब्रह्मास्मीति विभाव्यतामिति । अनुदिनमित्यव्याहृत्यम् । ब्रह्म निरस्तनिखिलोपाधिक चैतन्य मन्त्ररूप सत्तात्मन, तद्ब्रह्मस्मीति विभाव्यताम् । विशेषेण भावना क्रियतामिति यावत् । भावनाया विशेषस्य वा सार्थकालित्व बोध्यम् । एव च सार्थकाल श्रुत्युक्तब्रह्मत्वानेन तद्विषयनिश्चयस्य रूढत्वमभावादिति भाव ।

ननु तदुक्तप्रकारेण वाक्य सार्थक श्रुतवत् तदर्थविचारेणामभावा निवर्तितवत् तदर्थप्यानेन तदर्थनिश्चयदादर्थवनो मम कोवा ममात् इत्यभिमानिन अन्तेवासिन प्राणि ज्ञानित्वा-

दीना निर्धर्मके आत्मन्यसभगदन्त-करणनिष्ठत्वेन तत्र तद्धर्माभिमाने सत्यज्ञत्वमेव प्रसज्येत । तथाच अज्ञाननिवृत्त्यर्थो विचारादिप्रयासो निष्फल स्यात्, अतस्त्वया तत्त्याग कार्य इत्याह—
अहरहर्गर्वः परित्यज्यतामिति । गर्व = ज्ञानित्वाभिमान, अहरह = प्रतिदिनं, जायमान इति शेष । तथाच अभिमाननिवृत्तौ अज्ञानाद्यप्रसक्तो विचारादि सार्यक एव स्यादिति भाव ।

ननु पूर्वोक्तपरिपन्थिभूतदेहान्मज्जाने सति त्वदुक्तप्रसव्यानेन कथं निश्चयं वृथा भवेदित्या-
शङ्क्य तत्त्यागपूर्वकमेव त्वया ध्यान कार्यम् । अन्यथा ध्यानत्वव्याहतेरित्यभिप्रेत्याह—देहेऽहंमति-
रुद्ध्यतामिति । देहे = स्थूले सूक्ष्मे च, अहमति = अहमिति मति, उज्ज्वलता = परित्यज्यतामिति,
तथाच तत्त्यागपूर्वकमेवामध्यानेन देहान्मज्ञानप्रव्यवादात्मज्ञानमेव दृढं भवतीति भाव ।

ननु आत्मन्वरूपस्य सम्पत्परिज्ञातत्वेन येहि आत्मस्वरूपविपरीतत्रादिन ते मया
जेतव्या इत्युक्तवन्त शिष्य प्रति तैस्साक वादस्यापि जयपराजयहेतुभूतस्य जयपराजयजन्यसुख-
दुःखद्वारा जितोऽस्मि मत्समान कोऽपि न विद्यया, पराजितोऽस्मि तुच्छा मदीया विद्या
इत पर दृढमभ्यस्यामीत्याद्यभिमानापादकत्व्या सोऽपि लाभ्य एवेत्याह—धुधजनैर्वादः परित्य-
ज्यतामिति । वदति वाद विवाद = ऋद्ध इति यावत् । तथाच त्यागे न त्वाभिमानप्रसक्ति-
रिति भाव ।

ननु अस्तुत्करीत्या विचारसाधिव्यम् । तथापि कथमाविवारे मनोनेश्चल्प सिध्यति ।
क्षुद्याधिम्या परिपीडितस्य पुरुषस्य तदादृष्टमानसत्वादन्यादृष्टमनस अन्यत्र मनोनेश्चन्यायोगा-
दित्यत आह—क्षुद्याधिश्च चिकित्स्यतामिति ।

क्षुद्याधिश्च चिकित्स्यतामनुदिनं मिश्रापथं भुज्यतां
स्यादन्नं ननु यत्यतां विधिप्रशास्त्राप्तेन संतुष्यताम् ।
आदासीन्यमभीप्स्यतां जनकृपानैर्घुर्यमुन्मज्ज्यतां
शीतोष्णादि विपश्यतां ननु वृथा प्राक्यं ममुच्चार्यताम् ॥ ४ ॥

क्षुद्याधिभेदे मेदं नरारन्वारस्याच्चित्रित्यतामिलेनदाहृत्या योष्यम् । क्षुद्य चिकि-
त्स्यता व्याधिश्च चिकित्स्यतामिति ।

ननु काभ्या तौ निवार्यो निवारितापि पुनरप्यौ कथं निवारतौ भवत इत्याश-
ङ्क्याह—अनुदिनं मिश्रापथं भुज्यतामिति । अनुदिन = प्रतिदिन, व्याधिनिवृत्तौ तन्निवृत्तिपर्यन्त-
मिति शेष । क्षुनिवृत्तौ तु यावज्जीव योष्यम् । मिश्राच औषधं चेति द्वन्द्वकथनात्,
मिश्राच—

माधुकरमन्मूत्रं प्राक्प्रणीतपाचितम् ।
तासां चिकित्सा नोपयति मेदं पञ्चभिः स्मृतम् ॥

इति स्मृत्युक्ता पञ्चविधापि ग्राह्या । रात्रि यावत् क्षुन्नित्वेति भोक्तव्यम् । अन्यथा तदनिवृत्त्या पूर्वोक्तमनोनैश्चन्यासिद्धे तदवस्थत्वात् ।

न च अष्टौ ग्रामा इति स्मृतिविरोधः । तस्य विचारानधिकारिविषयत्वात् । औषधभेदव्ययम् । तन्निषेधस्मृतिरपि विचारानधिकारिविषयैव । नतु विचाराधिकारिविषया तदधिकारिणस्तन्निषेधे रोगानिवृत्त्या विचारप्रसक्तौ पुरुषार्थप्रत्युत्तिप्रसंगात् ॥ तथाचानुदिनमिश्रौषधभोजनाभ्यां क्षुब्धाधिनिवृत्तिमभयाद्विचारे मनोनश्चल्य सिध्येदिति भावः ।

यद्वा न ज्ञानविचारप्रतिग्रहकर्मादित्यागेमिक्षाशानस्यापि लाग एव । तस्यापि तत्प्रतिग्रहकर्मादित्याशक्याह—**क्षुब्धाधिश्च चिकित्सतामिति ।** व्यधिरिव क्षुत् क्षुब्धाधिः । यथा व्याधिः शरीरपातपर्यन्त एव क्षुदिति क्षुब्धाधिरित्युच्यते । चकारश्च अवधारणार्थः । चिकित्सतामित्यत्र सन्न्य । चिकित्सा निवार्यमेवेत्यर्थः । चिकित्सा च क्षुन्नितर्तनभक्षणमेव । अयमभाव—मिक्षाशानाभावे शरीरपातप्रसंगेन विचारस्य मूढतो हानिप्रसंगेन तस्याऽऽयकर्तव्यत्वात् द्विधिपूर्वकमत्यागे च तादृशदोषाभावादिति । न निवार्यत इत्यत आह—**अनुदिनमिश्रौषधं भुज्यतामिति ॥** औषधमिदं भिक्षेति भिक्षौषधम् । यथा औषधं रुचिमनपेक्ष्य तिक्तं कटुं वा भुज्यते एव भिक्षा रुचिमनपेक्ष्यैव भुज्यतामिति यावत् । तथा च भिक्षाशानेनैव तन्निवृत्तिर्भवतीति भावः ।

न जस्तु भिक्षाशानेन तन्निवृत्तिः । तथापि औषधप्रसत्याशानमित्युक्तम् । तथाहि— औषधं कटुं तिक्तं वा यद्भोगनिवर्तकं तदेव भोक्तव्यम् । इतरप्रकारस्यानिवर्तकत्वात् । प्रत्युत व्याख्यायमिदं तद्विपर्ययः । भिक्षा तु रुचिभूता क्षुन्नितर्तिका । तथाच तन्निवृत्तिसमये विमर्शगोपनद्विधा भोज्येति स्वादुभूतं साराद्येव आह—**स्वादुं न तु यत्यतामिति ।** तुशब्दश्चात्र व्यावृत्त्यर्थः । स्वादुं=रुचिभूतं=भक्ष्यं योऽप्यलक्ष्यं चतुर्विधमुद्दिश्येति शेषः । न यत्यता=यतो न तर्कः । तद्विपर्ययने तस्य सुप्रसंगेऽऽभ्यन्तेन कथमिदं माध्यमिति विचारे सति क्षान्तिवित्तारे नैक्षन्त्यं न सिध्यतीति भावः ।

ननु यथाभावेन न किञ्चिदपि सिध्यत । सप्तत्यापि यत्र माध्यमादित्यत आह—**विधिप्रदानप्राप्तेन गन्तुं यताम्** इति । विधि=कर्मणः जन्मांतरवृत्तस्य शरीरारम्भस्य सुवृत्तस्य द्यूतस्य वा वशापारपात्रशाप्राप्तेन अन्नादिना, मातृप्यताम् । मम्यक्तोपशब्दस्य ममीरीनत्वे तदभावे वा समतानुद्धिरेव । अयं भावः—शरीरारम्भस्य कर्मणो यावत् प्रसिद्ध्यापि चेत्यत आह—**तद्दशादेव लाभमन्ते यतो निष्कटः ।** न च कर्मवशात् किञ्चिदनिष्टप्रसक्तौ तन्निवारणार्थं यत्र आश्रयः इति वाच्यम् । कर्मवशात् प्रायमाणस्य यत्रेन निवारयितुमशक्यत्वात् । तदुक्तम्—

“यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा” इति । तथाचाभाविनो यत्नेनापि लाभा-
सम्पन्नाद्भाविनश्च यत्नेन निवारयितुमशक्यत्वाच्च यतो निष्फल इति । यद्वा न वस्तु कर्मफलत्वादेव
अन्नादिप्राप्तिरित्यत्र मास्तु तथापि कर्मफलत्वेन प्रायमाण्येति स्वादन्नादिषु प्रीति स्यादित्याशङ्क्य
तथा सति तद्भोगासक्तमनस आभविचारे नैश्वर्यं न सिद्ध्येदतः प्रीतिं मुक्त्वा क्षुन्नित्वृत्तिमात्रं कार्य-
मित्याह—विधिपशात्प्राप्ते नमन्तुष्यतामिति । विधे=सुवृत्तकर्मणो वशा प्राप्ते स्वादन्नादौ न
सन्तुष्यतामिति । तथाच न नैश्वर्याभावात्प्रसक्तिरिति भावः । एव व्याख्याने च सन्तोषशब्दस्य
सुखयोऽर्थो भवतीति ध्येयम् ।

ननु प्रियलाभालाभयो सुखदुःखदर्शनात् तथा अप्रियलाभलाभयो सुखदुःखदर्शनात्
कथमुभयत्र मम समता स्यादित्याशङ्क्याह—औदासीन्यममीप्स्यता मिति । उदासीनस्य भाव
औदासीन्यं सुखदुःखहेतावुभये च हर्षनिषादराहित्यम अर्भास्यता=आप्तुमिष्यताम् । तदनन्तर-
मभ्यस्तताचेत्यर्थः । तथाचाभ्यामपाके उभयत्र लाभाभयो समता भवतीति भावः ।

ननु मदीयसुखदुःखलाभायमतिवृत्त्यर्थं मम प्रवृत्त्यभावेऽपि दीनदर्शनेन तदीयदैन्य-
निवृत्त्यर्थं वृष्या प्रवृत्तिर्भवेत्, तथा कस्यचिद्वातक क्वचिद्दृष्ट्वा तद्दहननिवृत्त्यर्थं नैष्टुर्येण प्रवृत्ति-
समेवेन ताभ्या व्यामत्तचित्तस्य मम कुत आत्मनिगारे नैश्वर्यं सिद्ध्येदित्याशङ्क्य ते न कार्ये याम्या
तव व्याक्षेप स्यादित्याह—जनकृपानैष्टुर्यमुत्सृज्यताम्” इति । जनेषु वृषा च नैष्टुर्यं चेति
दृष्ट्वाकनद्वाप । उत्सृज्यता=परित्यज्यतामिति यावत् । एतन्न तपोभ्यागे निश्चलता भवेदिति
भावः ।

नन्वस्तु देवादागतान्नपानादिलाभायभनिमित्तहर्षनिषादाभावात् । शीतोष्णादिजन्य-
विषादो दुर्बार इत्याशङ्क्याह—शीतोष्णादि विषयतामिति । शीतं च उष्णं च शीतोष्णो
शीत=हिमादि । उष्णं=सौरादिकं तेज ते आदी पत्य मानान्मानादेस्तथोक्तम् । मान पूजा ।
अमान=अपूजा तत् शीतोष्णादि विषयताम् । विशेषेण मन्तान् । सहने विशेषश्च तन्नय-
दु खे प्रिय इव स्थितिः । तसहने च देवशमपन्नशीतोष्णादिमहनमेव न तु स्वयमेव गत्वा
शीते उष्णे वा स्थित्वा तसहन्म् । तथा सति तन्निमित्तशरीरगदितप्राप्त्या आभविचारानुकूल-
शरीराभावेन आभविजाराभावात् पुरुषार्थो न सिद्ध्येत् । प्रयुत आमहननदोषेणानर्थश्च
प्राप्नुयात् । एव च देवशक्तवन्नशीतोष्णादेर्वेदेनाभ्यनिर्गर्पता तन्निमित्तविषादेन क्लेशमात्राभा-
त्तत्रापि विषादो न कार्य इति भावः ।

ननु जपपराजपहेतुभूतादाभावेऽपि लौकिकगतापि स्यादित्याशङ्क्य लौकिकगता-
दिप्रसङ्गेन तदाशुभनमनसोपपन्नेऽप्यागनिधये दास्यं न सिद्ध्येत् । उपलभ्यमानस्य फलपत्त्वात् ।
अतन्वया मोऽपि यास्य इत्याह—न तु वृषाभ्यस्यं मनुष्यार्थतामिति । वृषा=व्यर्थः । वाक्यं=
पदसमूहः । तुनान्दाषनारापार्त्वा कर्मानुदानं परमपि गृह्यते । उभयनपि न अनुष्यताम् ।

अत्र पदवाक्ययो, निष्कलत्व पुरुषार्थानुपयोगित्वं न तु निष्कलत्वमात्रम् । ततो मन प्रीतिरूप-
फलसत्त्वेन निष्कलत्वाभावात् । एव च व्यर्थग्राह्यासमुच्चारणोक्त्या न केचन ज्ञानदाढ्यमात्र
सिद्ध्येत् । अपितु तादृशवार्तया औचित्यानौचित्यप्रयुक्तं हर्षविषादाभाजोऽपि सिद्ध्येदिति सूचित
मिति ध्येयम् ।

ननु व्यर्थवाक्यासमुच्चारणं च मम वदा भवेदित्यत आह—एकान्ते सुखमा-
स्यतामिति—

एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतस्समाधीयतां
पूर्णात्मा सुरमीक्ष्यतां जगदिदं तद्वाधितं दृश्यताम् ।
प्राक्कर्म प्रतिलाप्यतां चित्तबलान्नाप्युत्तरैःश्लिष्यतां
प्रारब्धं त्विह श्रुज्यतामथ परब्रह्मत्मना स्थीयताम् ॥ ५ ॥

एक अन्त = पर्यवसानभूत यमिन् तस्मिन् । स्वव्यतिरिक्तपुरुपरहिते देशे ।
सुख = निर्व्याक्षेप यथा भवति तथा । आस्यता = गम्यतामिति । ततश्च नृथावाक्योच्चारणं न
भवतीति भावः ।

ननु एकान्तवासेऽपि मनसो विषयलोलुपतया विषयगमने मति ज्ञानदाढ्यं पूर्णवदेव न
सिध्यतीत्याशङ्क्य ब्रह्मास्मीति विभाव्यतामित्यत्रैव प्रयत्नपुरस्सरमितरविषयध्याननिरासेन ब्रह्म-
विषयकध्यानाभ्यासस्योक्तवान् विस्मर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह—परतरे चेतस्समाधीयतामिति ।
परतरे = उल्लेख्यतरे ब्रह्मणि, चेत = मन, समाधीयता = सम्यग्माधीयता-तद्विषयध्यानमेव सदा
वार्थमित्यर्थः । एव च बालस्य मातरमेव स्मरति इतराभ्यासेन—मातृविस्मरणेनेतरविषयचित्तवदत्रापि
विषयासक्तमनसोऽपि ब्रह्मविषयकध्यानेन विषयविस्मरणमभयान्नोक्तद्रोषावनाग इति भावः ।

ननु ब्रह्मविषयज्ञानाभावे तन्मयपापरिज्ञानात्तदध्यानमपि न सिद्ध्येदित्यशङ्क्याह—
पूर्णात्मा सुरमीक्ष्यतामिति । पूर्ण = व्यापक म चासावामा चेति तथोक्तः । सुरमीक्ष्यताम् =
सुष्टु समीक्ष्यताम् । सुष्टु समीक्षणं च यथावज्ज्ञानमेव । तथाच आमनो यथावज्ज्ञानत्वेन ध्यानं
संभवीति भावः ।

ननु जाननो व्यापकत्व नाम सजातीय विजातीय स्वगतभेदरहितमित्यभिमतम् ।
तदयुक्तम् । विजानीयस्य जगत् सत्त्वेन तद्रेदराहिल्यायोगात् । सत स्वल्पतो भेदे प्रमाणाभावात्-
त्याशङ्क्याह—जगदिदं तद्वाधितं दृश्यतामिति । इदं = परिदृश्यमान, जायते पुनर्लभ्य
गच्छतीति जगत् । म्वावज्ज्ञानमत्र भवेत् तद्वाधितं तेन परमविषयेक्षणेन बाधितं नाम्नि,
त्याशोदिन दृश्यता = प्रेक्ष्यताम्, जगत् तदज्ञान विनृग्भित्तवेन तद्ज्ञानेन बाधसंभवात्सुखक्यज्ञान-
ज्ञानस्य रजतस्य शुक्तिरजनेनेव । एव च विजातीयस्य जगत् आमज्ञानबाधितत्वसंभवेन सदेव-

सोम्येदमप्र आसीत्” इति श्रुत्या सद्यतिरिक्तसर्वनिपेधेन च सदसदिति प्रतीत्या सत एकत्वेन चोक्तं व्यापकत्वं सुदृढमिति भावः ।

ननु स्वात्मविचारास्सारनिवर्तकं ज्ञानं तथापि न विदेहकैवल्पसिद्धिः । शरीरा-
रम्भकानेककर्मणां सत्त्वात् । न चेदानीं कर्मसन्ध्यासादेव कर्माप्रसक्तेः न शरीरादिप्रसंग इति
वाच्यम् । इदानीन्तनकर्माभावेऽपि पूर्वजन्मकृतानेककर्मसन्धात्तेष्वेव जन्मसु फलदानमित्यत्र नियाम-
कामावात् । अन्यथा अस्मिन् जन्मनि कृतयज्ञादेः अस्मिन्नेव जन्मनि फलप्रसंगात् । तथाच
पूर्वजन्मनि कृतकर्मणां फलमदत्त्वा नाशे अनियतफलन्यापरत्या तेष्वप्रवृत्तिप्रसंगेन तेषां नियतफलत्व
अस्यं वाच्यम् । न च शरीरादिकं विना तत्फलं भवतीति शरीरादिकमपि भवत्येवेत्यत आह—
प्राक्कर्म प्रविलाप्यतामिति । चित्तिवृत्तित्ति, काकाश्रिन्यायेन पूर्वत्रापरत्र च योज्यम् । चितिः
=ज्ञानं आत्मनिर्णयं, तस्य बलात् । प्राक्=पूर्वजन्मसु कृतकर्म सुकृतं च प्रविलाप्यताम्=प्रदहता-
मिति । अयं भावः—न हि वीजं नियताङ्कुरभियेतावना दग्धमयङ्कुरभाषते । एवं कर्म
विज्ञानाग्निदग्धं कथं फलाय भवेत् ।

न चैनायता नियतफलत्वं । तर्हि बीजादापि तुन्यत्वेन तत्राङ्कुरार्थिनः प्रवृत्ति-
प्रसंगात्, श्रुतिश्च कर्मणो ज्ञानाग्निदग्धत्वं दर्शयति—तद्यथा इपीकावलमग्नौ प्रोतं प्रदूयतेतैवं
हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति । स्मृतिश्च—

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन” इति । तथाच नियतफलत्वेऽपि न
शरीराद्यानश्यतीति । ननु मास्तु नाम प्राक्कृतकर्मणा, शरीरादि । ज्ञानानन्तरं कृतेन कर्मणा
तद्वययेव, तेषां ज्ञानसम्प्राप्तत्वेनाविरोधित्वेन ज्ञानेन दाहायोगादित्याशंक्याह—चित्तिबला-
न्नाप्युत्तरैः क्षिप्यताम् । चित्तिबलादिति गन्त्यात्यानम् ॥ उत्तरैः ज्ञानानन्तरं कृतेरपि कर्मभिः
न क्षिप्यताम् = न श्रेयो अवाप्यतामिति ।

अयं भावः—कर्तुः फलं भवति । न चात्मा कर्ता ईश्वरामित्रस्य तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
न च तर्हि ज्ञानापूर्वमत्यामनः फलभागिना न स्वात्तदायककर्तृत्वस्य तुन्यत्वादिनि वाच्यम् । तर्हि
तदानीं स्वतोऽनर्तृत्वेऽपि कर्तृत्वभिमानेन फलभागिनोपपत्तारपि ज्ञानानन्तरं तदभिमानाभावेन
फलभागिन्याभावात् । एवं चात्मनः कथं कर्मफलं संश्लेषः । न चैवं कर्मणा वैकल्पमिति
वाच्यम् । “तस्य पुरा दापमुपपत्ति सुदृढः साधुश्रुत्यां दिपन्तः पापकृत्यां” इति श्रुत्यैव कर्मफल-
विनियोगस्य दर्शितत्वाच्छ्रुत्यैव ज्ञानिनः कर्मकृत्यांशेषस्य कण्ठरवेण प्रणिपादितत्वात् । “तद्यथा
पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्त एवमेवेदि पापं कर्म न क्षिप्यन्त” इति । तथाच कर्मणो
निष्फलत्वाभावेऽपि तत्कृत्यामनः संश्लेषाभावात् नैनापि शरीरादिप्रसंगिरिति ।

ननु तर्हि ज्ञानसमकाल एव विदेहकैवल्पन्यापत्तिः । ज्ञानपूर्वकृतकर्मणां विनाशेन शरी-
रारम्भकत्वादि विनाशात्, स्वाम्बररज्ज्भावे तस्य चित्तनुदनेनः ।

नचारब्धफलस्य ज्ञानेन विनाशो न संभवतीति वाच्यम् । तत्रैव नियामकाभावादित्या-
शङ्क्याह—प्रारब्धं त्विह भुज्यतामिति । इह अस्मिन् शरीरे हेतुभूतमिति शेषः । अत एव
प्रारब्धं = प्रकर्षेण आरब्धं-आरब्धफलमिति यावत् । कर्म भुज्यतां - तत्फलं सुखं दुःखं वानुभूयता-
मिति यावत् ।

अयं भावः—पूर्वकृतकर्मणः अनारब्धफलस्य ज्ञानेन नाशोऽपि आरब्धफलस्य तेन
नाशो न हि संभवत्येव । यथा धानुष्कः स्रुतूणीरनिश्चिन्नावाणग्रहणे पुनस्तत्रैव निक्षिपेत् । तथा
धनुष्यारोपे पुनर्धनुषो ग्रहणे च सामर्थ्यसद्भावेऽपि मुक्तेषुनिवर्तने सामर्थ्याभावः । तद्वत् स चेयुर्यथा
यावद्देवं गत्वैव पतति तद्वत्कर्मापि यावत्स्वफलं तिष्ठति, तदनन्तरं नश्यति ।

न च वेगतो गच्छतः इषो.यावद्देवगमगत्वैव दण्डादिप्रतिमाभूतेनान्तरा पतनदर्श-
नात् तद्वदेव प्रारब्धं कर्मापि ज्ञानप्रतिहतं सत् यावत्फलमस्थित्वैव नश्यतीति वाच्यम्
दण्डप्रतिमाभूतस्येयुपतनहेतुत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनेयुवेगविरोधिवेऽपि ज्ञानस्य तज्जन्यत्वेन तद्विरोधि-
त्वात् । नहि कार्यं कारणविरोधि कुत्रचिददृष्टम् । नहि मेरीशन्दस्थले शब्दान्तरोपत्तिरस्ति । येन
प्रथमादिशब्दान्प्रति द्वितीयादिशब्दानां नाशकत्वं स्यात् ।

न च द्वितीयादिशब्दानुपत्तौ शब्दस्य श्रोत्रेण ग्रहणं न स्यात् शब्दस्य मेरीदेशस्थत्वात्
श्रोत्रस्य पुरुषदेशस्थत्वात् तदसंबन्धस्य श्रोत्रस्य तदग्राहकत्वादिति वाच्यम् । अस्मन्मते श्रोत्रस्य
कर्णशष्पुल्यपच्छिन्नभेदेशातिरिक्तत्वेन तस्य शब्ददेशे गमनसंभवात् ।

न चैवमपि मथनद्वारा खोत्पादककाष्ठं प्रति बहेर्दाहकत्वं दृष्टम्, तन्न स्यादिति वाच्यम् ।
काष्ठस्य मथनद्वारा बह्वयमिभवनिश्चित्तिमात्रोपयुक्ततया तदकारणत्वात् । अत्रच बट्ट बक्तव्यमस्ति ।
तथापि विस्तरभयादुपरम्यते । श्रुतिश्च ज्ञानानन्तरमपि प्रारब्धकर्मफलस्यावस्थानं दर्शयति । तन्नि-
वृत्त्यनन्तरं विदेहकैवल्यं दर्शयति । “ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य ” इति, ततो न
ज्ञानानन्तरमेव विदेहकैवल्यस्वाप्ता इति ।

नन्यस्तु कर्मनिवृत्त्यसंभवादकं ज्ञानं तथापि तस्माज्ज्ञानात् त्वदमिमन्मुक्तिसिद्धिः । तथापि
नित्यनिरनिशयमुखात्प्रभितिः किं मुक्तिः किं वा अविद्यानिवृत्तिः । नाथ., तस्य ज्ञानासाध्यत्वात् ।
अन्यथा नित्यन्वभङ्गापत्तेः । ब्रह्मण एव नित्यनिरनिशयमुत्पन्नत्वेन तस्य च त्वदमिमन्मात्मत्वेन
स्वरूपत्वात् स्वरूपस्य च स्वतः सिद्धत्वेन तद्ब्रह्मार्थं ज्ञानाद्ययोगाच्च । न द्वितीय. अविद्यानिवृत्त्या
सद्वितीयत्वेनाद्वितीयसिद्धान्तनिरोधात् ।

नटि भाषाभाष्योरेकांशं संभवतीत्यत्र आह—“अथ परब्रह्ममना स्वीयता” इति ।
अथ=प्रारब्धकर्मभयानन्तरं, परब्रह्ममना=परब्रह्मरूपेण, स्वीयतामिति । अयं भावः—मुक्ति-

द्विविधा, अनर्थनिवृत्तिः, आनन्दावाप्तिश्चेति, अत्र अनर्थनिवृत्तिः ज्ञानादुत्पन्नायाः विद्यायाः अविद्याविरोधित्वेन तन्निरर्पेनक्षमत्वेन स्वहेतुभूताविद्यानिवृत्तौ अनर्थस्य कर्तृत्वादेः निवृत्त्युपपत्तेः ।

न च तथा अनर्थनिवृत्त्या सद्वितीयत्वापत्तिः । अनर्थस्य कल्पितत्वेन तन्निवृत्तेरपि सुतरां कल्पितत्वान्कान्पनिकस्य परमार्थवस्तुना साकं द्वितीयत्वानापादकत्वात् । नहि भैत्रीपुत्रेण वन्द्यापुत्रः कल्पितः द्वितीयतामापद्यते । वस्तुतस्तु कल्पितवस्त्वभावस्य अधिष्ठानातिरिक्तत्वाभावेन सकार्या-विद्यायाः कल्पितत्वेन तन्निवृत्तेरपि तदधिष्ठानातिरिक्तत्वाभावात् ।

नच तन्निवृत्तेरधिष्ठानानतिरेके अधिष्ठानस्य नित्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वं न स्यादिति वाच्यम् । अधिष्ठानस्य स्वरूपाकारेणाजन्यत्वेऽपि तन्निवृत्तिस्वाकारेण तज्जन्यतोपपत्तिः, नाशकाभावाच्च नाशताभावात् ।

नहि ज्ञानानन्तरं कस्यचिन्नाशकस्य संभवः । स्वाकारेणैव नित्यत्वस्य श्रुतिसिद्धान्तत्वात् ।

नचाभावस्य भावरूपत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । घटाभावाभावस्य घटत्वदर्शनेन तादृश-नियमाभावात् । तथाच ज्ञानादनर्थनिवृत्तिरिति सुष्टुक्तम् । आनन्दावाप्तिश्च औपचारिकी, पूर्वमप्राप्तस्यानन्दस्येदानीं प्राप्त्यभावात् ।

न चानन्दस्य स्वतस्सिद्धरूपत्वेन प्रारम्भस्य क्षयानन्तरं ब्रह्मानन्दात्मनाऽवस्थितिप्रति-पादकमूलकारवाक्यविरोध इति वाच्यम् । स्वत एव पूर्वं ब्रह्मात्मना स्थितस्यापि जीवस्याविद्यामहिम्ना मित्रावस्थितस्य अज्ञानकार्यतन्निवृत्तौ “अथ परब्रह्मात्मनास्थीयता” मिति वक्तुं शक्यत एव, पूर्वं तदवस्थाया एव शुक्रेः स्वाज्ञानमहिम्ना अतथाभूतवत्स्थितायाः तन्निवृत्तौ स्वरूपापत्तिरेवेति न कोऽपि दोष इति संक्षेपः ॥

अज्ञातं ब्रह्मतत्त्वं ये ज्ञातुमिच्छन्ति ते नराः ।

समाश्रयन्तु सतत किरणावलिमादरात् ॥

मदीयवृत्तिमप्ये यो भूयणं दूषणं जनः ।

विचार्यैवमदेतस्मै महते निधये नमः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिज्ञानाचार्याद्वैतविद्याचार्यवर्यश्रीमसच्चिदानन्द-

योगीन्द्रचरणकमण्डपुगण्णायमाणमानमनाउर्ध्वकृष्णानन्द-

सरस्वतीनिरचिताऽर्द्धतपश्चरत्नकिरणावली

सय्याद्या मूर्गा ॥



विवेकमुकुरः

श्रीनृसिंहभारतीविरचितः

रजौ सर्पवदध्यस्त यस्मिन् विश्व प्रतीयते ।
उपास्महे नृसिंह त सर्वाधिष्ठानचिद्धनम् ॥ १ ॥
त्रीन् देशान् पञ्चकोशाथ विश्वादींस्त्रीन् शरीरिण ।
विराट् सूत्रामविश्वेशान् विविनिमि यथाक्रमम् ॥ २ ॥
नित्यानित्यविवेकेन विविक्तशान्तमानस ।
भूना मुमुक्षु क्रमशो मुच्यते गुर्ननुप्रहात् ॥ ३ ॥
देह स्थूलश्च सूक्ष्मश्च तृतीय कारणाभिध ।
देवनाटकमत्यादिभेदात् पृथगथात्रहि ॥ ४ ॥
यज्ञादिसभय पुण्य देवदेहस्य कारणम् ।
पाप नारकिदेहस्य निषिद्धाचरणोचितम् ॥ ५ ॥
जायते पुण्यपापाभ्या मनुष्यादिऋत्रैरम् ।
देवादीना स्थूलदेहा बहुभेग भवति हि ॥ ६ ॥
नृदेहनैव कर्माणि क्रियन्ते विविगान्यपि ।
कणायप्युपभुञ्जत प्रारब्धानैरुभयानाम् ॥ ७ ॥
देवादीनामय देह केचन भोगसाधनम् ।
यस्मिन्चिबुस्ते कर्म सुखदुःखकृत् यत ॥ ८ ॥
मनुष्यमधिकुर्वन्ते शास्त्रे विधिनिषेधयो ।
तस्मान्नृदेह एवाय साधन पुण्यपापयो ॥ ९ ॥
देहस्य पतनापूर्वं साधयदीप्सित तत ।
रोगाणामाप्त्यो देहो रत्नोऽपि विनश्यत् ॥ १० ॥
मृत्रादिभाजन नित्य नवद्वारस्त्रयमम् ।
मृतोऽगुचिःशुचिरिव श्रौतस्मानादिकमभि ॥ ११ ॥
द्रोपाणामान्तरो दण्डो निष्प एव मनीषिभि ।
तथापि मनुने सर युगाकरमपि यया ॥ १२ ॥

सर्वदोषाकरस्यापि देहस्यैको महान् गुणः ।
 चतुर्विधपुनर्पानां साधनं कामनावशात् ॥ १३ ॥
 धर्मार्थं काममोक्षाख्यं स्यात्पुनर्थंचतुष्टयम् ।
 धर्मादिव्यहेतुत्वं प्रसिद्धं लोकतः खलु ॥ १४ ॥
 कामनारहिताद्धर्मात् चित्तशुद्धिर्भवेत्ततः ।
 ब्रह्मज्ञाने भवेन्मुक्तिः स्यादेवं मोक्षसाधनम् ॥ १५ ॥
 भूतैः पञ्चमिरारब्धो देहः पञ्चीकृतैरपि ।
 आकाशतेजोनाथ्वम्युमुबो भूतान्यनुकृमात् ॥ १६ ॥
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तन्मात्रसंज्ञिताः ।
 सूक्ष्मभूताश्रयाच्चेयां पञ्चीकरणमुच्यते ॥ १७ ॥
 द्विधा विभज्य चैकैकं चतुर्धान्यान् क्रमात् पुनः ।
 स्यात्पञ्चीकरणं तत्र स्वान्यवण्डेषु योजनम् ॥ १८ ॥
 भूतैः पञ्चीकृतैरण्डं तत्र लोकाश्चतुर्दश ।
 अन्नपानानि भोग्यानि साधनानि बहून्यपि ॥ १९ ॥
 आरम्यन्ते क्रमान्स्थूलदेहा भोगाश्रयास्तथा ।
 कृन्त्यस्य जगतोप्येवं पञ्चभूतानि कारणम् ॥ २० ॥
 भूतभौतिसूक्ष्मस्यात् प्रपञ्चस्तत्रोच्यतः ।
 भौतिकः स्थूलदेहोऽयं कोशः स्यादन्नमज्ञितः ॥ २१ ॥
 अचते प्राणिमिर्यद्वा तानर्त्तान्नमुच्यते ।
 अन्नेन जायते सोऽयं जातश्चान्नेन वर्तते ॥ २२ ॥
 अतोऽन्नविवृतिवेन कोशोऽन्नमपमंज्ञितः ।
 इन्द्रदीप्ताख्यं देहः चिप्रजादाश्रयन्तः ॥ २३ ॥
 उच्यतेऽन्नविवृतिवेन कोशोऽन्नमपमंज्ञितः ।
 संज्ञादपत्यामनर्थं सचिदानन्दलक्षणम् ॥ २४ ॥
 ख्यं देहो यन्तन्मात् कोशः स्यात् शब्दकोशवत् ।
 पुनर्थमाभन यादा कोशो हेमादिकोशवत् ॥ २५ ॥
 गौगो वायं कोशशब्दः भेदादौ सिद्धान्दवत् ।
 अथवा कोशशब्दोपं ऋते डिन्यादिशब्दवत् ॥ २६ ॥

आन्तरोऽस्मात् प्राणमय ततोऽपि स्यान्मनोमय ।
 अतोऽप्यभ्यन्तर कोशो विज्ञानमय उच्यते ॥ २७ ॥
 सूक्ष्मदेहे त्रयोप्येते दोशा लिङ्गाभिवे स्थिता ।
 भूतहेमादिक यद्वत् गुहास्थं स्यात् तदावृत्ति ॥ २८ ॥
 तयोत्तरोत्तर कोश पूर्वपूर्वावृत्तिर्भवेत् ।
 कर्मेन्द्रियाणि गायन्ते सूक्ष्मभूतरजोर्शक ॥ २९ ॥
 वाक्प्राणिपादपायूपस्थानान्यनुक्रमात् ।
 रजोशैस्तसहितैस्सर्वं प्राणोऽभूत् पञ्चवृत्तिक ॥ ३० ॥
 प्राणोपानस्तमानश्चोदानोऽव्यानश्च वृत्तय ।
 नासाश्चोत्राक्षसस्थाना प्राणनात्प्राण उच्यते ॥ ३१ ॥
 पायूपस्थस्थितापानस्यावागमनेन तु ।
 द्वासतनिर्लक्ष्याणि सिरा आयरणश्रुतौ ॥ ३२ ॥
 निष्पक्षपद्यासु तास्वेव व्याननाद्रयान इरित ।
 उदानो मृतिनालस्य स्यादूर्ध्वगमनेन हि ॥ ३३ ॥
 सगानो देहमध्यस्थो भुक्तानादिसमुपितम् ।
 रसमङ्गानि नयति सप्तमि युच्यते बुध ॥ ३४ ॥
 नागायै पञ्चभि सार्धं दशेत्याहुर्मनीषिण ।
 नाग कूर्मश्च क्रूररो देवदत्तो धनजय ॥ ३५ ॥
 उद्गारोन्मीडने तद्वत् क्षुतजृम्भमेव च ।
 शरीरोऽन्यनमित्येषा व्यापारा स्युर्यथाक्रमम् ॥ ३६ ॥
 अतर्भवन्तितेष्वेव तस्मात्पञ्चैव ते तत ।
 प्राण कर्मेन्द्रियै साक कोशप्राणमयो भवेत् ॥ ३७ ॥
 सन्वादी सूक्ष्मभूताना व्यस्तैश्चानिन्द्रियाणि तु ।
 श्रोत्रगन्धिरसनाघ्राणान्यान् वाहयन् क्रमात् ॥ ३८ ॥
 तरेव सहितैस्सर्वै स्यादन्त करण पुन ।
 द्विभि तत् समाख्यात मनोबुद्धिर्निर्मेदत ॥ ३९ ॥
 षोडशोऽङ्गुलि मनो बुद्धिर्निधयग्न्यपिणी ।
 सहाहकारचित्ताम्यां चतुर्गन्धे प्रचक्षते ॥ ४० ॥

तयोरपि मनोबुध्योरन्तर्भावात् द्विधैव तत् ।
मनो ज्ञानेन्द्रियैः साकं भवेत्कोशो मनोमयः ॥ ४१ ॥
तैरेव साहिता बुद्धिर्विज्ञानमय उच्यते ।
कर्तासौ पुण्यपापानां भोक्ता स्यात् सुखदुःखयोः ॥ ४२ ॥
जडत्वेनास्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे भवतः कथम् ।
इति चेत् चिदाभासयुक्तः स्याच्चेतनो यतः ॥ ४३ ॥
दर्पणादि यथा सूर्यप्रतिबिम्बेन संयुतम् ।
दीप्तिमन्स्यात् तथाऽऽभासयुक्तोऽयं चेतनो भवेत् ॥ ४४ ॥
अविवेकान्पूर्वतादि कूटस्थेऽप्यत्यते ब्रूया ।
ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा विद्या ॥ ४५ ॥
स्यात्सप्तदशकैः सूक्ष्मदेहोऽय लिङ्गमुच्यते ।
लिग्गिर्गितौ लिङ्गतीति लोकात् लिङ्गमनो भवेत् ॥ ४६ ॥
स्थिते संसृतिरस्मिन् हि देहे निश्चीयते यतः ।
संसारज्ञापकाद्वापि लिङ्गवलिङ्गमुच्यते ॥ ४७ ॥
विनष्टे स्थूलदेहेऽस्मिन् कर्ता तदनुरोधतः ।
याति लोकान्तरं तत्र स्थित्वा कर्मवशात् पुनः ॥ ४८ ॥
ततोऽमुं लोकमायाति यात्यस्मात्पुनरेव सः ।
इत्थं सर्वेषु लोकेषु परिभ्रमति कर्मणा ॥ ४९ ॥
नाशस्तूष्मशरीरस्य मोक्षावधि न विद्यते ।
सुपुत्तिप्रलययोर्वा तु वासना कर्मभिस्सह ॥ ५० ॥
कारणे लीयते देहे तस्माद्बुध्यते पुनः ।
वामनाकर्मसहितः कारणाविद्यया सह ॥ ५१ ॥
देहो नष्टो यतो मुक्तौ पुनस्तस्मान्न जायते ।
प्राणस्य विद्यमानत्वात् सुप्तौ लिङ्गं न लीयते ॥ ५२ ॥
इति चेन्न तदाऽस्यापि दृष्टिसृष्ट्यावभावतः ।
पक्षान्तरेपि देहेस्मिन् इच्छाज्ञानक्रियात्मके ॥ ५३ ॥
इच्छाज्ञानाख्यशक्तयोस्तु लयात्तद्वय उच्यते ।
सच्चित्सुखात्मकं ब्रह्म व्याप्तं नित्यं तथाऽद्वयम् ॥ ५४ ॥

प्रतिर्विवल्यविद्यायां इत्याहुःशास्त्रपारगाः ।
 परिच्छिन्नल्यविद्या तत् ब्रह्मैवेत्यपरे जगुः ॥ ५५ ॥
 पक्षद्वयेष्वविद्या सा शरीरं कारणामिधम् ।
 हेतुत्वात् कृस्त्रजगतो देहोयं कारणं भवेत् ॥ ५६ ॥
 चिन्मात्रस्यं तमःकृत्वा विभेदं ब्रह्मजीवयोः ।
 जीवांशपक्षपातेन तमेव परिमोहयेत् ॥ ५७ ॥
 मुखमात्रेण संबद्धं विमलं दर्पणं यथा ।
 विवाभामौ स्पृष्टं हिल्वा प्रतिर्विवं विनास्येत् ॥ ५८ ॥
 निराश्रया निर्विषया नाविद्या कल्पयेद्भ्रिदान् ।
 जीवेशयोः पुरासाचेत् अन्योन्याश्रयता भवेत् ॥ ५९ ॥
 नायं दोषो यथालोके स्याद्धर्मिप्रतियोगिनि ।
 भेदबुद्धिर्भवेत् तस्यां स्याद्धर्मिप्रतियोगिनी ॥ ६० ॥
 वस्तुगत्याप्यविद्याया आश्रयो विषयो न च ।
 चिदेनातो न दोषोऽत्र भवेद्देदानपेक्षणात् ॥ ६१ ॥
 विषयाश्रयतैकस्य न विरुद्धा चिदात्मनः ।
 गुहाया तमसो लोके विनिधाश्रयता यथा ॥ ६२ ॥
 विरोधबुद्ध्या केचित्तु विषयन्वाश्रयन्वयो ।
 जीवाश्रया ब्रह्मविषया स्यादविद्येति मेतिरे ॥ ६३ ॥
 सच्चिन्सुब्रह्मकं ब्रह्म व्याप्तं नित्यं तथाऽद्रयम् ।
 परिच्छिन्नल्यविद्या सा शरीरं कारणामिधम् ॥ ६४ ॥
 हेतुत्वात् कृस्त्रजगतो देहोऽयं कारणं भवेत् ।
 अचच्छेदः कल्पितःस्यात् अवच्छेदं तु तात्त्विकम् ॥ ६५ ॥
 घटान्तःस्यं यथा व्योम घटधर्मैर्हि युज्यते ।
 अर्थैश्च ब्रह्मणा साकं ऐक्यं वाक्यैर्निरूप्यते ॥ ६६ ॥
 आभामस्य तु तेनैक्यं अयुक्तं स्याद्यतस्तत् ।
 वाच्यलक्ष्यविभेदेन वाक्यार्थो द्विविधस्य च ॥ ६७ ॥
 महावाक्यविवेकास्यप्रन्थेऽस्माभिर्निरूपितः ।
 आनन्दमयकोशोऽयं देहः कारणमंज्ञितः ॥ ६८ ॥

विवेकमुकुरः

- आनन्दमयता भ्यस्य नानन्दविवृत्तित्वतः ।
 अनादित्वाद्द्विधाया विवृत्तित्वं न युज्यते ॥ ६९ ॥
- आनन्दप्रचुरत्वेन कोशोऽयं तन्मयो भवेत् ।
 सत्यप्याचरणाज्ञाने विक्षेपाणा विनाशतः ॥ ७० ॥
- आनन्दप्रचुरस्सुते प्रतिर्विकल्पे भवेत् ।
 आनन्दस्य प्रचुरता सुयुतावनुभूयते ॥ ७१ ॥
- सुप्तिकाले सकले इत्यप्यत्र धृतिर्भवेत् ।
 आनन्दविवृत्तिनादा स्यादानन्दमयाभिः ॥ ७२ ॥
- न विकारि स्रतो ज्ञान यद्यपि स्यात् तथापि तत् ।
 कार्याभिना विकारि स्यात् नास्य कारणतो भिदा ॥ ७३ ॥
- प्राचुर्यं वृत्तिकाराया आहुस्मृतानुसारत ।
 आचार्यास्तस्य कोशस्य परानन्दविकारिणः ॥ ७४ ॥
- गूलश्रुत्वविरोधेन प्रायपाठादिहेतुभिः ।
 आनन्दमयसूत्रस्य भाष्ये सम्यङ् न्यरूपयन् ॥ ७५ ॥
- तादात्म्याव्याप्तन कोशैरसङ्गोऽपि तदाश्रयः ।
 आत्मा स्थूलादिदेहानां त्रयाणामभिमानिनः ॥ ७६ ॥
- स्युर्विधतंजसप्राज्ञा भवन्ति व्यष्टयश्च ते ।
 जाम्बन्धप्रमुष्णक्षीनामपि स्युग्मिमानिनः ॥ ७७ ॥
- एकैकभिन्नेषु देहे व्याप्त्यैषा व्यष्टिता भवेत् ।
 भोग्यं विविधेभ्योऽदीयेषु वा व्यष्टिता मना ॥ ७८ ॥
- प्रारब्धफलं वैविध्यात् भोग्यवैविध्यमिष्यते ।
 देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहान् प्रनिशतीति वा ॥ ७९ ॥
- जायते स्थूलदेहस्य मध्रेऽन्तर्विशतीति वा ।
 विश्वेऽयुच्यते जीव स्थूलदेहामिमानवान् ॥ ८० ॥
- तेजसस्साक्षिण साक्षात् संसन्धौ सूक्ष्मदेहाः ।
 भूतभौतिसम्पेऽस्मिन् जगत्स्यभिमानवान् ॥ ८१ ॥
- गितिं राजतीयेषु निरादिषुच्यते बुधैः ।
 येषामभेष्यतो विश्वेः नरैः संसन्धतो भवेत् ॥ ८२ ॥

सूक्ष्मभूतेषु तत्कार्यशरीरेष्वखिलेष्वपि ।
 आत्मामिमानवान् देव सूत्रामा सूत्रमद्भवेत् ॥ ८३ ॥
 सूत्रे तिष्ठति सस्यूता सर्वे मणिगणा यया ।
 चराचरात्मरु विश्व स्थित तस्मिंस्तथा भवेत् ॥ ८४ ॥
 हिरण्यमे ब्रह्मणोऽण्डे गर्भेऽतस्तिष्ठतीति वा ।
 तेजो हिरण्यमिति वा अन्नस्यापि तिरोहित ॥ ८५ ॥
 असौ हिरण्यगर्भ स्यात् विश्वेषामरणोचित ।
 स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चस्य कृत्स्नस्याप्येककारणम् ॥ ८६ ॥
 सर्वज्ञस्सर्वसाक्षीस्यात् तत्त्वमीशपदाभिधम् ।
 ईशत्वमनत्रच्छिन्नप्रभूतैश्वर्ययोगत ॥ ८७ ॥
 नैत्र ध्याक्रियते यद्धि तत्त्वमीशपदाभिधम् ।
 तदत्र्याकृतमज्ञ स्यात् जगतो मूलकारणम् ॥ ८८ ॥
 सममश्रुते विश्व यतोऽतस्ते समष्टय ।
 एकाग्रमानसस्तारामात्रामि तिसृमिस्तथा ॥ ८९ ॥
 विश्वादीनां क्रमादैक्य ध्यायेद्वैश्वानरादिभि ।
 व्यष्टियुद्धौ विनष्टाया समष्टिले दृढे सति ॥ ९० ॥
 विराज सहरेत्सूत्रे सूत्र चेशे लय नयेत् ।
 ईश तत्रे परानन्दे नादेनैव विद्यापयेत् ॥ ९१ ॥
 यदानन्दधने तत्रे सदानिश्चलमानस ।
 समाविस्थस्तदातिष्ठेत् सच्चिदानन्दविग्रह ॥ ९२ ॥
 समाधयो बहुविधा योगपञ्चाशिनाभिधे ।
 प्रथे निरूपितास्सयम् तन्न तानत्रगोत्रयेत् ॥ ९३ ॥
 समाधिनिष्ठ प्रविगीनचित्त सच्चिदानन्दधनश्च भूत्वा ।
 प्रारब्धभोगाननुभूय साक्षी विदेहवैत्रन्यपद प्रयानि ॥ ९४ ॥
 विवेकमुत्पुरारयेऽस्मिन् देहायास्तु निवेचिता ।
 नित्यानित्यविवेकोऽस्मिन् परिदृष्टे भवेत् ध्रुवम् ॥ ९५ ॥
 सुखास्यमुकुरे दृष्टे जडात्मा दृश्यते यथा ।
 विवेकमुकुरे दृष्टे चिदाना दृश्यते तथा ॥ ९६ ॥
 विचारमवृत्तार्णवचन्द्रोद्रेलसुखाब्धिना ।
 नृसिद्धमगतिशेन प्रयोऽय मुनिगमित ॥ ९७ ॥

इति श्रीनृसिंहमार्गतीर्थप्रचितः विवेकमुद्रः

शैवाभ्या नमः

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितः

॥ षट्पदीस्तवः ॥

श्रीमच्छंकरानन्दतीर्थविरचितया

मञ्जर्याख्यया व्याख्येया

संवलितः



निजेष्टसंप्रदानकल्पभूरुहाकृतिं कृतिं
दुरन्तविघ्नवारिदप्रभञ्जनं निरञ्जनम् ।
मदीयचित्तसारसप्रबोधभास्करं परं
रसालमूलवासिनं भजामि विघ्ननायकम् ॥ १ ॥

श्रीनन्दनन्दनममन्दसुरेन्द्रवृन्द-
सान्द्रानुरागपरिभावितपादपद्मम् ।
वंशीरिवामृतविमोहितगोपगोपी-
संदोहमिन्दुमुखमच्युतमाश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥

श्रीभाष्यकृचरणसारसमादरेण
योगीन्द्रवृन्दमधुर्पुरुषगीयमानम् ।
सद्भागधेयमखिलार्थनिदानभूतं
फेवल्यपुष्परससंभृतमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

वेदान्तार्थविचारजन्यधिषणाविध्यस्तभेदाशयं
नानातन्त्रपदार्थसंशयघनघ्नान्तार्कमानन्दम् ।
नानादेशदिगन्तसंततयशः प्राप्तावकाशं गुरुं
श्रीनारायणतीर्थपादमनिशं भक्तान्तर्भूतिं भजे ॥ ४ ॥

यदीयपादजीवनं नृणामधं धुनोन्परलं
सुगणेशेन सततं तनोति शं दगच्चलम् ।
यदाननाञ्जरङ्गके विभाति भागतीनदी
नतोऽस्मि तान् सदृशधा मदाशिराग्यदंशिकान् ॥ ५ ॥

अथ सच्चिदानन्दामरुद्वितीय ब्रह्मण्य निरामृतप्रधानमायोपाधिषु सदीप्यमान-
मुपन्यासम् । “जीवेशान्नाभासेन करोति” इत्यादिश्रुतेः । स च मायाप्रतिबिम्बित ईश्वर इति
संक्षेपकार-प्रकृत्या विवरणकार-विद्याग्न्यमनानुसारिण । बिम्बभूत इति चिन्तणकाराद्यनु-
सारिण । जीवनिष्ठाज्ञानाभिन्नमायाविषय इति वाचस्पतिमिश्रमनानुसारिण । सर्वथापि प्रति-
बिम्बाद्य मायाप्रयुक्तप्रतिबिम्बनादियोगिन शुद्धचिद्रूपेऽप्या आभामा ऽपेत्ति, “जीवेशान्नाभासेन
करोति” इति श्रुतिरुपपद्यते ।

नच ‘दर्पणे मुक्ताभास’ इत्यादौ प्रतिबिम्ब एवाभासशब्दप्रयोग । न बिम्बादाविति
कथं तत्राभासशब्दप्रयोग इति वाच्यम् । ‘हेराभासं ब्राह्मणाभासं’ इत्यादौ तदभावात् ।
अतस्तद्गुणरहितत्वे मति तद्ब्रह्मममानन्त्वमेव तदाभास इति । तच्च शुद्धभिन्नेषु प्रतिबिम्बादिषु
परमार्थसद्रूपत्वाभावात् चित्त्वेनाभासमानत्वाच्चात्मना प्रतिबिम्ब इव बिम्बादान्याभासशब्द-
प्रयोग उपपद्यते । सचेत्तर ता माया प्रतीत्यस्य सत्त्व सत्त्वशक्ति मन् जीवाना सर्वेषामनुग्र-
हार्थं स्वच्छम्पटिन्मन्नासा पात्रीमनोहर मर्वाङ्गसुदरनिग्रह तत्राट ।

स च भगवान् सर्वज्ञ शङ्कर स्वाज्ञानहेतुकजमन्तरामरणप्रयत्नक्षणमसारसागरे
निमज्जजनताममुदिशीर्यया ऋष्यचिपुरूपधारेणस्य द्विजश्रेष्ठस्य काम्यप्रतिबिम्बवर्तनेन तद्वृत्तनिव-
नेनितिकानुग्रानोपासनामन्त्रार्थपरितोषित पुत्रेण सत्त्वभगवत्पादाचार्यरूपेणावततार ।

अथ समन्तीर्ण श्रीभाष्यकारः निखिलोक्तान् निर्याद्यनुग्रानपरपरया गितात्
विमल्वृत्तस्वान्तान् मुक्त्याभिज्ञारण पुत्रवर्गिण्यान् मन्त्रव्युत्थमात्रेणाविद्यानेमिगतम्कारपटीयसा
नन्मूत्रयाग्यानरूपश्रीमन्तानीन्मामानाभाष्यवर्गनानुत्प्राह ।

तदनु स्वायत्तारहृत्वशेष परिममागेच्य कथं नु नाम मन्त्रद्वारनिदानतया मोक्ष-
प्रतिप्रकाशिनयाविद्या निगन्तरजदयालोचनया व्यर्थावृत्ततीयना मन्तो मन्दाधिय सतरेयुरिति
तानुर्द्धतुं काम श्रीभाष्यकार सद्दृष्टयन्मात्रेण “तमेव वेदानुवचनन ब्राह्मणा विविदिपति यज्ञेन
दानेन तपमानाशनेन ,”

“विष्णोर्नामिन् पुंसः शमलमपनुदत् पुण्यमुत्पादयन्
ब्रह्मादिस्थानभोगाद्विरतिमथ गुणे, श्रीपदद्वन्द्वभक्तिम् ।
तत्त्वज्ञानं च विष्णोरिदं मृत्तिचननभ्रान्तिगीर्णं च दग्ध्या
पूर्णान्द्वैतत्रये महति च मुक्त्वा व्यापत्रिजा निवृत्तम् ॥”

इत्यादिश्रुतिम्भुक्तकर्मनिवृत्त्यादिसाधनपरपरया समाज्ञानज्ञानाया तत्रप्रयोजन करकालित-
वर्णियोपमर्षन्यप्रयोजनमतिगम्भीरभाष्यार्थमन्त्र पट्टपदीसौत्रागम्भ्याण्य प्रथम पार्थनापञ्चरु-
मये निवृत्तानघनिदानानादग्धम्भस्वल्पापिनयाविद्यम्य पुमर्थासिद्ध सान्निध्यादि प्रार्थयन्—

अविनयमपनय विष्णो

दमय मनः शमय विषयमनुष्णाम् ।

भूतदयां विस्तारय

तारय संमागसागरतः ॥ १ ॥

अविनयमिति । ननु: “चतुर्भिः मह शिष्यैस्तुङ्करोऽवनरिष्यति” इत्यादिभविष्य-
पुराणवचनैः, “शंकरः शकरः साक्षाद्भयासो नारायणः गम्य” इत्यादिभियुक्तनरोत्तया मरुल-
दिगन्तकिंवदन्त्या चावगतपरमेश्वरामरुत्वस्य तस्यैकस्मिन् कर्मकर्तृत्वविगेधेन स्तुत्यस्तावदनुष्णामुप-
पत्तौ स्तावदनुष्णामुपपत्तेरिति चेन्न । एकरूपेऽपि लोकहिताचरणप्रयोजनाप्रतारस्य श्रीशंकराचार्यस्य

“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तद्वेत्तते जनः ।

न यत्प्रमाणं दुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ॥”

इत्यादिपरमात्मनःश्रीभगवद्भुक्त्या, अग्रेऽपि श्रुतिश्रुतीविहितमपुराणावगतेभ्रमाचना श्रीगमनुष्णा-
घनाराणा म्नापकयूजकरोदिर्भनन्ववसदुपपत्तेः । हे नाथ! नार्जनार्थनिदानमनियं तु न
स्वाभ्यन्तभयपरिजनविद्याकुल्यौनतादियु मन्त्वपि भजमानेषु तद्विपरितेः च टास्यमौहार्दाचरण,
विनयमन्रभावः, ‘कामः संकल्प’ इत्यादिश्रुतेः अन्तःकरणपरिणामविशेषो वाऽविनयः तं अपनय
निगारयेत्यर्थः

ननु विनयाभासस्याप्रितयस्यानर्थहेतुव न कापि दृष्टचरमिति तन्निराकरणप्रार्थना
कायदन्तपरीक्षावत् निप्रयोजनेति चेन्नोक्तलक्षणस्याविनयस्य त्रिषुवनपरतयगम्यापीन्द्रदुन्नाम्य-
मंगणाउस्य गजयोनिप्रामिउक्षणानर्थहेतुव, नउकूरयोः यज्ञमुतयोः वृक्षभावउक्षणानर्थप्रामिहेतुव,
राग्यशिमुपाश्रानतामविनयादेनानर्थसिद्धिश्च तन्नाकार्यनपुरुषप्रलक्षेत्र श्रुतं च रामायणभागवता-
सिरेनि न कायदन्तविचारानुपपत्ता ।

ननु नेयं प्रार्थना शुष्णः । सुंदरप्रवचनेन सुवरा तदमविनयत्वाप्रलक्षतया तन्निरा-
करणस्य तन्नाशनसंभवात् न तन्निगारणे नवमनीयासद्वा लेनेऽनर्थात्ता, तथापि विन्य-
सिदस्य संभवात्तन्ना नर्तनहेतुवेन संभवेन च तत्र मरीचमुदितद्वर्णमाश्रितया
तद्दृष्टयोः तन्निगाम- सुवरा इत्याह—विष्णो इति ।

ननु सर्वकारणत्वमप्रामाणिक घटादौ कुलालकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनासिद्धत्वमिति चेन्न, “इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच”, “स इमानलोकानसृजत” इत्यादिश्रुत्या, “मत् सर्वं प्रवर्तते” “इत्यादिसृष्ट्या च तदप्रामाणिकत्वस्यासिद्धे तत्तद्वान्तरकरणकुलालादिव्यतिरेकेण घटादि-प्रपञ्चकर्तृत्वस्य, ‘तदभिध्यानादेव तदुत्पत्तिर्ज्ञात्’ इत्यस्मिन्नधिकरणे स ईश्वर तत्तदात्मना स्थितोऽपि साक्षादेव सर्वकर्ता, कुत ? तद्विज्ञात् तस्येश्वरस्यान्तर्यामित्वलिङ्गात् जीवद्वारा कर्तृत्व नाम जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यन्तर्यामिण कर्तृत्वसिद्धेरन्तर्यमनयोगात् । कथं तर्हि भूतेक्षणमिति चेन्न, तदभिध्याना-दीश्वरेक्षणादेव भूतेषु भूतेक्षणोपपत्तेरित्यर्थके भाष्यकृता स्थापितत्वाच्च न कश्चिदोप ।

नन्वथापि प्रपञ्चकारणत्व तदुपादानत्व, निमित्तत्व वा । नाथ । उपादानकारणत्व मृदादे परिणामित्वेन सात्रयन्त्वानित्यत्वादिदोषदर्शनेन प्रकृतकारणेऽपि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीय । निमित्तकारणस्य “पत्युरसामञ्जस्यात् ” इत्यधिकरणभाष्ये भाष्यकारेणैव निराकृतत्वात् उभयविधकारणत्वस्य लोकेऽदृष्टचरत्वेनासम्भवाच्च न तत्सिद्धिरिति चेन्न । अतत्त्वतोऽन्यथाभाव-लक्षणविमर्तोपादानत्वाभ्युपगमात् वियदादिकार्यरूपेण विवर्तमाने ब्रह्मणि सात्रयन्त्वादिदोषा-प्रसङ्गात् । “पत्युरसामञ्जस्यात् ” इत्यधिकरणभाष्ये, पत्यु निमित्तमात्रभूतेश्वरस्यासामञ्जस्यात् अनुपपत्तेरित्यादिना ऽपैदिकतटस्थेश्वरकारणत्वस्यैव निराकृतत्वात् वियदादिकमभिन्ननिमित्तोपादानक भावकार्यत्वात् जीवगतसुखादिवत् ईश्वरघटसयोगवचेति लोके उभयकारणत्वस्य दृष्टत्वेनादृष्ट-चरत्वासंभवाच्च ।

अत एव “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ” इत्यधिकरणे, “येनाश्रुत श्रुत भवति ” इति श्रुतिसिद्धैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया, “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन ” इत्यादि मृदादिदृष्टान्तैश्चशब्देन, “सोऽकामयत ” “तदात्मानं स्वयमकुरत् ” इत्यादिश्रुतिभिश्चोभयविध-कारणत्व भाष्यकारैरेव प्रतिष्ठापितमिति सुख्य तत्कारणत्वम् ।

नन्वेवमपि “यद्यत्कारणं तत्तदन्यतो जन्मम् ” इति व्याप्तेराकाशादौ दर्शनात् आकाशादिकारणस्यापि विष्णोरन्यजन्यत्वानुमानेन जन्यसर्वोपादाननिमित्तत्वलक्षणं तस्मिन्ननुप-पन्नमिति चेन्न । किं सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽसत्कारणत्वम्, अतः सत्कारणत्वम् । नाथ । “कथमसत् सजायेत ” इति श्रुत्यासद्वादस्य निराकृतत्वात् । द्वितीयेऽपि किं जड सत्कारण-मभ्युपगम्यते अतः चेन्नम् । नाथ । जडस्याकाशादे ब्रह्मकार्यत्वेन तस्य तदनुपपत्ते । न द्वितीय । स्वस्य कारणत्वानुपपत्ते । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ” इत्यादिश्रुत्या चेतनान्तरस्य निराकृतत्वाच्च । तत्सत्त्वे वा तस्यापि कारणत्वेनान्यजन्यत्वानुमानेन चेतनानवस्थाप्रसङ्गात् । कस्यचिदन्यजन्यत्वे वा तत्रैव कारणजहेतोर्व्यभिचारात् तस्यैव ब्रह्मत्वाङ्गीकारात् । “न चास्य कश्चिन्नानिना न चाधिप ”, “स एव महानज आत्मा”, “असभवस्तु सतोऽनुपपत्ते ” इत्याद्यजत्वप्रतिपादकश्रुतिन्यायकटापविरोधाच्च । न तस्यान्यजन्यत्वानुमानमिति जन्यसर्वोपादान-निमित्तत्वमिति न काव्यनुपपत्ति ।

यद्वा—लोकधीश्वराणां ब्रह्मादीनां सर्वेषां विद्यमानत्वेन तान्तात्वीय स्वकीयाविनयाद्यप-
नुत्तये मामेव किमिति प्रार्थयते इत्याशङ्क्य ;

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै ।
तः ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं सुसुख्यं शरणमहं प्रपद्ये ॥”

“न तत्समध्याभ्यधिकश्च दृश्यते”, “न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकतयेऽप्यप्रतिमप्रभावः” ;

“महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥”

“नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।”

“को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् ।

“अवाचावप्रसंभूताविति केशवनामवान् ॥

हरिरेकः सदाध्येयो भवद्भिः सच्चसंस्थितैः ॥”

“वात्सल्यादभयप्रदानसमयादार्तातिनिर्वापिणा-
दौदार्यादिघशोपणादगणितश्रेयः पदप्रापणात् ।

सेच्यः श्रीपतिरेक एव जगतामेते च पट्टसाक्षिणः

प्रह्लादश्च विभीषणश्च करिराट् पाञ्चल्यहल्या ध्रुवः ॥”

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनशतैस्त्वद्व्यतिरिक्तब्रह्मादीनां त्वदुत्पन्नानां त्वद्रूपज्ञानवग-
मेन तव सर्वोत्तमत्वावेदकनिविलकल्याणगुणनिदानतया पुमर्थाधिजनतासंभावनीयत्वावगमात्वा-
मुदिश्यैव निरतिशयसुखार्थिनो मम प्रार्थना युक्ततरेत्याह—विष्णो इति । विष्वक्त्वमिधायिनः
नुप्रत्ययान्तस्य रूप विष्णुरिति । हे विष्णो ! व्यापनशील ! सर्वकारणत्वेन सर्वानुगतैत्यर्थः ।
एतच्च प्रतिपादितं भगवता घादरायणेन—

“व्यासे मे रोदसी पार्थ कीर्तिश्चाप्यधिका स्थिता ।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिधीयते ॥

यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।

तस्माद्विष्णुरिति ख्यातो विशेः शान्तः प्रवेशनात् ॥”

इति महाभारते । “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः”, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”
“श्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाप्यः” “विष्णोः कर्माणियदयत, तद्विष्णोः परमं पदम्”
“यतो विष्णुर्विचक्रमे” इत्याद्यया मातृवत् हितैपिष्णा श्रुत्या च ॥

यद्वा—“जीवामनोऽर्जुनस्य करुणया गीतामृतं श्रुत्वा दत्तं येन श्रीकृष्णेन लोकाग्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः” इत्यादियत्नात् । ननु पक्षिमाचिनो विशदस्य कथं जीवमाचक्रत् इति चेत् । जीवस्यापि, “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया,” “तस्य प्रियमेव शिरः” इत्यादिश्रुत्या तत्समनात् ।

यद्वा—जटायो करुणामृतं येन रमानाद्येन भगवता दत्तं तस्मै । उक्तं च श्रीहनुमता श्रीनृसिंहानुष्टुब् मन्त्रार्णवव्याने—

“यो महान् पूजितो व्यापी महाधेः करुणामृतम् ।

कृतं येन जटायोश्च महाविष्णुं नमाम्यहम् ॥”

इत्यादिना । तथा च ममारभीतिनिवृत्तिनामै सर्वप्रयत्नेन जिनामामूरक्षग्रहशब्दार्थभूत विष्णुरेव सभजनीय इति भावः ।

उक्तं श्रुणाविनयापनयस्य मनोनिग्रहपूर्वकत्वात् लोके निगृहीतमनसाभेन विनय-सवत्तिदर्शनात् तन्निरोधं प्रार्थयते—दमय मन इति । हे विष्णो! मे मनो दमय । निवृत्त-विषयाकारवृत्तिकं कुरु । तन्मनस्तु महताप्यशक्यम् । उक्तं च—

“अप्यग्निधियानामहतः सुमेरुमूलनाडपि ।

अपि बन्धशनात्साधो विषमश्चित्तिग्रहः ॥”

इति । तथाच दमय मन इति प्रार्थनोपपत्तेरिति भावः ।

अन्तरिन्द्रियनिरोधश्चक्षणमादौ दमप्रार्थय, “पराञ्चि खानि यत्तृणस्त्रयभूस्तत्मात्-पराङ्मुख्यति नान्तरामन्” इत्यादिश्रुत्या, “इन्द्रियाणि प्रमाणीनि हरन्ति प्रसभ मनः” इत्यादिश्रुत्या च,

“जिह्वैर्गतोऽच्युत विकर्षति माऽ वितृसा

शिश्नोऽन्यतस्त्रगुदरं व्रणं कुतश्चिन् ।

प्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्वच रुर्मगक्तिः

बह्वधः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥”

“त्रलजानिन्द्रियग्रामो त्रिद्वीपमपि वर्धनम्” इत्यादिपुराणवचनेन च त्रिद्वीपेन्द्रियाणामतिप्रबल-त्वेन तन्निरोधश्चक्षणं शमं प्रार्थयते—दमय विषयरसतृष्णामिति । विषया सुखचन्दनवनिता-दय निश्चिन्ति यन्नन्ति प्राणचित्तं स्वान्तरेण परिणमयतीति विषया रागत्रयकेन रसशब्देन विषयज्ञानद्वारा रागोपादकानि इन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते । तथा च विषयरसे विषयप्राहिकत्राहोन्द्रियैर्या शब्दादिविषया तृष्णा, रसशब्देनेपिन्द्रियेषु वा या तृष्णा ममिन्द्रियाणि सर्वदा भोगसन्धान्येव भरन्तु, न वदावित्पि तस्मै यद्विज्ञानीनि तान् वा दमय तत्रारयेत्यर्थः ।

न च लक्षणया रसशब्देन बाह्येन्द्रियविवक्षायामपि तद्वेतुकतद्विषययोः मनोधर्मयोरेव तृष्णयोः निवृत्तिप्रार्थना प्रतीयते, न बाह्येन्द्रियनिग्रहप्रार्थनेति वाच्यम् । पूर्वोक्तमनोदमनप्रार्थना-सिद्धमनोनिग्रहेणैव मनोधर्मतृष्णानिवृत्तिप्रार्थनायाः सिद्धत्वेन पुनस्तत्प्रार्थनायाः वैयर्थ्यापत्तेर्विषयभोगतृष्णानिवृत्तौ इन्द्रियेष्वपि पूर्वोक्तायाः सर्वदा भोगप्रदसामर्थ्यवैकल्यरूपप्रार्थनारूपबाह्येन्द्रिय-विषयकतृष्णानिवृत्तेरपि सिद्धत्वाच्च उक्ततृष्णाद्रूपनिवृत्तौ तात्पर्यं न युज्यते । किं तु सविशेष-णन्यायेन रसशब्दविवक्षितबाह्येन्द्रियनिवृत्तिप्रार्थनापरत्वमेवास्योचितम् । तस्मादतिप्रयत्नबाह्येन्द्रिय-निवृत्तिपरत्वमपि सिद्धम् ।

यद्वा—पूर्वोक्तमनोदमनरूपविषयाकारवृत्तिनिवृत्तौ तृष्णाक्षयः हेतुः । अन्यथा विषयेषु रागपूर्वकमनः प्रवृत्तेः पवनपक्षिराजगतेरिव निरोद्धुमशक्यत्वात् तृष्णाक्षयप्रयत्नेनैव मनो निगृहीतुं शक्यत इति मनोदमनहेतुत्वेन तृष्णोपरानि प्रार्थयते—विषयरसतृष्णामिति । विषयाः पूर्वोक्ताः तेषु रसाः मधुराम्बादयः तेषु तृष्णा ।

यद्वा—रसशब्दोऽत्र परमार्थबुद्धिपरः तेन विषयेषु रसः परमार्थबुद्धिः तज्जनिता तृष्णा विषयरसतृष्णा । लोके हि परमार्थबुद्ध्या विषयेषु प्रवर्तमानाः तृष्णावन्तो दृश्यन्ते ता निवारयेत्यर्थः ।

यद्वा—विषयरसः, विषयेषु रागः तृष्णापि रागविशेष एव । न च पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । असन्निहितविषयेऽत्र रागः, संनिहितविषयेऽत्र तृष्णोति मेदात् । विषयपदं च सन्निहिता-संनिहितविषयपरम् । न चैकवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विषयेषु रसः विषयरसः तेन सहिता तृष्णा विषयरसतृष्णोति मध्यमपदश्लोपिसमासाभ्युपगमात् । तथाच सानान्याकारेणाप्राप्तविषयानुसारं रसं शमय । संनिहितविषयां तृष्णा च शमयेति फलितोऽर्थः ॥

यद्वा—रसशब्दः सुखवचनः ; “रसश्चोवायं लब्ध्वानन्दीभवति” इत्यादौ तथा प्रसिद्धेः । तथा च विषयरसः विषयजं, सुखं तस्मिन् तृष्णां शमय । अथवा रसः वासनात्मकः, सूक्ष्मो रागः, तृष्णा स्थूलो रागः, तद्भयं शमयेत्यर्थः । सूक्ष्मस्थूलत्वमेतेन रागद्वैविध्यस्य “योऽ कामो निष्कामः इत्यादिप्रसिद्धत्वात् । विषयमृगतृष्णामिति पाठेत्वयमर्थः—विषया मृगतृष्णोव विषयमृगतृष्णा तस्मात्सुखं च दृष्टनष्टस्वरूपत्वेन । तथा च तां शमय । विषयान् मृगयति विषयीकरोतीति विषयमृगतृष्णा ता शमयेत्यर्थः ॥

अविनयादिनिवृत्तिफलत्वेन दयां प्रार्थयते—भूतदयामिति । यद्वा—दुर्विनीता अदान्तचित्ताः प्राणिमात्रपदे प्रवर्तन्ते, प्राणिमात्रे परदुःखासहिष्णुतालक्षणदयोन्पत्तौ तु सर्वाऽ-मङ्गललक्षणभूतदेहानुपादो भवति इत्याधिक्येन तां प्रार्थयति—भूतदयामिति । भूतेषु प्राणिषु-दया भूतदया निरुपाधिः परदुःखप्रहाणेऽत्र तां विस्तारय संपादय, प्रज्ञात्मेक्यज्ञानफलपर्यन्तां प्रत्यहमत्यर्थां प्रापयेत्यर्थः ॥

यद्वा—

“दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥”

इत्यादिभगवद्ब्रह्मणात् मोक्षप्रतिबन्धकीभूतासुरसंपन्नारणमादौ संप्रार्थ्य, मोक्षकारणदैवी-संपत्सु स्वेष्टभूतां भूतदयां प्रार्थयते—भूतदयामिति । अक्षरार्थः पूर्ववत् ।

उक्तसाधनसमुदायस्य फलत्वेन संसारनिवृत्तिं प्रार्थयते—तारयेति । जन्मजरामरण-प्रबन्धलक्षणसंसारहेतुः संसारः अविद्याकामकर्मविषयासत्तयादिः, स एव सागर इव सागरः संसारसागरः, आसक्तिरपि जडभरतस्येव जन्महेतुर्भवति । यथा सागरपतिततृणकाष्ठादीनां बीचीतरङ्गपतितानां न नैश्चाल्यं तथा इह कर्मप्रवाहपतितानामुच्छृष्टापवृष्टकर्मनुसारेण नानायोनि-परिभ्रमणान्न नैश्चल्यमिति सागरोपमं संसारः संसारसागरतः संसारसागरादिति यावत् । तारय स्वकृत्योत्पादितब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापरोक्षेणाविद्यातत्कार्यबाधं द्वारीकृत्य संसारसागरपारभूतात्म-भावं प्रापयेत्यर्थः । ईश्वरकृपानुपेतेन श्रवणादिना तत्त्वज्ञानं न भवति, तदुपेतेन च भवति ईश्वर-कृपैवासाधारणं कारणं तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ, “यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः;” “मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमन्ययम्” इति श्रुतिस्मृत्योः सत्त्वात् । ननु गुणिनिष्ठगुणामिधानलक्षणायाः स्तुतेरप्रतीय-मानत्वात् कथं स्तोत्रब्रह्मिति चेन्न; विष्णुपदेनैव सर्वव्यापकत्वसर्वानुगतत्वसर्वसंक्रान्त्यादिधर्मैः स्तुत एवेति स्तुतिबोधोपपत्तेः न काप्यनुपपत्तिः ॥ १ ॥

ननु सकारणसंसारोच्छेदस्तत्त्वज्ञानसाध्यः, तत्त्वज्ञानं च यज्ञाद्यनुष्ठानसाधनपरंपरया श्रवणादिनियतं, तथा च तं विना कथं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिः? न हि दण्डजन्यो घटः तेन विना निष्याद्यमानो दृष्टः, इत्याशङ्क्य श्रवणाद्यनुष्ठानासमर्थानां, “यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः;”

“सर्मधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥”

“ध्यायंस्तुवन्नमसंश्च यजमानस्तमेव च ।

लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥”

“ईश्वरप्रणिधानाद्वा” इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणयोगसूत्रैः मोक्षफलतत्त्वज्ञानोत्पत्तावन्तरङ्गसाधन-त्वेनावगतां;

“श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”

इत्युक्तनवविधभक्तीनां मध्ये श्रीभगवत्प्रचुरानूरासादितां भगवच्चरणप्रणतिरूपां भक्तिं परमकारुणिको भगवान् भाष्यकारः समाकलयति—

“ दिव्यधुनीमकरन्दे परिमलपरिभोगसच्चिदानन्दे ।

श्रीपतिपदारविन्दे भवभयखेदच्छिन्दे वन्दे ॥ २ ॥

दिव्येत्यादिना । श्रीपतिपदारविन्दे ; अहं वन्दे नमस्कारोमि । पदे अरविन्द इवारविन्दे, पातीति पतिः श्रियः पतिः श्रीपतिः । तत्रागुत्तनिर्मथनत्रेलायां विधिप्रमुखनिखिलनित्-
म्परिवृद्धानतीत्य क्षीरसागरतनया कमला भगवत्याश्रमुपजगामेति भारतादिप्रसिद्धेः श्रीपतिव-
सिद्धिः, तस्य पदारविन्दे वन्दे ।

ननु पादयोररविन्दपदप्रयोगः किं रूढ्या लक्षणया वा । आद्ये अरविन्दशब्दस्य श्रीपतिपदयोः प्रवृत्तौ निमित्तभूतो धनोऽवश्यं वाच्य । अन्यथा तेन विना प्रवृत्तौ पदमात्र, पदार्थ-
मात्रे प्रवर्तेतेतीश्वरेच्छारूपा वा तदतिरिक्ताभिधारूपा वा शक्तिरस्तमियात् । स चात्र पद्मत्वजाति-
रेवेति चेत्, सावृतजटारविन्दनिष्ठैव न सच्चिदानन्दयोः श्रीपतिपदारविन्दयोरेतौ अतो न रूढ्या
तत्रारविन्दशब्दप्रयोगः संभवति ।

नापि द्वितीया—प्रवाहतीरवत् पदारविन्दयोरविनाभावाभावात् । उक्तं च भट्टपदैः
अभिधेयाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणोच्यते इत्यभिधेयस्य वाच्यस्य योऽविनाभावः संक्रुध. तत्प्रतीतिः
लक्षणोति तदर्थः । तस्माच्छक्तिलक्षणान्यतरपदवृत्तेरमानात् कथमारविन्दशब्दस्य भगवत्पदयोः
प्रयोग इति चेत् । गौण्या वृत्त्यन्तरत्वस्य स्वीकारात् । तथा वृत्त्या अरविन्दशब्दस्य तत्र
प्रयोगोपपत्तेः ।

तथाहि यथा लोके देवदत्ते सिंहशब्दप्रवृत्तौ सिंहनिष्ठकौर्षरौर्षादिकं निमित्तं, तथेहापि
भगवत्पदयोः अरविन्दपदप्रवृत्तौ तन्निष्ठाह्लादस्त्वमधुकराश्रयत्वादिधर्मजातं निमित्तमिति तद्वृत्त्युप-
पत्तेः । तद्यथा—मधुकराः दिनकरकिरणानलनर्पणजनितमन्तापा अरविन्दोदरमाविश्य गलितमन्तापाः
सुखिनो भवन्ति । एवं नितान्तभक्तस्नान्तभ्रमराः तापत्रयानलनन्तापाः शम्भुलभमानाः दैवात्कृतसुकृत-
परिपाकवशात् भगवच्चरणारविन्दमाविश्य गलितमन्तापाः सुखिनो भवन्तीत्यरविन्दसाम्यमस्मामिरुक्त
सुप्रसिद्धम् । स्वयं भाष्यकारोऽपि प्रकारान्तरेणारविन्दसाम्यं दर्शयति—दिव्यधुनीमकरन्दे
इति । दिविभवा दिव्या साचासौ धुनी च दिव्यधुनी गङ्गा सैव मकरन्दो ययोस्ते तथा स्नान-
पानदर्शनस्मरणादिभिः प्राणिना दुरितानि धुनोति कम्पयति नाशयतीति धुनीचं गङ्गायां च
द्रव्यम् ।

ननु प्रसिद्धकमलस्य मनोहरगन्धविशिष्टत्वेनास्यापि तदपेक्षत्वस्य वक्तव्यवादित्याशङ्क्य
प्रमरान्तरणारविन्दसादृश्यप्रियक्षया चाह—परिमलेति । परिमल परिभोग सच्चिदानन्द,
ययोस्ते तथा, परिमलो जनमनोहरो गन्ध तस्य परिभोग औत्कण्ठ्यम् । सचासी चिन्तासावा-
नन्दश्चेति सच्चिदानन्द । स एव परिमलगुणसाम्यात् परिमल सच्चिदानन्दस्यापि भक्तमनोभ्रम-
हरत्वात् परिमलाभेदोपचारः ।

अत्र सदित्युक्ते वैशेषिकादीना सत्तासामान्यमादाय सिद्धमाधनता, तद्व्यावृत्त्यं
चिदिति पदम् । तैस्तस्याधिद्रूपवानङ्गीकारात् । तान्त्र्युक्ते तस्य मनोभ्रमरान्तरणत्वाभावात्
आनन्दपदमुपात्तम् । तस्य तु तत्सम्बन्धि सुखतृष्णाप्रतिशङ्कदृष्टद्वय एव सर्वो जन्तु प्रवर्तते ।
तथापि नैय्यायिनादिसुखवदनित्यता स्यात् । तन्निवारणार्थं सदिति । तज्जाव्यशङ्का तु चित्पदे-
नैव प्रत्युक्ता ।

ननु सुखस्य कर्मफलतया जन्यत्वेनानित्यत्वागमात् कथं नित्यतेति चेन्न । “विज्ञान-
मानन्द ब्रह्म” “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” “योने भूमा तसुखं नाल्पे सुखमस्ति” इत्यादि-
श्रुतिशक्तेन सुखस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनात् न तस्य जन्यत्वेनानित्यत्वम् । न च तदजन्यत्वे
तदर्पिणा विषयोपादानं न स्यादिति वाच्यम् । नित्यसुखाभिष्यञ्जकतद्द्रव्युत्पत्तौ तेषामुपयोगान्न
तदुपादाननैयर्थ्यशङ्का ।

ननु भगवत्श्रवणयो मेदप्रतीति भगवत् सच्चिदानन्दामन्त्रत्वेऽपि तच्चरणयो कथं
सच्चिदानन्दात्मन्त्वमिति चेत्, न । वृत्तज्ञानघन एवाभरणत्वात् सुवर्ण इत्यादिभिः धृतकाष्ठिन्य
न्यायेन च निमलसत्त्वप्रधानमायोपाधिकस्य सच्चिदानन्देश्वरस्यातिमनोहरलक्ष्मीकान्तविग्रहरूपेणा-
वस्थितत्वावगमात् तच्चरणयोरपि तदात्मकत्वोपपत्तेः ।

ननु पदारविन्दसच्चिदानन्दयोरभेदात् कथं बहुव्रीहिसमासोपपत्तिरिति चेन्न ।
सत्यप्यभेदे भजनार्थं शिलापुत्रस्य शरीरं राहो शिर इत्यादिश्रुतौपचारिकपृष्ठवर्धभेदमादायोक्त-
समासोपपत्तेः । यद्वा—परिमलपरिभोगस्थायीये सता भक्तानां चिदानन्दौ ज्ञानसुखे याम्या ते,
तथा भक्तानां विस्तारेण ज्ञानसुखजनके इत्यर्थः । श्रीपतिपदारविन्दे प्रणतिप्रयोजनपुनर्धरत्वेन
त्रिंशिनष्टि—भ्रमभयखेदच्छिन्दे इति । भ्रमं समाह्वयं अविद्यालक्षणं तस्मात् भयं भीति भवमयं
तद्वेतुमो नानायोगिनासप्रसवस्त्रिविधतापरूपं खेदश्च, तयोः छिन्ना छेदनमात्यन्तिकनिरासो
याम्या सद्ब्रह्मस्मरणमात्रेणेति तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणि” “तत्सद्वा तदेवानु
प्रविशत्,” “तत्रमस्ति,” “नान्योऽनोऽस्ति श्रोता” “क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत”

इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रमाणैः जीवत्रयणोरभेदस्य प्रतिपादनात् अभेदे सति कयं सेव्यसेवकभावः ? तस्य भेदोपजीव्यत्वादित्याशङ्क्यौपाधिकं जीवेश्वरयोर्व्यापहारिकं भेदं दर्शयन् प्रसादयितुं भगवन्तं स्तौति—

सत्यपि भेदावगमे
 नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
 सामुद्रो हि तद्भ्रजः
 कचन सामुद्रो न तारङ्गः ॥ ३ ॥

सत्यपीत्यादि । “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म,” “योऽमावमौ पुरुषः सोऽहमस्मि
 “तरुमसि” “नान्योऽनोऽस्ति द्रव्यं नान्योऽनोऽस्ति श्रोता” “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिभिः
 जीवत्रयाभेदप्रतिपादकैः प्रमाणैः यद्यप्यभेद एव प्रतिपाद्यः पारमार्थिकः, तथापि अज्ञानावस्थायाम-
 निद्याकामकर्मवासनावासिनद्वयानां भेद एव भारत इति तदुपजीव्यसेव्यसेवकभावमुपपाद-
 यति—सत्यपीति । “नाथनाथ्याश्चोपतापैश्वर्याशीष्युः” इति धातुपाठात्, हे नाथ हे ईश्वर ! ;
 यद्वा—अनुलिनप्रलम्बिब्राह्मणप्रणवमिप्रमुगसुरसुखाय काटचट्टनटुरूपेण बलिमुपेत्य पादत्रय-
 परिमितामनन्तां पृथिवीं नाथति प्रार्थयन् इति, तथा ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानां प्राणिनां नियन्त्रमात्
 भेदावगमेऽनुभवे सति तवाहं भूलः । यद्वा—अग्नेर्विस्तुलिङ्गवत्तदंश इति तत्र्यथेत्यर्थः ।
 “ममैराशो जीवन्लोके जीवभूतः सनातनः” इत्यादिस्मृतेः । अपिशब्द एवकारार्थः । तथा च
 किंया न प्रयुक्तः अभेदे मयेव तवाहं नान्यथा ।

“देहबुद्ध्या तु दामोऽहं जीवबुद्ध्या त्वदंशकः ।
 आत्मबुद्ध्या त्वमेवाहमिति मे निश्चला मतिः ॥” -
 “त्वयि मयि च गण्यमाने मत्तन्नात्मशकोऽहमेव देहदृष्ट्या ।
 विश्वाधिकेभ्य ते मे मद्योधानन्दपूर्णता तुल्या ॥”

इत्यादिप्रचनात् । तर्हि स्वप्नप्रशासिद्रूपत्वेन परमार्थमिन्द्रयोरपयोः तत्रशक्ते तेनैव
 मयाशक्त्यं प्राप्तमेवेति चेत्, नेत्याह—न मामकीनस्त्वमिति । अपिशब्दस्तुसाध्यमार्थोपध ।
 एवं च भेदानुभवेऽद्या तवाहंमंशः, त्वं मामकीनस्तु न ; न मंश इत्यर्थः । तदनेन पुगाणोक्त-
 मत्रिभूतस्त्वमिति त्रिभूतकीना मये आद्या भक्तिं प्रतिपादिता । उक्तं च “तत्रैवाहं ममैरामी
 म एवाहमिति त्रिग भक्तिः” इत्यादिना भक्तिशास्त्रप्रवर्तकंशाशिभावा-ईशोशितव्यादिभाषो मायाविद्यो-
 पारिक्तयो । तत्रापीधर्मोऽथैव, रगीहृत्तनायात्वात्तदधीनत्वात् जीवोऽप्य एव, सी अंशराश, न तु निर-
 ययत्तया मनोऽभादिभावात् । तन्मगाययराशार्थंमन्वात् । “मयात्रे. क्षुद्रा विस्तुम्बिता भुञ्जन्ति”

“ममैवाशो जीवलोके जीवभूत सनातन ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामशाशिभास्य यथायच्चिप्रतिपादनान् अपिशब्दसमुचितभेदहेतुजाशाशिभास्यमुक्त दृष्टान्तेन व्यक्तीकरोति—सामुद्रो हीति ।

यद्वा—परमार्थामिन्नयो व्यावहारिकभेदेऽप्यशाशिभास्यस्याया दृष्टान्तमाह—सामुद्रो हीति । समुद्रस्याय सामुद्र तरङ्ग सामुद्रस्याश इत्यर्थं । कान् देवकालादी समुद्र तरङ्ग तरङ्गाशो न भवति । दृष्टान्तप्रमेये हिशब्द स्नानुभयप्रसिद्धिद्योतनार्थं । ‘सत्यपि भेदापगमे इति पाठे त्वयमर्थ —हे नाथ! परमेश्वर! आस्यो भेदापगमे भेदाभावे सत्यपि तत्राह त्वदश ’ न माममीनस्त्वम् न मदीयाश त्वमिति औपाधिक एव स्वस्वामिभावो न परमार्थत इतीमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—सामुद्र इति । दृष्टान्तस्तु प्रदर्शितार्थं । ननु पारमर्थिक एव भेद त्रिमिति नाङ्गीक्रियते ? जीवेश्वरयो अथवा गुरशिष्यब्रह्ममुक्तसुगन्दु त्वजममणादिव्यवस्था न स्यादिति चेन्न । तथा सति द्वयोरपि जाटय स्यात् । तदितरघटपटादिनत् । तत्रश्च तयोरेनात्मत्रादयो दोषा प्रसज्येरन् । तथा—जीवो जड ब्रह्मभिन्नत्वात् घटपत् ब्रह्मभिन्नस्य जडत्वेन कस्यापि विप्रतिपत्तिरस्ति । एव जीवाद्द्वित्रस्य ब्रह्मणोऽपि जाड्यादिक द्रष्टव्यमिति द्वयोरप्यनामत्रादयो दोषा प्रसज्येरन्निति कस्य ज्ञानेनाविद्यातत्कार्यग्राह स्यात् । को वा सायनानुप्राता । द्वयोरपि जडत्वात् । व्यवहारस्तु कुम्भाद्यनुगतमित्रशशिनभसा भेदप्रतीतिवदानिद्यम्, अन्त करणेद्रियादीना भेदाभ्युपगमात् तैरेव भविष्यतीति न काप्यनुपपत्ति । किंच द्वैतसत्यत्वे “नेह नानास्ति किंचन ” “मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेन पश्यति ” “उदरमतर कुरुते अथ तस्य भय भवति ” “नात्र काचन मिदास्ति ” “एकमेवाद्वितीय ब्रह्म ” “अजो ह्येक ” “क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ” “सत्र उन्निदमह च वासुदेव परम पुमान् परमेश्वर स एक ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणग्रन्थाना द्वैतनिराकरणपूर्वकतया एवप्रतिपादनपराणामप्रामाण्य स्यात् ।

तदनेन श्लोत्रत्रयेण समन्वयसायनविरोधाव्याययार्था सक्षेपेपोक्ता द्रष्टव्या । तत्र विष्णो इति पदेन समयाव्यायार्थं प्रथमेन समुचित । द्वितीयेन श्लोकेन तु भगवच्चरणप्रणति लक्षणसायनवर्णनेन साधनाध्यायार्थं, तृतीयेन श्लोकेनाविरोधाव्यायार्थश्चेति विभाग ॥ ३ ॥

ननु यद्यपि माममीनस्त्व नाह त्वदीय तथापि तव मप्रार्थनाया निष्प्रयोजनतापत्ति भेदप्रारणताया प्रयोजनत्वेनादृष्टचरत्वादित्याशङ्क्य त्वदाश्रिताना त्वदश्लोकनपरिमुषितचित्ततद्दयनमिच्छाणामेव परमपुरपार्थलाभो नेतरेपामिति प्रत्यक्षभूता सुत्येन त्वच्छरणा, अतस्त्वमेवैव पुमर्थार्थिभि सभजनीयो नाय इति भगवत् तद्भक्तपरिपालनरूपसर्मानुस्मरणपूर्वक स्तौति—उद्धृतेत्यादिना ।

यद्वा — तत्राहमित्यनेन भगवदधीनतोऽयमभगवदनुग्रहलब्धतसाक्षात्कारादेव ईश्वरसिद्धिरिति यदुक्त, तत्र “अक्षय्य ह वै चातुर्मास्ययाजिन सुवृत भवति,” “अपाम सोममपृना अभूम,” “कर्मणैव हि मसिद्धिमास्थिता मनसाइव ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रमाणं कर्मणामेव

मोक्षहेतुत्वावगमात् केवलात्कर्मणः सकाशात् ज्ञानसहिताद्वा श्रद्धैवन्वयसिद्धिरिति कर्मजडानां निरीक्षराणां मतमाशङ्क्य; “ज्ञानादेव तु कैवल्यं” “नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय,”

“मिथते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥”

“ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः” इत्यादिभिः श्रुतिभिः केवलात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वावगमादुदाहृत-
श्रुतीनामपरमार्थभावात् भगवदुक्तमंसिद्धिशब्दस्य चित्तशुद्धिपरत्वात् समुच्चयमादस्याचार्यैरेव
बहुधा दूषितत्वाच्च न केवलात्कर्मणः सकाशात् ज्ञानसहिताद्वा मोक्षकृत्वात् । किं तु भगव-
त्प्रसादात् लब्ध्वंसारनिर्णयकत्वात्साक्षात्कारादेवेति तत्साक्षात्काराय निम्बिलभक्तमंरक्षणत्रिचक्षण-
दृष्ट्याकटाक्षं भगवन्त बहुधा संवोच्य स्तौति—उद्धृतनगेश्यादिना । यद्वा—स्योक्तत्रयेणाध्याय-
यार्थं संक्षेपेण प्रतिपाद्य, अधुना चतुर्थेन चतुर्थ्याव्यायार्थं यदन् साधकानां भगवति भक्तिप्रकर्षज-
भाय भगवन्तं पुनः पुनः स्तौति—

उद्धृतनग नगभिदनुज

दनुजकुलामित्र मित्रशशिदृष्टे ।

दृष्टे भवति प्रभवति

न भवति किं भवतिरस्कारः ॥ ४ ॥

उद्धृतेति । हे मित्रशशिदृष्टे ! मित्रस्तपनः, शशी शीतकिरणः तात्रेव दृष्टी नेत्रे यस्य
वैश्वानरस्य भगवतः स तथा तमंसोधनम् । तथा शुक्ला चायमर्थः प्रतिपादितः “अग्निर्मूर्धा
चक्षुशी चन्द्रमूर्ध्नी” इत्यादया “भूः पादौ यस्य मं चोदरमसुरनिष्ठधन्वसूर्यां च नेत्रे कर्णानाशाः
सिरो द्यौः” इत्यादिस्मृत्या च ।

यद्वा—भक्तानां हृदयसुखरमंशयदुरन्ताज्ञानपङ्कावशोत्पन्नत्वेन तेषामेव तापप्रयानल-
जनितमंतापोपशानकरूपेण श्रद्धाभक्तित्यानादि उद्भवादे तमंरदभिररंरुचेन वा मित्रशशिनी
दृष्टी नेत्रे यस्य स तथा भवति । त्वपि दृष्टे सति तत्कर्मव्यादिनशायायैरपगोशीरुने मनि श्ररगा-
दिजनितागुण्डाकागाकारिनायां विसृष्टौ प्रनिविश्याने मनि पूर्वोक्तउद्भगव्य भवत्य
मंनारस्य निरस्कारः सत्कारणस्य तस्योच्छेद आत्यन्तियि निवृत्तिः किं न भवति, अपि तु
भवदेरेत्यर्थः ।

“मिथते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥”

“ज्ञात्या देवं मुच्यते सर्वपाशैः” इत्यादिश्रुतेः ।

ननु मत्साक्षात्कारेणाविद्यालक्षणभक्तिरस्कारो यः प्रतिपादितः स न संभवति । अन्यदीयज्ञानस्यान्यज्ञाननिवर्तकस्य लोकेऽदृष्टचरत्वात् इत्याशङ्क्य जीवो ब्रह्म नान्यत् सच्चिद्रूपत्वात् । ब्रह्मवदित्याद्यनुमानेन “तत्त्वमसि” “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” “नात्र काचन मिदास्ति” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” “सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनैश्च जीवेश्वरयोरनन्यत्वावगमात्, “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इत्यादितदीयवचनेन मायालक्षणसंसारतरणस्य त्वद्धीनतावगमाच्च शुक्त्यधिष्ठानज्ञानेन कल्पितरजतभ्रमनिरासवत् ऐन्द्रजालिकममाश्रयणेन तद्विनृम्भितमायानिवृत्तिवच्च; त्वसाक्षात्कारेणैव “माया चाविद्या च स्वयमेव भवति” इत्यादिश्रुतिसिद्धमायालक्षणमदीयाविद्यानिरास इत्यभिप्रेत्य भगवदुत्कर्षमाविष्करोति—**प्रभवतीति** । प्रकर्षेण भवतीति प्रभवति, विद्यते सत्ता-सुखादिरूपेणेति प्रभवः, तस्मिन् अपरोक्षीभूते इति यावत् । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,” “अहमाम्ना गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रमाणैः सच्चिदानन्दात्मकस्य तस्य सर्वानुभूतितया सर्वान्तर्यामित्वेन च विद्यमानताप्रतीतेः ।

उद्धृतनगेति । स्वभावविधातसंजातप्रततरोयमापणप्रेरितप्रचलशिलाप्रवर्षप्रचलित-गोक्षुत्रनिवासिनिजभक्तपरिपालनार्थम् उद्धृतो नगो गोवर्धनाख्यः पर्वतो येन स तथा तत्संगोधनं तथा । उद्धृतौ क्षापनगौ धनदसुतौ यमलर्जुनौ तत्स्वरूपात् येन स तथा । यद्वा — स्वर्गनरकनानायोनिजन्मदुःखकामक्रोधशोकमोहादिलक्षणा पीडा नाधिगच्छतीति नगः अयोव्यावासिनखानरादिरूपो जन्तुः स उद्धृतः स्वस्वरूप नीनो येन स उद्धृतनगः । न गच्छतीति नगः इति निरुक्तं तत्रापि संभवात् । यद्वा—श्रीवराहावतारे गिरिसरित्सरो-वरसागरसहितसमुद्रीलक्षणो नगो दंष्ट्राप्रेण लीलायोद्धृतो येन स तथा । यद्वा—अमृतनिर्मथन-वेलाया तत्प्रदानद्वारा निजशरणसुरनिग्रहपरिरक्षणार्थं मन्दराख्यो नगो धृतो येन कूर्मरूपिणा भगवन्नेति स तथा । एतेन पारतन्त्र्य भगवतो दर्शितं भवति । उक्तं च भगवता, “अहमक्त-पराधीनो ह्यस्यतन्त्र इव द्विपः” इत्यादिना ।

नगमिदिति । प्रचण्डबलिबाहुदण्डगण्डितागण्डमंषद्रागण्डलसुरनिग्रहप्रार्थनया बलि-गर्गनिर्वापणद्वारा सुरहितार्थं नगान् भिनत्तीति नगमिदिन्द्रः तस्यानुज्ञत्वेन अदित्या कश्यपात् जातो नगमिदनुजो धामनः तन्संगोधनम् । दनुजागुलामिद्रेति । तथा दनुजा दानवाः वृत्रासुरप्रमुखाः तेषां कुट्टं समूहः वंशपरंपरा वा तस्यामित्र शत्रो दनुजकुट्टनाशकेति यावत् । दनुजशब्देन ईत्यादयोऽपि प्राद्याः । एतद् ईत्यादिनिर्हणं भगवतो भक्तारिपालनार्थमिति गम्यते । तथाच भगवन्नेवेत्यम्—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥”

इति । तदनेन श्लोकेन यज्ञाद्यनुष्ठानसाधनसमाजितबुद्धिशुद्धिसहितध्वजगादिप्रसाद-
लभ्यतत्त्वसाक्षात्कारप्रयोजनाविद्यालक्षणभक्तितरस्कारसमनियतानन्दावाप्तिप्रतिपादनेन फलाध्यायार्थो-
दर्शितः ॥ ४ ॥

“यतो वाचो निर्वर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह,” “यत्तददेश्यमगोत्रमवर्णं,” “न चक्षुषा
गृह्यते नापि वाचा” इत्यादिश्रुतिप्रदर्शितप्रणाल्या इन्द्रियावगोचरोऽपि भगवान् मत्स्यादियोन्या-
श्रयणमतिगर्हितं दूरीकृत्य स्वमक्षपपरिलानार्थमङ्गीचकारेति समालोच्य भक्तपक्षसंरक्षणविचक्षण-
मबोधनं भवदरविदलनाय पुनः स्तौति—

मत्स्यादिभिरवतारै-

रवतारवताऽवताखिलवसुधाम् ।

परमेश्वर परिपाल्यो

भवता भवतापभीतोऽहम् ॥ ५ ॥

मत्स्यादिभिरित्यादिना । परमेश्वर; परा विचित्रा जगदुपादानकारणीभूता मा
परमा तस्या ईश्वरः स्वामी नियन्ता परमेश्वरः; “गायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्”
इति श्रुतेः । यद्वा—परमाः प्रकृष्टाः हिरण्यगर्भादियः तेषामीश्वरः । यद्वा—परमक्षासावीश्वरश्चेति
परमेश्वरः । हे परमेश्वर ! भवता त्वया अहमाप्तासायुरान्तः प्रविष्टः कामक्रोभलोभमोहशालाङ्कैः
कवलीकृतमात्रः मदीयशरणोऽयमिति मत्वा परिपाल्यो रक्षणीय इत्यर्थः ।

ननु परिपालने रक्षणं तच्चानिष्टनिवृत्त्या भवितव्यमित्यतो जगदनिष्टनिवृत्त्या भवितव्य-
मित्यतो जगदनिष्टनिवृत्तयेतुभूतदशवदनप्रमुखराक्षसान् हत्वा दूरीकृतं साधूनामनिष्टमस्तीत्या-
शङ्कायामाह—भवतापभीतोऽहमिति । भवन्ति स्वर्गनरकबन्धमोक्षविभ्रमा यस्मिन् सः ।
भवसंबन्धितपः कामक्रोधादिजन्यो हृदयविदाहः तस्मात् मीतः संव्रस्तः व्याघ्रादिमुखपतित इव
गतदेहानुसंधानः । कर्मभूतेन भवता अखिलवसुधाम् अवना रक्षता । यद्वा—नन्वीश्वरं संबोध्य
स्वपरिपालनार्थना न युक्ता पतः तमोगुणप्रधानमायोपाधिकृत्य जगत्संश्लेषप्रसिद्धशा पाळयित्-
त्वाप्रसिद्धिरित्याशङ्क्य तद्गुणप्रधानमायोपाधिजन्य तथात्वेऽपि विमलसत्प्रधानमायोपाधिकृत्य

तस्यैवेतिहासपुराणादिषु पालकत्वप्रसिद्धेः तं प्रति मत्परिपालनप्रार्थना युक्ततरा इत्याह—अवतेति । ननु—अनुकूलप्रतिकूलयोः पालनापालने प्रावृतानामपि संभवतः किमाधिक्यं भगवत इत्याशङ्क्य परिच्छिन्नदृशां तेषां कतिपयपदार्थपरिपालकत्वेऽपि निखिलजगद्रक्षकत्वानुपपत्तेः सर्वज्ञस्येश्वरस्यैव तदुपपत्तेः तदाधिक्यं केन वर्णनीयमित्याशयेनाह—अखिलवसुधामिति । अखिला चासौ वसुधाचेत्यखिलवसुधा तामवतेत्यनेन तन्नियासिजनपरिपालनमप्यर्थादुक्तमेवेति वेदितव्यम् ।

ननु—यदुक्तमनन्ताश्रितजनतापरिरक्षकत्वं भगवतः तन्न, धरणीतलयासिजनवर्गमध्य-
गतराघणमुरनरकमुखदनुजकुलहन्तृत्वेन भगवतस्तत्पालकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । तानपि नरक-
फलकदुरितसंपादितदानवादिजन्मबन्धनिरसनद्वारा परमानन्दलक्षणस्वपदं प्रापितवान् भगवा-
निति परमकारुणिकस्य भगवतः तद्रक्षकत्व समुदाचरद्वृत्तिकमेव । तथाचोक्तं भगवता महानारते,
भागवते च आचार्येण श्रीवाकरायणेन ;

“लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथार्भके ।
तद्वदेव महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयोः ॥”

“ये ये हताश्रयधरेण दैत्यास्त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन ।
ते ते गता विष्णुपुरीं नरेन्द्र क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥

अहो बकीयं स्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।
लेभे गतिं धात्र्युचितां कुतोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजेम ॥”

इति । ननु—सखोपाधिकस्य वैकुण्ठवासिनो मम स्वाकारेण धरणीरक्षकत्वस्यादर्शनात्
कथं तद्रक्षकत्वमित्याशङ्क्य तत्कालीनधर्मसेतुविघातकदनुजदमनद्वारा निजसेवकसंतरणार्थं स्वीकृत-
तच्छ्रीलाविग्रहेण त्वयैव परिपालिता वसुधेत्येतत्सुप्रसिद्धमित्याहः—मत्स्यादिभिरिति ।

यद्वा—त्वदीयाज्ञाननिरसनद्वारकत्वात् परिपालनस्यातिरूढनतया मत्प्रार्थना तावन्नि-
रर्थिना इत्याशङ्क्यास्मदात्रिदृष्टया अतिप्रयासासादितमहुन्निधरारी रै- परिमार्जितमहीभारत्य विचंभरत्य
तत्र त्वन्निपम्यानर्थितुभूताज्ञाननिवृत्तिलक्षणम परिपालनं पृथुतरदुर्भरगिरिवरनिबहसंगहनप्रथित-
विभक्त्य श्रीहनुमतः श्रीरामाङ्गुलीयकर्मसहनमत न श्रमनंपादकमित्याशयेन वसुधापरिपालनप्रकार-
मेव भगवतो विशदयति—मत्स्यादिभिरिति । मत्स्यादिभिः अनतारैः प्रादुर्भावैः, अवतारयता ;
स्वीकृतावतारेण, अवता ; रक्षता, परिपालयता, अनेन पुत्रेणाहं पुत्रीनिबद्धं वृतीया । हिशान्दः
सकलपुराणागमभगवन्महीपरिपालनप्रसिद्धिघोतनार्थः ॥ ५ ॥

एवं बहुनिधलीलावतारैः गुरुतरमिनाऽऽडक्ष्यमाणमिर्नरैः भगवतो भक्तपरिपालनमाकलय्य
तं चानन्तविचित्रमायाशक्तिर्नृपं भक्तस्तुष्टं भगवन्तं हृदि प्यात्वा तत्परिपाकउन्धनिजानन्दान्ति-

शयैव पूर्वोक्तफलसंकीर्तनेनैव भगवच्छ्रुतब्रह्मविद्वानमित्र भगवान् भाष्यकारः प्रगायति ।
यद्वा—प्रायेणास्मिन् कालिकाले दुरितनिचयसंदूषिताशयाना विषयविषपरिमुषितशैमुषीणा-
मन्यत्रानधिकारमालोच्य तेषामेव निखिलकल्मषनिरसनद्वारा परमपुरुषार्थप्रयोजनकभगवन्नाम-
कीर्तनेन ;

“रामेति वर्णद्वयमादरेण सदास्मरन् मुक्तिमुपैति जन्तुः ।
कलौ युगे कल्मषमानसानामन्यत्र धर्मे खलु नाधिकारः ॥
अवशेनापि यन्नास्ति कीर्तिते सर्वपातकैः ।
पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहव्रस्तैर्मृगैरिव ॥
एवं निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोमयम् ।
योगिनां नृषु निर्णीतिं हरेर्नामानुकीर्तनम् ॥
कलिं समाजयन्त्यार्याः गुणज्ञाः सारभागिनः ।
यत्र संकीर्तनेनैव सर्वस्वार्थो हि लभ्यते ॥
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥”

इत्यादिबचनैः मतिं स्थिरीकर्तुं फलोक्तिपूर्वकम् ;

“यद्बदाचरति श्रेष्ठस्तच्चदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥”

इत्यादिप्रमाणमनुब्रूय भाष्यकारः स्वयं तत्करोति—

दामोदर गुणमन्दिर
सुन्दरवदनारविन्द गोविन्द ।
भवजलाधिमथनमन्दर
परमं दरमपनय त्वं मे ॥ ६ ॥

दामोदरेत्यादिना । हे दामोदर ! त्वं मे परमं दरम् अपनयेत्यन्वयः । कदाचिद्
बाल्ये कृतानयो यशोदया स्वरूपमबुध्वा उदरे दास्त्रा बद्धः तेन दाम उदरे यस्य स दामोदरः ।

“दास्त्रा बद्धो यतो मध्ये गोपीभिः परिगीयते ।
ततश्च दामोदस्तां स ययौ दामवन्धनात् ॥”

अथवा—दाम जगद्बन्धनरञ्जुः माया उदरे स्वरूपे वायम्ना यस्य स तथा । कदाचिद् बाल्ये
पृथ्वीपुत्राज्ञेन यया मायया स्थावरजङ्गमाभक्तं निश्च मुले प्रदर्शितवान् भगवान् मातुः । उक्तं च ;

“मायिन तु महेश्वरम्” “मम माया दूरत्या” “अनादिमायया सुत.” इत्यादि श्रुति-
स्मृत्यो । यद्वा—दामादिसाधनोपेतत्वे न हिता उदरा उत्कृष्टा अवगतिर्या तथा अवगम्यत इति
दामोदर । श्रवणादिजनिताखण्डाकारघृत्तिविषय इति यावत् । “दामादामोदर विदु ” इति
व्यासवचनात् । दामानि लोकनामानि स्थापयत्युदरान्तरे” इति दामोदरो देवश्च । तेन, “श्रीधर
श्रीसमाश्रित ” इति वा दामोदर । यद्वा—जगद्वन्धनरजुस्वरूपाज्ञान दाम उद् अर
परिच्छिन्न यस्मात् स तथा, स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चकारणाज्ञानादपि व्यापक इति यावत् । “अक्षरा-
त्परत पर ” इति श्रुते ।

ननु—दामबद्धस्य तस्येतरमोचकत्व कथम् । लोके बद्धस्य स्वेतरमोचकत्वादर्शनात् ।
चिद्रूपत्वेन तथात्वे चेतनत्वेनाभिमताना जीवानामपि सामर्थ्यं स्यादिति चेन्न । यशोदावात्सल्यो-
पात्तबन्धनस्यापि मायोपाधेश्वरस्य वशीकृतमायत्वाद्वा रजस्तमोभ्यामनभिभूतनिरतिशयसत्त्वोत्कर्षा-
दनादित्वात्सत सच्चिदात्मकत्वात् सच्चित्स्वरूपसामर्थ्याद्वा तत्सामर्थ्यम् । अस्मदादीना तु अविद्या-
परत प्रत्यात् तत एव कर्तृभोक्तृबलक्षणसमारामिमामानाश्च न तत्सामर्थ्यमिति ईश्वरोचितान्
गुणानौपाधिज्ञानाह—गुणमन्दिर इति । गुणा सर्वज्ञत्परमज्ञारुणिक्तपञ्चगत्रियन्तृत्व-
सत्यकामत्वसर्वेश्वरत्वादयो ब्रह्मादिमिरपि सख्यातुमशक्या, तेषा मन्दिरमिव स्थिति स्थानम् ।
गुणमन्दिर तत्स्थान तथा । “एष सर्वेश्वर एष भूपाल ” “सत्यकाम सत्यसत्कल्प ” इत्यादिश्रुते ।
न च गुणाश्रयत्वे घटादिवज्जडत्वादयो दोषा स्युरिति वाच्यम् । तेषां तत्र कल्पितत्वेन पारमा-
र्थिकानामभावात् तदापादकत्वमयया कल्पितस्य वस्तुविपर्ययसामर्थ्याभ्युपगमे कल्पितरजता-
घाश्रयाणा शुक्तिशकलादीना रजताद्यात्मकनैव स्यादिति न किञ्चिदेतत् । न च क्वचित् पार-
मार्थिकस्यैवान्यत्रारोपोऽन्यथाऽऽरोप्यस्य सर्वथाऽपारमार्थिकत्वे शशशृङ्गादीनामारोप स्यादिति
वाच्यम् । लौकिकपारमार्थिकस्यैवानुपस्थिते, इहोर्पास्थितस्य च क्वचिदप्यपारमार्थिकतैव । अन्यथा
तस्यैवोपस्थितौ नेदमिति तस्यैवैतद्वाधप्रतियोगिव जगति रजतादेरेव न स्यात् । तस्मात् माया-
गुणरूपाधिष्ठानतयैव गुणमन्दिरतेति भाव । न चान्यथाख्यातिशङ्कासमुद्भव । गुणिगुणयोरपि
जीवेशानाभासेन करोति ।”

“यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भरत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या चेद यत्र सः ॥”

इत्यादिश्रुत्या सैन मायानल्पितमित्यचार्येतथा चारोपाभ्युपगमात् तच्छ्रुत्यात्पर ।

“द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिरु-

म्मितापलोमारणरंजलोचनम् ।

मुरं मुहुन्दम्य गुडालकाश्रुतं

प्रदक्षिणं मे प्रचगन्त्यमी मृगाः ॥”

“कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते
जड उदीक्षतां पद्मकृदृशाम् ॥”

“चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ।
यावन्न चन्द्रसंकाशं द्रक्ष्यामि शुभमाननम् ॥
मातुः पद्मपलाशार्क्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥”

“प्रसन्नहासारूपालोचनोल्लस-
न्मुखाम्बुजध्यानपथाचतुर्भुजः ॥”

इत्यादिभागवतरामायणवचनैः स्वकृत्स्नकटाश्लेषेणैव सौन्दर्यमंपत्सारस्वतेन्दिराया निरन्तर-
सान्द्रानुरागपूर्वकावलोक्तविषयत्वेन च भगवतः श्रीवदनसौन्दर्यं केन वर्णयितुं शक्यमित्याशये-
नाह—सुन्दरवदनारविन्देति । वदनमेवारविन्दं वदनारविन्दं सुन्दरम् अतिमनोहरं वदनारविन्दं
यस्य सः, तथा तत्संशोधनम् । तथा ब्रह्माख्यमधुकरसमुच्चितस्यापि मकरन्दनिर्भरत्वेनारविन्दसाम्यं
भगवद्ददनस्य ।

इदानीम्—

“अच्युतः कल्पवृक्षस्तु अनन्तः कामधुग्भवेत् ।
चिन्तामणिस्तु गोविन्दो नामवपुमुदाहृतम् ॥”

इत्यादिश्लोकरोला वाञ्छितार्थकत्वेन चिन्तामणिकल्पस्य गोविन्दनाम्नः,

“ऋग्वेदं मा यजुस्तात मा साम पठ किंचन ।
गोविन्देति हरेर्नाम मेयं गायस्य नित्यतः ॥”

इत्यादिवचनैः रागादिपरिवर्जनपूर्वकं गेयतां दर्शयति—गोविन्देति । व्रजे विद्यमाना
गावस्तु आरुन्ध्यानेनापि ब्रह्मादिभिरपि गणयितुमशक्याः तस्मिन्नामपुरःसरं स्वभावादेव
विन्दन्ति जानानीति गोविन्दः, तत्संशोधनम् । यथोक्तं च भागवते ;

“कृष्णार्त्तमरसंस्वार्त्तैर्वृषीकृत्य स्वमत्सरान् ।
धारयन्तोऽर्भलीलामिर्धिजहुस्तत्र ह ॥”

इति । यदा—स्रस्तामिर्वचनेन गाः विन्दन्ते स्वभवे इति गोविन्दः तत्संशोधनम् । तथा.

“नथा वै धरणीं पूर्वमविदं वै गुहागताम् ।
गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरमिष्टुतः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् गा धरणीं विन्दते इति वा गोविन्द । अथवा—

“अह किलेन्द्रो देवाना त्वं गरामिन्द्रता गतः ।
गोविन्द इति लोकास्त्रा स्तोप्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥”

इति वचनात् गरामिन्द्रत्वेन गतो गोविन्द । अथवा—

“गौरैया नु तथा वाणी ता विन्दति यतो भवान् ।
गोविन्देति ततो देव मुनिभिः कथ्यसे सदा ॥”

इति हरिप्रश्नवचनात् गोमि वेदान्तप्राक्त्यै विन्दते इति वा गोविन्द । “त त्वौपनिषद पुरुष पृच्छामि” “नावेदविमनुते त वृहत्तम्” इति श्रुते । “गोमिरेव यतो वेद्यो गोविन्द समुदाहृत ” इति विष्णुतिलके च प्रतिपादनात् ।

इदानीमाचायो भगवन्नामकीर्तनस्य ;

“अलमलमियमेव प्राणिना पातकाना
निरसनविषये या कृष्ण कृष्णेति वाणी ।
यदि भवति मुहुन्दे भक्तिरानन्दसान्द्रा
करतलकलिता सा मोक्षसाम्राज्यलक्ष्मीः ॥”

इत्यादिप्रमाणोक्तरीत्या कल्मषनिवृत्त्यादिसाधनकज्ञानफलाज्ञाननिवृत्तिलक्षण मोक्षफल भगवतो भगवदविदलनसामर्थ्यप्रदर्शनपुत्ररमाविष्करोति— भगवजलधिमथनमन्दरेति । जगधिमथने अचलमदरादिवत् सेनस्य भगवत् ससार स एव जगधि तन्मथने तन्निवृत्तौ मदरवत् अचलोऽल्पार्थ क्षम इत्यर्थ । तस्योपनमम् । तथा हे गोविन्द त्व मे मम परम दर तपनतनयात् अल्पतममम् अपनय निवारय दूरीकुर्मित्यर्थ । अथानि दराणि उपायैरयथाकृत्वा शक्यन्ते । अस्य तु परमत्रमन्यथयितु विधिप्रमुखैरप्यशक्यत्वात्कालस्य, उक्त च,

बहूनीन्द्रमहघ्राणि देवानां च युगे युगे ।
कालेन समतीतानि कालो हि दुरतित्रमः ॥”

इति ।

यद्वा—“अमय वै जनक प्रातोऽसि” इत्यस्या श्रुते व्याख्यानानुसारे भाष्यकारादिभिः भयशब्दस्वाशानभगवता ध्याग्यातत्वेन प्रहृष्टरस-दस्यापि भयवञ्चिन तत्परम्यैशोचि-

तत्वात् बहुकामप्रलोमितनचिकेतसा प्रदर्शितकामतिरस्करणपूर्वकं दरशन्दिताज्ञाननिवर्तकाल्म-
ज्ञानस्य पृथक्त्वात् । विष्णुपुराणे च—दृष्टाकरालप्रदनश्रीनरसिंहसदृशनमीतमीतसुरनिवर-
प्रेरितप्रहादेनापि श्रीनृसिंह प्रति नाह विभेति त्वन्नूपात् किंतु त्वदीयाया मायाया सकाशादिति
तन्निवृत्तेरेव प्रार्थितत्वात् सुप्रसन्न सारभौमसविध प्राप्य वराटिकाळाभप्रार्थनावदेव यमभीतिनिरा-
करणप्रार्थनाया अकिंचित्करत्वात् परमेश्वरानुगृहीताना भीष्मप्रभृतीना योगशास्त्रनिरताना चोदाळ-
ववीतहव्यादीना स्नेच्छया देहत्यागश्रवणेन तन्निराकरणप्रार्थनाम तरेणापि तन्निवृत्ते सभवात्
परमशब्दोपपदाच्च सकलानर्थनिदानाज्ञानमेवात्र दरशब्दार्थं । तथा च परम कारणत्वेन
प्रवृष्ट, तत एव व्यापकं दरम् अज्ञानलक्षणं भयम् अपनय निवारय दूरीकुर्वित्यर्थं ।

ननु—भवजलधिमयनमन्दरेत्यनेनैव विशेषणेनास्यार्थस्य सिद्धत्वात् पौनरुक्त्यमिति
चेत् । पूर्वेण जन्ममरणलक्षणभयनिवृत्तेरवगतत्वेऽपि तत्कारणानिधानिवृत्तेरनवगमात् प्रथमत
स्तुयुपसर्जनतया प्रतीयमानाया प्राधान्येनात्र प्रतिपादनाद्वा न पौनरुक्त्यम् ।

ननु—अज्ञानस्याभावरूपत्वमङ्गीकृत्य तन्निवृत्तिं प्रार्थ्यते उत भावरूपत्वम् । नाथ
—“माया तु प्रकृतिं विद्यामायिनं तु महेश्वरम्” त्यादिश्रुत्या आकाशादिप्रपञ्चोपादा-
नेवेनावगताज्ञानस्याभावरूपत्वायोगादनङ्गीकृतं वाच्यं । नापि द्वितीय—तस्यानध्यस्तात्वात्
स्वेनैव स्वस्याव्यासे आत्माश्रयात् अज्ञानान्तराङ्गोकारे चानयस्याद्यापत्ते लोकेऽनध्यस्तस्य घटादे-
र्ज्ञानान्निवृत्त्यदर्शनात् । किं च भावरूपाज्ञानस्यानादितया निवृत्तिर्न सभयति । अनादिभास्यात्म-
वन्नित्यवनियमात् परमाणुश्यामतायाश्चानादित्वस्यासप्रतिपत्ते ।

किं च—किमज्ञाननिवृत्तिं सती उतासती, सदसती वा सदसद्विलक्षणा वा ।
बापे चामिन्ना, उतामिन्ना मिन्नामिन्ना वा, मिन्नाभिन्नविलक्षणा वा नाथ, द्वैतापत्ते । न
द्वितीय, आत्मनोऽनादित्वेनाविधानिवृत्ते ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्ते । नापि तृतीय, विरोधात् ।
अत एव न चतुर्थोऽपि मिन्नाभिन्नत्वव्यतिरेकेण प्रकारान्तराभावात् । न च प्रथमद्वितीय, असत्त्वे
शराशृङ्गतुल्याया तस्या साध्यत्वानुपपत्ते । पुरुषार्थत्वाभावप्रसङ्गाच्च । नापि तृतीय ।
विरोधादेव उक्तपक्षद्वयद्रूपणापत्तेश्च । न चतुर्थोऽपि सदसद्विलक्षणत्वेऽनिर्वचनीयत्वेन तस्या
अज्ञानावस्थानप्रसङ्गात् । अनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्ते अनिर्वचनीयत्वानुपपत्तेश्च । नहि घटनिवृत्ति-
घटो भवति । ततश्च सर्वथाप्यनुपपत्ते नाज्ञानस्य निवृत्तिं सभयतीति चेत्,

अत्रोच्यते—न तावदज्ञानस्य कल्पकामावेनावन्पित्तया ज्ञाननिवृत्त्यन्तंभन । प्रदी-
पादिवत्तस्य स्वपरनिर्वाहकतया तस्य स्वप्रकाशे आमन्ति वस्तुतोऽनभवेन वन्नित्यर्थस्य वस्तु-
मुचिनत्वात् । “अवृत्तेन हि प्रत्यक्षा इमे सत्या वामाभवृतापिधाना,” “नासदासीन्नो सदा-
सीत्” इत्यादिश्रुते । नाप्यनादिभावेन तस्य निवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादिभास्यानिवृत्तिरिति

सामान्याव्याप्ते । ज्ञानेनाज्ञाननाश इत्यनुभवसिद्धविशेषव्याप्तिविरोधेन, “तरतिशोकमात्मवित्,” भूयश्चान्ते विद्ममायानिवृत्ति,” “निचाप्य त मृत्युमुखात्प्रमुच्यते” इत्यादिश्रुत्या, “ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः” “तरत्यविद्या वितता हृदि यस्मिन्निवेशिते, योगी मायाममेयाय” इत्यादिस्मृत्या चाज्ञानव्यतिरिक्तस्थले सन्नोचस्यैवोचितत्वात्, तस्यास्माभिः भाष्यत्वानङ्गीकाराद्भावविलक्षणत्वमात्रेण भाष्यत्रयपदेशाच्च । अत एव न प्रथमं कल्प । अज्ञाननिवृत्तेषु “प्रपञ्चोपशमम्” इत्यादिरीत्या सद्रूपालम्भेदाङ्गीकारात्, न चात्माभिन्नाया अज्ञाननिवृत्ते ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्ति, यस्मिन् सति यस्याग्रिमक्षणसम्बन्ध, असति यस्मिन् यस्याभाव तत् तत्साध्यमिति साध्यलक्षणस्य ज्ञाने सत्यज्ञाननिवृत्तिरूपालम्भेऽग्रिमक्षणसम्बन्ध ज्ञानाभावेऽज्ञाननिवृत्त्यभावोऽज्ञानमिति, अज्ञाननिवृत्तिरूपालम्भेऽपि सन्नोपपत्ते । मित्रसत्कारयोः भावाभावयोर्विरोधाभावाच्च नित्यसिद्धायामप्यज्ञाननिवृत्तौ साध्यत्वान्न्या पुरुषप्रवृत्त्युपपत्ते सर्वथाप्यज्ञाननिवृत्ते संभवात् प्रार्थनोपपत्तेति भावः ॥ ६ ॥

एवं भगवान् भाष्यकारः ;

“श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेननम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”

इति श्लोकोक्तनत्रिधमत्तरीना मध्ये द्वितीयभक्तिनिरूपणद्वारा भगवन्तः स्तुत्वेदानीं,

“ध्येयं सदा परिभनघ्नमभीष्टदोहं

तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।

भृत्यार्तिहं प्रणतपालभनाब्धिपोतं

वन्दामहे पुरुष ते चरणारविन्दम् ॥

प्रणतकामदं पद्मजाचितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।

फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥”

इत्यादिमन्त्रेण सकलदुःखापनोदनेन निखिलपुरुषार्थनिदानतया मुमुक्षुजनशरणत्वेनावगता श्रीममुकुन्दहृदयानन्दस्य दसहिनेन्द्रिया सान्द्रानुरागमस्पर्धिता भगवच्चरणमरुपरिभनाभिनां चतुर्था भक्तिर्दृष्टव्येन अन्तरङ्गसाधनपट्टपदीपठनप्रार्थनापूर्वकमेव प्रशरणमुपसंहरति—

नारायण करुणामय

शरणं वरुणाणि तावकां चरणौ ।

इति पट्टपदी मदीये

वदनमग्रेण मदा वमतु ॥ ७ ॥

उक्तं च ; नारायणेत्यादिना । नारं जीवसमूहोऽयनमाश्रयो पत्यान्तर्यामिणः स नारायणः ;

“ब्रह्मादीन्यस्य भूतानि चराणि स्थावराणि च ।
अयनं यत्पुरा त्रिष्णोस्तेन नारायणः स्मृतः ॥
नराज्जातानि तन्वानि नाराणीति ततो विदुः ।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥”

इति महाभारते । अथवा—नारस्य जीवसमूहस्य अयनं प्रवृत्तिः यस्मात् स तथा, तत्संशोधनं तथा । यद्वा—संस्थाशक्तित्वात् नारमयते साक्षादपरोक्षतया पर्ययीति नारायणः तन्मंत्रोपेक्षनं तथा, गत्यर्थानां ज्ञानार्थतायाः प्रसिद्धत्वात् । यद्वा—नारा आपस्ता अयनमाश्रयो यस्य सः नारायणः । तथा च दर्शितम्—

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः ।
ता एता अयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥”

इति मनुस्मृतौ । ननु—

“यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥”

इत्यादिश्रुत्या सम्योपसंहारवर्तुत्वेनातिनिष्ठुरस्वभावतयागतं मामुद्दिश्य तत्र प्रार्थना निरर्थिकेत्याशङ्क्य प्राण्यदृष्टाज्ञात् जगदुत्पत्तिस्थितित्पलक्षणविविधविविचितकल्पनैकशिशिपिनस्तव ।

“सकृदेव प्रपन्नाय तत्रामीति च याचते ।
अभयं मर्षदा तस्मै ददाम्येतद्धृतं मम ॥”

इत्यादित्यदीपत्रचनेनेव निस्सर्गकरणीकस्वभावात्तन्मात् त्वामुद्दिश्यैव मप्रार्थना सकृदेत्याद—करुणामयेति । हे करुणामय ! करुणाप्रचुर करणीकस्वभावेति यावत् । करुणीकस्वभावं च सुप्रसिद्धम् ।

“द्रौण्यस्रविष्णुष्टमिदं मदङ्गं
संतानवीजं बुरुषाण्टवानाम् ।
जुगोष वृद्धिं गत आचचरौ
मातुष मे यः शरण्यागतायाः ॥”

शुन्या हरिस्त्वं शरण्यार्थिनमप्रमेय-
धन्नापुषः पतगलजमुजाधिरुष्टः ।

चक्रेण नक्रवदनं विनिपाद्य तस्मा-
द्वस्ते प्रगृह्य भगवान् कृपयोज्जहार ॥”

“पस्पर्श वालं कृपया कपोले”

“विपजलाशयाद्वद्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतोऽनलात् ।
वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयाद्वृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥”

इत्यादिश्रीभागवतात् अहं तत्रैतौ तावन्तौ चरणौ शरणं आश्रय करवाणि द्वि
स्थापयामि । न्याज्ञानहेतुकस्तसारात् भीत तावन्तौ चरणौ आश्रयामीत्यर्थः ।

ननु—शरणे करवाणीति किं न स्यादिति चेन्न । एकवचनान्तोऽपि शरणशब्दो
द्विवचनान्तचरणशब्दविशेषणत्वादेकवचनम् “वेदा प्रमाणम्” इतिवत् । न च करणार्थ
एव कृधातु न स्थापनार्थ इति वाच्यम् । मच्छिरसि हस्त कुरु” ‘चरणौ पृष्ठे कुरु’ इति
दानस्थापनयो सभवात् । एव ‘दान कुरु’ ‘पात्ररखादिक गृह्याम्यन्तरे कुरु’ इत्यादौ दानस्थाप-
नार्थं कृधातु सुप्रसिद्ध एव । यद्वा—करणार्थ एव कृधातु । न च तथात्वेऽन्यन्यनुपपत्ति
न हि चरणयो कार्यत्व सभजतीति । “सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसक्तामत” इति
न्यायेन स्वर्गी स्यामित्यत्रैव विशेषणे आश्रयणक्रियाया रक्षणक्रियाया वान्वयोपपत्ते ।

इदानीं भगवच्चरणध्यानसाधन पट्टपदीपठन प्रार्थयते—इतीति । इति पूर्वोक्तपदानि
पद्यन्ते गम्यन्तेऽर्था एतैरिति पदानि श्लोका, षण्णा पदाना समाहार पट्टपदी । यथा पट्टपदी
भ्रमरी स्थैर्येण सरोजे निवसति, तथेय श्रीमच्छंकरवदनसरोजविनिर्गता पट्टपदी तत्कर्तुर्मम वदन-
सरोजे सदा वसतु । तदनेन भगवच्चरणध्यानपूर्वकपट्टपदीस्तोत्रपठनस्य पुरार्थचतुष्टयहेतुत्वं
सूचितं भवति ।

ननु—नेष पट्टपदी । किं तु सप्तपदी । नारायण करणामयेति श्लोकेन सप्तश्लोक-
रूपत्वात् । सत्यम् । नारायणेति श्लोकेन पट्टस्तुतिपरत्वेन बहिर्भूतत्वादिति पट्टपदीत्वमेव ।

अथवा—पद्भि उपक्रमादिभि ऋङ्गे पद्यते तात्पर्येणावगम्यते इति पट्टपद परमात्मा ।
सोऽस्य प्रतिपाद्यत्वेन वर्तते इति पट्टपदी सप्तश्लोकात्मनो ग्रन्थः । स मम वदनसरोजे वसत्विति,
तस्मिन् पक्षे न पूर्वोक्तो दोषः ।

वेचन टीकाभारा —नारायणेत्यादि चरणाविलम्बान्तानामेव षण्णा पदानां समाहार-
पट्टपदी, मा मम वदनसरोजे सदा वसत्वियेयार्थं वुनः एवशब्दस्याव्ययद्वितपरामर्शकारत्वे संभवति
व्ययद्वितपरामर्शवत्वम्यापाप्य नादित्याह ।

ननु—पदशब्दस्य पादचतुष्टयात्मकश्लोकपरतया व्याख्यानत्वेन आर्यापदकस्य कथं पट्टपदीत्वमिति चेन्न । आर्याया अपि पादचतुष्टयात्मकत्वेनापि श्लोकार्ययोरभेदात् आर्यापदकस्य तदुपपत्तेः । आर्यालक्षणं चोक्त छन्दोप्रत्यविद्धिः ;

“ यस्याः पादे प्रथमे
द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये
चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥”

इति ॥ ७ ॥

श्रीभाष्यकृद्ददनपङ्कजसंप्रसृतं
सद्भक्तिबोधमुनिदानवचोमरन्दम् ।
आस्वाद्य माद्यतितरां मम मानसालिः
निःसीमसान्द्रनिजभूमपदं हि लब्ध्वा ॥
पट्टपदीनौक्या सर्वानुद्धार नतोऽस्म्यहम् ।
संसारसागरे मग्नान् यस्तं शंकरदेशिकम् ॥
भगवद्भक्तिगन्धाढ्यैः कुसुमैर्वाद्भ्यैः कृता ।
पट्टपदीमञ्जरी सम्यग्योजिता कृष्णपादयोः ॥

इति श्रीमपरमहंसपरिभाषकाचार्य श्रीशिवनारायणानन्दतीर्थ-
गुरुचरणसेनकृश्रीशंकरानन्दतीर्थविरचिता
पट्टपदीस्तोत्रव्याख्या मञ्जरी
समाप्ता.

श्रीशङ्करभगवत्पादविरचितम्
॥ श्रीगोविन्दाष्टकम् ॥



श्री आनन्दज्ञानकृतटीकया समलङ्कृतम्

इह खलु सङ्कलोकहितान्तर भगवान् श्रीमहाविष्णु भुवनहिताभ्यर्थितो भूमा-
जिहीर्षया यदुकुलेऽनतीर्णस्सनत्रादिमुनिजनैरनुगीयमानस्तु शरितो भगवान् नन्दगोपवेश्मनि विजहार ।
तमेव विहारमष्टमि श्लोकेऽस्त्यमित्यादिरुपरर्णयन् भगवत्पूज्यपादमुनि अस्तसमस्तविशेष
सच्चिदानन्दाद्वय परमात्मानमिष्टौति—सत्यमिति ।

श्लो॥ सत्यंज्ञानमनंतं नित्यमनाकाशं परमाकाशं
गोष्ठप्राङ्गणरिङ्गणलोलमनायासं परमायासम् ।
मायाकल्पितनानाकारमनाकारं भुवनाकारं
क्षमामानाथमनाथं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ १ ॥

परमश्चासानन्दधेति परमानन्द त निरतिशयानन्द, गोभि गीर्भि, तत्वमस्यादि-
वाक्यै वेद्यत इति गोविन्द त निरतिशयानन्द, प्रणमत, प्ररुर्षेण भक्तिश्रद्धातिशयेन नमत,
वाङ्मन कायैरर्चयत । अर्चनाया किं फलमित्याकाङ्क्षाया परमेश्वरप्रसादेन सत्यज्ञानादिलक्षण-
परमार्थप्राप्तिरेव मुख्यफलमित्यभिप्रेत्य त विशिनष्टि, सत्यं, अनाथ ज्ञानान्तरेण विषयासत्व-
प्रतीतिर्नाश, यथा, तद्योग्यस्य शुक्तिनादात्रारोपितस्य रजतादे विवेकज्ञानेन बाध्यव न तथा
बाध्यमस्य अविफलितत्वात्, स्वल्पभूतत्वात्, रूपा तरप्राप्यभावाच्च । ननु सत्यत्वे प्रमाण-
मस्ति वा न रा, अस्तिचेतद्विषयत्वेन पटादिवत् विषयप्रमाणाद्यने, नास्तिचेत्, कथं सत्यत्व-
सिद्धिरित्याशङ्कयामाह, परमानन स्वयप्रनाशत्वात् मलयमित्यभिप्रायेण त विशिनष्टि, ज्ञान-
मिति । “ निज्ञानमानन्द इत्य ” “ प्रज्ञान ब्रह्म ” “ सत्य ज्ञानमनन्त इत्य ” इत्यादिश्रुते
शक्तिमात्रविषय, अत एव स्वयप्रभमित्यर्थ । सत्यत्वात् ज्ञानराद्य अनन्तं, अन्त, सीमा,
इयता न विषये यस्य मोऽनन्त, न देशत कायत वस्तुनोऽप्यपरिच्छिन्नम् । तथाहि, न ताव-
देशत परिच्छिद्यते, “ यच्च विविज्जगामो दृश्यते ध्रुवनेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तसो ध्याप
नारायण स्थित ” इति परमाना संगतत्वात्तानामात् । नापि कायत परिच्छिद्यते “ न जायते
ध्रुवो वा कटाचिन्नाय भूना भरिता वा न भूय ” इत्यामनो जमविनाशप्रतिषेधात् । नापि
यन्तु, अस्य निमित्तोपादानत्वेन स्यात्परिच्छिन्नतरात्तानामात् । “ आदानते च यत्नास्ति
यनेनानेऽपि तत्तथा ” इति न्यायात् अनापविषयापरिच्छिन्नस्य निवृत्तैतस्य रज्जुर्गगादिवत्

दृश्यत्वेनाधिष्ठानमात्रावशेषत्वात् । अत एव नित्यमविनाशि “नित्यं विभु सर्वगतं सुसूक्ष्मं” इति श्रुते । “अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वं तदतः” इति स्मृतेश्च सर्वदापि विद्यमानमित्यर्थः । ननु आकाशादेस्तावत् आमनं सकाशादुत्पत्तिश्रवणात् ऋक्षणोऽपि आकाशादिप्रपञ्चान्तं पानि वेनानित्यत्वमित्याशङ्क्य तस्य च आकाशादित्रिलक्षणत्वेन जन्माद्यभावात्त्रिलयत्वसुस्थितमित्याशयेनाह अनाकाशमिति । “अतमोऽयं अनाकाशः” इति श्रुते । आकाशात् व्यतिरिक्तं तत्त्वग-रहितं चेत्यर्थः । जन्मादिमद्भूतत्रिलक्षणत्वादेन परमाकाशः, आसमतात् कारात् इत्याकाशः, परमश्चासावाकाशश्चेति परमाकाशः, त, परमाकाश इत्यर्थः । “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वा” इति श्रुते, “उपोनिषामपि तज्ज्योतिः” इति स्मृतेश्च । एतत्पदतयामिष्टं त्वदतयाभिगौति—गोष्ठप्रांगणरिंगणलोलमिति । गावश्चोरादीनि इन्द्रियाणि तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठं “स्वर्गोपशुपायज्जटितेऽपृष्णिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौ लिङ्गं चिह्नं हशेभूमौ” इति चिदधिष्ठिताहकारः । स एवास्य प्रांगणं अभिव्यक्तिस्यानं, चत्तरगो वा, तत्र रिंगणं स्वयं कार्यकरणमत्रात्प्रेरकत्वे तत्र लोठ, “य आसि तिष्ठन्नतरो यमयतीति” श्रुते, “ईश्वरस्तभूतानां हृद्देशेऽर्जुन निश्चिन्ति । भ्रामय सर्वभूतानि यन्त्राब्दानि मायया” इति भगवद्ब्रह्मणोऽपि कार्यकरणमत्रात्प्रेरकत्वे लोलमित्यर्थः । तर्हि प्रेरकत्वेनायासरस्यादित्याशङ्क्याह—अनायाममिति । अयन्कातवत् सन्निधिमात्रेण प्रेरकत्वेनानायामायासरहितमित्यर्थः । परमं अत्यन्तं आयासं, कर्तृत्वोक्तं प्रकृष्य यस्य स परमायामः, त, परमायासं “श्रोत्रं चक्षुस्पर्शनञ्च रसनं प्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं निषयानुपसेवो” इति भगवद्ब्रह्मणात् समारदुखादिविषयज्ञमिति यावत् ।

नन्वेवस्मिन् एतदुभयं कथं घटनं इत्याशङ्क्यायामस्य मायामयत्वानायासदोष इत्याशय-यानाह—मायाकल्पितनानाकारमिति । अघटितवृत्तनापटीयसी माया, तथा परिवर्तित-नानाकारं शरीरं भोगायनं यस्य स तथोक्तं त, शरीरादेः मायामयत्वात् तन्निर्गमनं स आयासोऽपि तयानिर्गमनेत्यर्थः । “परास्य शक्तिर्विभ्रं श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवृत्तिका च” इति श्रुते । स्वतस्तु अनाकारः, अशरीरः, “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यवि-षयश्च दृश्यते ।” “अशरीरं वायुं सतं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति श्रुते अशरीरास्य सुखदुःखभोग-रहितत्वश्रवणात् नित्यमुक्तमित्यर्थः । नन्वनाकारधेतुः कथं ब्रह्माद्याभ्यामनायासात् ये प्राणितो मम प्रभूता इति वेदात्तमायं मगच्छन् इत्यत आह—भुवनानाकारमिति । भुवनं मायामयं आभ्य-स्यपर्यन्तं आकारं यस्य स तथोक्तं त, सर्वत्रान्ते सर्वशरीरमिति भगवत्पादवचनादर्थात् “परास्य शक्तिर्विभ्रं श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवृत्तिका च” इति श्रुते । इहामानाये, इहामा भूमि मा लक्ष्मी तयोर्नायं वज्रं त, न्यय अनायं नायगटिनं स्वतः प्रभित्यर्थः । स्वातन्त्र्यमेव प्रकटयति—परमानन्दमिति । “आनन्दो ब्रह्म” “अयमाना ब्रह्म” इत्यादिश्रुते परमानन्द-निर्गमनानन्दं गोविन्दं प्रणमनेत्यन्वयः ॥

गोविन्दं नम गोविन्दं नम गोविन्दं नम गोविन्दम् ।

श्रीहरि गोविन्दं नम गोविन्दं नम गोविन्दं परमानन्दम् ॥

श्रीहरि गोविन्दाय नम इत्युत्तरोत्तरश्लोकानां गानकाले वक्तव्यम् ॥ १ ॥

“यथा मातृमापितृमानाचार्यगर्भ्यात्” “आचार्यवान्पुरो वेद” इति श्रुते
अस्यापि मातृशिक्षणं दर्शयति—मृत्स्नामिति ।

श्लो ॥ मृत्स्नामत्मीहेति यशोदाताडनशैशवसंत्रासं

व्यादितमत्रालोकितलोकालोकरुचतुर्दशलोकालिम् ।

लोकत्रयपुरमूलस्तंभं लोकालोकमनालोकं

लोकेशं परमेशं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ २ ॥

श्री हरिगोविन्दाय नम । हे कृष्ण इह अस्मिन्मन्दिरे क्षीनेनपनीतादिमिराक्ष्ये
मृत्स्ना मृत्तिना विमामि निममं भद्रयसीति यशोदाकर्तृषु ताडन यशोदाताडन तस्मिन् समये
शैशवसन्त्रास भीति यस्य स तथोक्त त बाळयदतिमीतमित्यर्थ । १८ मृदुभक्षणपाराधपरिहारत्वेन
मात्रे विश्वरूप दर्शितमनित्याह, व्यादितमत्रालोकितलोकालोकरुचतुर्दशलोकालिम् ।
व्यादित विवृत यद्वक्त्र तस्मिन्नाश्रितना दर्शिता लोकालोकरुचतुर्दशलोकानां आलि पङ्क्ति
येन स तथोक्त त । लोक्यते इति लोका पृथ्यादय सप्त, न लोक्यते तामिरिति अशोका.
अतत्यादय सप्त, अतएव चतुर्दश लोका तेषामालिरिति विग्रह । किंच लोकत्रयपुरमूलस्तंभं
इति लोकानां भुवनानां त्रय लोकत्रय, तदेव पुरतस्य मूर्त्तभ स्थितिहेतुमित्यर्थ । “यदादित्य-
गत तेजो जगद्भासयतेऽग्निः । यच्च द्रमसि यच्चामौ तत्तेजोविद्धि मामह ॥ इति भगवद्रजनाव
लोकाग्रेण लोका आनन्दस्तत्रगर्भता आगेक्यते प्रभासयते येन स तथोक्त त । स्वयत्वं
नालोकः आलोकहित त । अन्ययाअनयस्या प्रमज्येत “भीयात्माद्वात पवने भीषेदेति सूर्य”
इति श्रवणात् । लोकेशं लोकानां वापरादीनामीश शास्त्रार “वातादयो महानीर्यास्वतन्ना बाहु-
शाग्नि । तेऽपि भीता प्रमते ते ब्रह्मणोऽपि महत्तना ॥” इति सुरेश्वराचार्यवचनात् । किंच
परमेशं परमा इन्द्रादिव्यस्वरूपा तन्वादय तेषामपीश “यो ब्रह्मण विद्धाति पूरं यो वै वेदाथ
प्रद्विणोति तस्मि । त ह देवनामनुद्धिप्रकारा सुमुर्धुं शरणगह प्रपथे ॥” इति ब्रह्मादीप्रयुप-
देष्टृश्रवणात् सप्त सर्वेश्वर चेत्यं ।

श्लो ॥ त्रैविष्टपरिपुरीरामं क्षितिभागं भयरोगं

कैवल्यं नपनीताहारमनाहार भुवनाहारम् ।

वैमल्यस्फुटचेतोऽचिचिदेषामाममनामासं

शं वैरलशान्तं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ३ ॥

श्री हरिगोविन्दाय नम ॥ त्रिविष्टपे वसति ये द्वैविष्टपा स्वर्गलोकवासिनो देवा
 तेषा रिपय शत्रय दानया, तेषु ये वीरा शूरा तान् हतीति, त्रैविष्टपरिपुत्रीरुद्र त क्षिति
 भार्गवमिति दुष्टसंहारेण क्षितेर्भार हति हस्तीति क्षितिभारय त । नत्रेतानया कथनिदर्शना
 नर्थनिवृत्तिर्त्तानस्येत्यत्राह, भ्रुरोगगन्धमिति, भ्रुरोग ससारोग हति नाशयतीति भ्रुरोगग्र
 त । “मिपकृतम त्वा मिपना शृणोमि” इति श्रुते ममारवैद्यमित्यर्थ । तत्र हेतुमाह
 वैमल्यमिति, गुरुपसर्पणपुरस्सर मन्त्रावाक्यश्रमणजनितेन ज्ञानेन अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ निरति-
 शयानन्दावाप्तिरूप वैमल्यपदमित्यर्थ । “पूतामा परमात्मा च मुक्ताना परमा गति ” इति
 व्यासवचनात् । अथापि अयारोपवशेन नवनीताहार, नवेन नूतनशरीरेण नीत प्रापित विषय
 जात आहारो यस्य स नवनीताहार, अविद्यामन्थाया विषयज्ञमित्यर्थ । “अनभ्रन्नयोऽमिचा-
 वशीति” इति श्रुते अपयाददशायामनाहारअभोक्ता । “यस्य व्रत्र च क्षत्र चो मे भयत ओदन ”
 इति श्रुते भुजनाहार, भुजन नामव्यपामय नगत् आहार विमात्रतावशेन यस्य स तथोक्त
 त । तर्हि कीदृग्नित्र केन प्रनारेण कुरोपलभ्यत इत्यानाथाया, निष्पन्नगबुद्धौ श्रुत्याचार्य
 प्रसादेनेत्याह, वैमल्यस्फुटचेतोवृत्ति विशेषाभासमिति । वमल्येन रागादिमलराहित्येन स्पृष्टा
 व्यक्ता या चेतोवृत्ति बुद्धि तस्या विशेषेण अपरोक्षतया आभासो यस्य स तथोक्त त । तर्हि
 प्राह्वयेन जडत्वप्रसग इत्यत आह, अनाभासमिति “यस्यामन तस्य मत मत यस्य न वेद स ।
 अविज्ञात विज्ञानता विज्ञातमविज्ञानता ॥” इति श्रुते दृश्यवनिषेधात् विषयतया आभासो न
 विद्यते यस्यसोऽयमनाभास त । “न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मन । न विभ्रो न
 विजानीम” इति श्रुते चशुरादीनामगोचरतया स्वतस्सुरतमित्यर्थ । अत एव शैर्ष, खारि
 तद्धितविधानात् शिव भद्र निरुपद्रवमित्यर्थ । तत्र हेतु केवलज्ञान्तमिति “साक्षी चेता केवलो
 निर्गुणश्चे निश्रुते, केवन्तया विमात्रावशेनतया शातमुपशात सारभूतमित्यर्थ । यत्र त्वस्य
 सन्मामैत्राभूत् तत्केन क पश्येत् तत् केन क जिघ्रेत् तत्केन क विजानीयादि” ति श्रुते
 मुक्तास्थया दर्शनादित्रियाशूयवात् केवलविद्रूपमिति भाव ॥ ३ ॥

केवलविद्रूपवे कथ भक्तानुपाह्वयमिति चेत् मेन चोच अस्याचिन्त्यशक्तिवेन
 स्वेच्छावतारवमित्याह—गोपालमिति ।

श्लो ॥ गोपाल प्रभुलीलाविग्रहगोपालं बुल्लगोपालं
 गोपीखेलनगोवर्धनधृतिरीलालालितगोपालम् ।
 गोभिर्निगदितगोविन्दस्फुटनामान बहुनामान
 गोधीगोचरदूर प्रणमत गोविन्द परमानन्द ॥ ४ ॥

श्रीगोविन्दाय नम ॥ गोपत्रेण गा पशुर् पात्र्यतीति गोपाल त । प्रभुलीला
 विग्रहगोपाल, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्त्यात् प्रभु, स्वभावादेव लीला तथा स्वेच्छाशक्त्यात्

परिगृहीत विग्रह तेन । गा वेदान् पशुबुध यज्ञादींश्च पारयतीति तथोक्त । कुलगोपालं, कौ, भूमौलीयत इति कुल शरीर तच्च गाश्च इन्द्रियाणि च पारयतीति कुलगोपाल त । सुपुत्रिमूर्च्छादौ भ्रातिपरिहाराय प्राणेन शरीरादिरक्षन्मित्यर्थ । गोपीखेलनगोर्धनधृतिलीलालाञ्जित गोपालमिति । गोपीभिस्सह खेलन विहरण नदर्थं वन प्राप्ते वृष्टिनिवारणाय गोर्धनगिरे धृति धारणा सैव लीला अयत्नसायनात् तथा लीलया लाञ्जिता पालिता गोपाला येन स तथोक्त त । “आस्यजानतो नाम चिद्विक्त्वन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे” इत्यादिभि वेदै निगदित, गोवि देतिस्फुट प्रसिद्ध नाम यस्य स गोभिर्निगदितगोविदस्फुटनामान । बहुनामान बहूनि असरयातानि नामानि यस्य स त बहुनामानं ” । सर्वाप्येतानि परब्रह्मण नामेति पुराण वचनात् असरयातनामानमित्यर्थ । तर्हि नामरूपसन्धात् असगग्रहानिरित्यत्र आह गोधीगोचरदूरमिति “यतो वाचो निर्वर्तते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुते गोगोचराच्च धीगोचराच्च दूरे निर्गुणे निष्कलपरमानन्दविद्रूपे परमाग्नि शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताना जातिगुणत्रिया दीना अमभवादवाव्यतिगम्यमित्यर्थ ॥ ४ ॥

ननु अनाङ्गमतिगम्यत्वे “त त्वौपनिषद पुरप पृच्छामि” इति उपनिषद्वेद्येव कथ-
मित्याशङ्क्य आग्नि अविद्याप्यारोपितातद्धर्मनिरसनमुखेन कथञ्चित् प्रतिपादकवादित्यमि-
प्रायेण तथोक्तमित्याशयेनाह—गोपीमण्डलेति ।

श्लो ॥ गोपीमंडलगोष्ठीभेद भेदावस्थमभेदानं

शश्वद्गोरपुरनिर्धृतोद्धतधृच्छीधूमरमौभाग्यम् ।

श्रद्धाभक्तिगृहीतानंदमचिन्त्य चिन्तितमद्भ्यां

चिन्तामणिमणिमान प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ५ ॥

श्रीहरिगोविदाय नम ॥ गोपीना महत्त समूह तेन सह गोष्ठीभेद व्रीडा-
विशेषो यस्य स तथोक्त त, रासत्रीणावृत्तमित्यर्थ । अत एव भेदावस्थं भेदेनावतिष्ठत इति
भेदावस्थ त “रप रप प्रतिगपो बभूव” इति श्रुते अत्रोपाधिब्रह्मादनेस्वरूपमित्यर्थ ।
स्वतरु अभेदाभमभेदानामान यस्य स तथोक्त त । शश्वद्गोरपुरनिर्धृतोद्धतधृच्छीधूसरसौ
भाग्यं इति शश्वत् अनरत गवा सुरेण चरणेन निर्धृता तिसरा यतिता उद्धृता च या धूलि
रज पत्रिका तथाधूसर ईषपाण्डर तदेव सौभाग्यं स्वयंकार्यं यस्य स तथोक्त त । श्रद्धाभक्ति
गृहीतानंदमिति, “श्रद्धस्व मौग्य” “श्रद्धभदेव मनुजे” “अज्ञाथाश्रद्धानथ मंशयामा
मिनश्यनि” भक्त्या माममितानाति यानान् यथाग्नि तत्रत ” इति श्रुतिस्मृतिरचनात् श्रद्धाभक्ति-
भ्यां र्धधित् गृहीतधेत् प्रणतृणामानन्द मुक्तानां त्रिर्वाणसुगतमित्यर्थ । तर्हि प्राणनेन जडत्वं
प्राणविद्याशक्त्याह, अचिन्त्यमिति, “अप्यतोऽयमचित्योऽयमधिनायाऽयमुच्यते” इतिभगव
द्वचनात् अचित्यं मनमोऽप्यविषयमित्यर्थ । मनमोऽप्यविषयधेत् नास्त्येव शशविपाणत्रदित्याश-

व्याह—चिन्तितसद्भावमिति “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यप्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्र तद्ब्रह्मेति” “कोह्योवान्यात्कः प्राण्यात् यदेप आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति” इति श्रुतेः चिन्तितो निश्चितः सद्भावः सत्ता यस्य सः तथोक्तः तं । चिन्तितसद्भाववन्वादेव चिन्तामणिमिति, चिन्तामणिः चिन्तितं ददाति तं “आयुरारोग्यमथांश्च भोगाश्चैवानुसङ्गिकान् । ददाति ध्यायतान्नित्यं सर्वार्थान्प्रददन्हारिः ॥” इति पुराणवचनात् वांछितार्थप्रदमित्यर्थः । “अणोर्णीयान्महतो महीयान्” इति श्रुतेः अणिमानं सूक्ष्मात्सूक्ष्मं अतर्कितमित्यर्थः । गोविन्दाख्यं परमानन्दं अकृतमानन्दस्वरूपं प्रणमत प्रकर्षेण नमस्कारं कुरुतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

“जक्ष्क्रीडन्नममाण.क्षीमिर्वा यानैवेति श्रुतेः अस्य जीवन्मुक्तां दर्शयतिः स्नानव्यापुलेति

श्लो ॥ स्नानव्याकुलयोपिद्वस्त्रमुपादायागमुपाारुढं
व्यादित्सन्तीरथदिग्घ्ना दातुमुपाकर्षन्तन्ताः ।
निर्धूतद्वयशोकविमोहं बुद्धं बुद्धेरन्तस्थं
सत्तामात्रशरीरं प्रणमत गोचिन्दं परमानन्दम् ॥ ६ ॥

श्रीहरिगोविन्दाय नमः । स्नानार्थं जलक्रीडार्थं व्याकुलाः संभ्रान्ताः याः योषितः तासां वस्त्रमुपादाय स्त्रीकृत्य अगं वृक्षं उपारुढमारुढं अच्युतमित्यागमवचनात् । पुनः कीदृग्निधमित्याह अथेति । अथानन्तरं दिग्घ्नाः दिगंघ्नाः, अत एव वक्षं व्यादित्सन्तीः आदातुमिच्छन्तीः ताः योषितः उपसमीपे आकर्षन्तं खनिःकृतमानयन्तं । तर्हि स्त्रीलम्पटत्वाद्ययमप्यसंपूर्णकाम इत्यत आह—निर्धूतद्वयशोकविमोहमिति । निर्धूताः नितरां वंषिताः द्वयशोकविमोहा.येन सः तथोक्तः । तं । द्वयं रागद्वेषादिकं शोकश्च विषयालाभजनितं दुःखं, विमोह च शोकादिहेतुरज्ञानं एते सर्वे निर्धूताः येनेति स्वभावतश्चायं विषयलंपटो न भवतीत्याह—बुद्धमिति । प्रबुद्धं, अप्रबुद्धानामेव विषयपारवश्यं नतु प्रबुद्धत्येत्यर्थः “मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः” इति भगवद्वचनात् बुद्धेरप्यन्तस्थं तत्साक्षितया स्थितं सत्तामात्रशरीरं “सदेव सोम्येदमप्र आसीत्” इति श्रुतेः सन्मात्र-विग्रहं प्रणमतेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥”

इति भगवद्वचनात् लोकसंरक्षणार्थं यदुत्तुल्लेऽवतीर्णमितिप्रसन्नं परममङ्गलरूपं परमात्मानं प्रस्तौति कान्तमिति—

“कान्तं कारणकारणमादिमनादिं कालघनाभासं
 काळिन्दीगतकालियशिरसि सुनृत्यन्तं मुहुरत्यन्तम् ।
 कालं कालकलातीतं कलिताशेषं कलिदोषम्
 कालत्रयगतिहेतुं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ७ ॥

श्रीहरिगोविन्दाय नमः ॥ “आर्द्रेक्षुचापमवलंबितपुष्पवाणमारक्तनेत्रमपरोद्धृतशंख-
 चक्रं । विन्यस्य वेणुमधरे सुनिनादयन्तं संमोहयन्तमिह पाशशृण्णी वहन्तं ॥” इति रहस्यागमवच-
 नात् कान्तं कमनीयं अत्यन्तसुन्दरं—

“कदाचिदाद्यो ललितः पुरुषः कृष्णविग्रहः वंशनादविनोदेन करोति विवशं जगत्,”

“योऽयञ्चकास्ति गगनार्णवरत्नमिन्दुः यो वा सुरासुरगुरुः पुरुषः पुराणः ।
 यद्दाममर्षमिदमन्तकसूदकस्य देवि त्वमेव तदिति प्रतिपादयन्ति ॥”

इति वचनात् त्रैलोक्यसुन्दरावतारमित्यर्थः ।

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
 तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥”

इति श्रुतेः कारणकारणं जगत्कारणप्रकृतेरपि कारणमधिष्ठानभूतं, “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्”
 “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” “तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशस्मंभूतः” इत्यादिश्रुतिभ्यः आदिं जगदुपादानं, स्वयं धानादि आदिः कारणं न विद्यते
 यस्य सः अनादिः त स्तत्सिद्धमित्यर्थः । उपासनसमये कालघनाभासं “कृष्णवर्णं कलौ युगे”
 इति वचनात् नीलमेववर्णमित्यर्थः । कालिन्दी यमुना तद्रतस्य कालियनागस्य शिरसि मुहुर्मुहु-
 रत्यन्तमतिशयेन सुनृत्यन्तं “कालोऽस्मि लोकक्षयवृत् प्रवृद्धो लोकान्समाहर्षुमिह प्रवृत्तः”
 इति भगवद्रचनात्, कालं कालात्मकं संहतारं, स्वयं तु कालकलातीतं कालो भूतभविष्यद्वर्तमान
 लक्षणं कलाश्च निमेषकाष्ठनिवृत्तिप्रतिष्ठादयः । कालं कलाश्चातीत्य वर्तत इति, कालकलातीतं
 “अत्यनिष्ठदशागुलं. अतो ज्यायांश्च पूरुषः” अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादनन्यत्रास्मात्कृतावृतात् ।
 अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पदयसि तद्रद ॥” “अन्यदेव तद्विदिताद्यो अविदितादधि” इति
 श्रुतेः कार्यकारणगन्धरहितमिति भावः । अथापि संसारावस्थायां कलिताशेषं “तस्य वाक्कन्तिः
 नामानि दामानि तस्येदं वाचा तन्व्या नाममिर्दाममिस्सर्वं सितमि”ति श्रुतेः. कलिताः बद्धा.
 नामरूपैर्योजिता. अशेषा जीवा येन सः तं. अमक्तानां भवहेतुमित्यर्थः, भक्तानां बन्धनिवर्त-
 कमित्याह, कलिदोषमिति । कलौ काले ये दोषाः संभवन्ति विहिताकारणप्रतिषिद्धकरण-
 लक्षणान्स्तान्तोषान् स्मरणमात्रेण हन्ति नाशयतीति कलिदोषाः “कलाव्यतिशोपाद्रेषु विषया

वृष्टमानसः । वृत्त्वापि सकेलं पापं गोविन्दं संस्मरञ्छुचिः ॥ अतिपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमित्त-
मच्युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥ शाठ्येनापि नमस्कारः प्रयुक्तधकपाणये ।
भवाश्रयणां वन्दानामुद्वेजनकरोहि सः ॥” इति पुराणवचनात्, कलिमलापहमित्यर्थः । सूर्याग्ना
कालत्रयगतिहेतुमिति, कालत्रयस्य गतिहेतुः तं प्रणमतेत्यन्वयः ।

पुनरप्यशेषगीर्वाणवन्दयतया वृन्दावनस्थं गोविन्दं प्रस्तौति-वृन्देति ॥७॥

श्लो ॥ वृन्दावनमुचि वृन्दारकगणवृन्दाराधितवन्द्येहं
कुन्दाभामलमन्दस्मेरसुधानन्दं सुहृदानन्दम् ।
वन्द्याशेषमहामुनिमानसवन्द्यानन्दपदद्वन्द्वम्
वन्द्याशेषगुणार्धिं प्रणमत् गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ८ ॥

श्रीहरिगोविन्दाय नमः ॥ वृन्दावनमुचि वृन्दावनप्रदेशे रासक्रीडायां प्रवृत्ताया
वृन्दारकगणाः देवगणाः तेषांवृन्दं समूहः तेन आराधिताः वृजिनाः वन्द्याः श्यावनीयाः ईहाः
चेष्टाः क्रीडा यत्न सः तथोक्तः तं । कुन्दस्य कुन्दवल्लीकुसुमस्य आमेवाभा कान्तिर्यस्य सः
कुन्दाभश्चासौ अमलमन्दस्मेरः स एव सुधा पीयूषमिति कुन्दाभामलमन्दस्मेरसुधा तथा आविर्भूता-
नन्दविशेषो यस्य सः तथोक्तः तं । सुहृदानन्दमिति । सुहृदां सुष्टुचित्तानां आनन्दं मुक्तानां
निर्वाणसुखमित्यर्थः । वन्द्याशेषमहामुनिमानसवन्द्यानन्दपदद्वन्द्वं इति । वन्द्याश्च ते अशेष-
मुनयश्चेति वन्द्याशेषमहामुनयः नारदादयः तेषां मानसेन हृदयेन वन्द्य ध्येयमानन्दप्रदं पदद्वन्द्वं
यस्य सः तथोक्तः तं । वन्द्याशेषगुणार्धिमिति, वन्द्याश्च ते अशेषगुणाः शान्त्यादयश्चेति वन्द्याशेष-
गुणाः ते । आधीयन्ते आसमन्ताद्वीयन्ते पूर्यन्ते येनेति वन्द्याशेषगुणार्धिः तं । प्रणमतेति लोणच-
पुरुषबहुवचनम् ॥ ८ ॥

यस्तु एतद्रोविन्दाष्टकमनुदिनं पठति भक्तस्सन्नामधेत् कामानां फलमाप्तेति विष्णोः
मानां मोक्षो भवतीति स्तोत्रपाठकानां फलं कीर्तयति—

श्लो ॥ गोविन्दाष्टकमेतदधीते गोविन्दार्पितचेता यः
गोविन्दाच्युत माधवविष्णो गोकुलेनायक कृष्णेति ।
गोविन्दांघ्रिसरोजध्यानसुधाजलार्धतुममस्तापो
गीविन्दं परमान्दामृतमन्तस्थं स समभ्येति ॥ ९ ॥

यस्तु निरन्तरं गोविन्दार्पितचेतास्सन् एतद्रोविन्दाष्टकम् गोविन्दार्पितचेता यः
विष्णो गोकुलेनायक कृष्णेतीत्येतानि नामानि कीर्तयन्, स गोविन्दार्पितचेता यः
धौतसमस्तावः, प्रक्षाळिताशेषपापो भूत्वा गोविन्दं परमानन्दामृतमन्तस्थं स समभ्येति

सम्यक् निरपद्रवस्थानं आप्नोति “देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि” इति भगवद्-
वचनात्—

“मन्मनाभव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥”

इत्यर्जुनं प्रति भगवतोक्तं, तस्माद्यस्य ब्रह्मभाषना दृढा भवति सः ब्रह्मैव भवति । “तरति शोक-
मात्मवित्” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति श्रुतेः ॥ इति श्रीभगवत्पादीयवृत्तौ टीका समाप्ता ॥
ओं तत्सत् ॥ हरिः ओं ॥

विप्राणां यतियोगिनां श्रुतिमतां वेदान्तिनां कर्मिणां
चण्डालादिषु यौवनञ्च भङ्गतां एकान्ततो वासिनां ।
हत्यापानसुवर्णचौर्यं गुरुदारासंगमं कुर्वतां
सर्वेषामिदमेव नाम शरणं विष्णोः परं मङ्गलम् ॥

ओं



इति श्रीमत् परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य
श्रीमदानन्दज्ञानविरचितं
गोविन्दाष्टकविवरणं
सम्पूर्णम् ॥



ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यमणीतम्

॥ मनीषापञ्चकम् ॥

श्रीबालगोपालेन्द्रमुनिविरचितमधुमञ्जरीटीकासहितम् ।



श्रीमद्यतीन्द्रनाथस्य जगन्नाथमुनि गुरम् ।

मनीषापञ्चकन्याद्या तन्यने मधुमञ्जरी ॥

तत्रादौ कथा निरूप्यते —

कदाचिच्छंकराचार्यः काशीं प्रति पुरीं ययौ ।

तस्य ज्ञानपरीक्षार्थं कश्चिद्देवस्ममागतः ॥

चण्डालरूपी तं दृष्ट्वा गच्छ गच्छेति चाब्रवीत् ।

तथोक्तवन्तमाचार्यं स देवः पुनरब्रवीत् ॥

तथाहि —

अन्नमयादन्नमयमथवा चैतन्यमेव चैतन्यात् ।

द्विजवर दूरीकर्तुं बांछसि किं ब्रूहि गच्छ गच्छेति ॥

अन्नमयेति । अस्यायमर्थः—अद्यते यज्जनैः तदन्नम् । अनुभक्तिं च भूतानि यत्तदन्नम् । अद भक्षणे इति धानोः अन्नशब्दस्योत्पन्नत्वात् । 'अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते इति' इति श्रुतेश्च । तदन्नमयः रत्नप्रधानः, रत्निकारो वा स्थूलदेहः अन्नमय इत्युच्यते । तस्मादन्नमयाचण्डालत्वजातिविशिष्टाद्विमतरजातिविशिष्टाद्वा अन्नमय-मुक्तलक्षणं स्थूलदेहमन्यतरजातिविशिष्टं दूरीकर्तुं दूरतः परिहृत्य गन्तुं, हे द्विजवर 'जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः । वेदाध्यायी भवेद्विप्रो ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः ॥' इति स्मरणात् । द्विजानां द्विजन्मनां कर्मिणां मध्ये परः-भ्रष्टः अत्यन्त-कर्मिन् इत्यर्थः । गच्छ गच्छेति यत्तसा बांछसि अभिलषसि । मनःपूर्वकत्वात् पाठ्यापारस्य, 'यद्दि मनसा व्वापति तद्वाचा वदति' 'वाह्मे मनसि प्रविष्टिना मनो मे वाचि प्रविष्टिनम्' इत्यादिश्रुतिभ्यो पाठ्यापाराय मनोरथापारपूर्वकत्वं सिद्धम् । 'तदुक्तं भाष्यकृता श्रीविष्णुद्विष्यसदस्यनामभाष्ये 'मनसा वा अमे संस्कारपत्यथ वाचा व्वापति ।' 'यद्दि मनसा व्वापति तद्वाचा वदति' इति श्रुतिभ्यां स्वयं च

नामकीर्तन एव अन्तर्भूतमिति । किं ब्रूहीति कातुस्यरेणक्षेपः । पक्षान्तरमवलम्बयति-
 अथवेति । अथवा उत, चैतन्यमेव-चेतनमेव चैतन्यं न तु भिन्नः चेतनधर्मः ।
 चेतनस्य अद्वितीयत्वेन व्यक्तिभेदस्यानङ्गीकारेण जातेरनङ्गीकारात् । तच्च चैतन्यं कूटस्थरूपं
 प्रतिबिम्बरूपं अवच्छिन्नरूपमेव, नान्यत् । तादृशादेश चैतन्यात्पूर्वोक्तोभयजातिविशिष्ट-
 स्थूलदेहान्तर्भूतित्वात् आत्मनो दूरीकर्तुं वाञ्छसि किं ब्रूहि पूर्ववदनुपज्यते ॥ १ ॥

एवं द्वेषा विकल्प्य द्वितीयविकल्पमादौ परिहरन्प्रतिबिम्बावच्छिन्न-
 चैतन्याभ्यां विम्बानवच्छिन्नयोः चैतन्ययोर्दूरीकरणेच्छा न युज्यत इति क्रमेण
 सट्टान्तमाह —

किं गङ्गाम्बुनि विम्बितेऽम्बरमणौ चण्डालवाटीपयः-

पूरे वाऽन्तरमस्ति काञ्चनघटीमृत्कुम्भयोर्वाम्बरे ॥

किं गङ्गेति । गङ्गाम्बुनि - ब्रह्मावर्तक्षेत्रे काश्यादिपुण्यनगरप्रान्ते देवता-
 मनोहारिणी विष्णुपदोद्भवा भागीरथी जाह्नवीति ह्यपरपर्यायनाम्नी विलसति गङ्गा ।
 तस्याः सर्वपापक्षयकरं परंपरया मोक्षप्रापकं च यदम्बु - जलं, तस्मिन् । अम्बरमणौ
 अम्बरे - नभसि मणिरिव दीप्यते अतिशयेन विराजमानत्वाद् अम्बरमणिः सूर्यः,
 तस्मिन् विम्बिते प्रतिबिम्बिते सति प्रतिच्छायाया दृश्यमाने सति इति यावत् । तथैव
 चण्डालवाटीपयःपूरे । चण्डालाः श्वपचाः तेषां वाटी बीधी तस्या यत्रयापूरं, चर्म-
 छेदनादिना दुर्गन्धं दुर्भलिनं जलं तस्मिन् विम्बिते स (ती) त्यनुपज्यते । अन्तरं भेदः
 अस्ति क्रिमित्याक्षेपः उभयत्रापि योज्यः । नान्तरं अनुभूयते विद्वद्विद्वत्साम्बन्धे-
 त्याक्षेपाभिप्रायः । एवं प्रतिबिम्बयश्चाङ्गीकारे भेदभ्रमस्यानवकाशं प्रदर्श्य अवच्छिन्न-
 पक्षेपि तं दर्शयति-काञ्चनेति । काञ्चनेन सुवर्णेन निर्मिता घटी कुम्भः काञ्चनघटी ।
 मृदा प्रसिद्धया गन्धादिगुणवत्या निर्मितः कुम्भः मृत्कुम्भः । काञ्चनघटीमृत्कुम्भयोः,
 ताभ्यामवच्छिन्नमाच्छादितं अम्बरं नभः यत्तस्मिन् अम्बरे अन्तरमस्ति किं इत्याक्षेपः ।
 नास्त्येवेति तात्पर्यम् । अत्रोभयपक्षयोः प्रतिबिम्बयोरवच्छिन्नयोर्वा विम्बेनानवच्छिन्नेन
 प्रतिबिम्बाभ्यां अवाच्छिन्नाभ्यां विम्बस्य अनवच्छिन्नस्य प्रतिबिम्बयोरवच्छिन्नयोर्वा
 परस्परं न कदाचिद्भेदगन्धस्य अवकाशः । व्यवहारभेदस्य उपाधिपरामर्शमन्तरेणा-
 विभाव्यमानत्वाद्विचाराभावजीवनस्य द्वैतमिथ्याभ्रमस्य विचारवद्भिः न यस्तुल्य-
 मवसीयते । किन्तु विचारविकलैरेवेत्यतो विचारवता भवता कथमुच्यते गच्छ
 गच्छेत्यभिप्रायः ॥

संप्रति दृष्टान्ते सोपाधिकयोः अन्योन्यमनुपाधिकेन उपाधिभ्यां (तस्य च) अनुपाधिकस्य च भेदाभावेऽपि उपाधिभूतयोरार्यावर्तादिपुण्यापुण्यक्षेपयोः अथ च तत्स्यगङ्गादिपुण्यापुण्यजलयोः भेदस्य विद्यमानत्वान् दार्ष्टान्तिकेऽपि विप्रस्त्वाविप्रस्व-जातिविशिष्टयोः स्थूलदेहयोः तत्संस्कारतदभावविशिष्टयोः अन्तःकरणयोश्च भेदस्य अनुभूतत्वादिप्रस्वजातिविशिष्टतत्संस्कारयुक्ततदेहतदन्तर्वत्यन्तःकरणाभ्यां तज्जातिरहित-तत्संस्कारशून्यदेहतदन्तःकरणयोः दूरीकरणेच्छा युक्तैवेति वदता शंकिता इव पुनरप्यध्वस्त-प्रपंचविषुर परमात्मनि विज्ञाते न किञ्चिदन्वद्विद्यत इति 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू-त्तत्केन कं पदयेत्' इत्यादिश्रुतिमवष्टभ्य सर्वात्मकत्वमात्मनोऽनुभवन्नुपाधिदृष्ट्यापि वद्दूरीकरणेच्छा न घटिष्यत इति प्रथमं विकल्पं परिहरति प्रातिलोभ्येन —

प्रत्यग्वस्तुनि निस्तरङ्गसहजानन्दावबोधोद्युधौ
विप्रोऽयं श्रपचोयमित्यपि महान्कोयं विभेदभ्रमः ।

मिथ्याध्वस्तसर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन अंचति प्रकाशते इति प्रत्यक् परमात्मा, स च, वस्तु अनध्यस्तारमस्वभावत्वे सति कल्पितसमस्तवस्त्वधिष्ठानभूतः । तस्मिन् प्रत्य-ग्वस्तुनि । किञ्च निर्गतः प्रपंचरूपः तरङ्गः यस्मात् । सहजानन्दावबोधोद्युधौ सहजः स्वभावः, आनन्दः सुखं, अबोधः स्फुरणं, स्वभावभूतः न केनापि निर्बर्तितः । आनन्द-आसावबोधोयश्चेति सहजानन्दावबोधः । स एव अम्बुधिरिव अम्बुधिरपर्यन्तत्वान् । तस्मिन् निस्तरंगसहजानन्दावबोधोद्युधौ प्रत्यग्वस्तुनि अद्महमित्यनुभूयमाने सति इति शेषः । विप्रोऽयं द्विजातिरध्ययनशीलः, श्रपचोऽयं चण्डालः पशुघातकः इति, इयत्तापरिच्छेदशून्येऽयं विभेदभ्रमः द्वैतभ्रान्तिः कः कुतस्संभवति, न कुतोऽपीत्यर्थः । प्रत्यगेकरसस्य वस्तुनः निप्रपञ्चत्वोक्तिरिति भावः ॥

एवं केवलवारमार्थिकदृष्टिमवलम्ब्याक्षिप्तसन्नाचार्यः, अयं देवः तारकोप-देष्टा पूर्णपुरुषः विश्वेश्वरो भवितुमर्हतीति निश्चित्य, यथोक्तमेवं तन्, एतादृश-दृष्टिमस्तु भवाद्यशेषु न अस्माकं चण्डालत्वादिप्रतीतिरित्यभिप्रेत्य जामादित्यादिभिः पंचभिः श्लोकैः स्वानुभवं निरूपयति । तत्र तावन्नतुर्पुं वेदेषु यानि प्रसिद्धानि 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'अहं ब्रह्मास्मि,' 'तत्त्वमसि,' 'अयमात्मा ब्रह्म,' इत्येवंरूपाणि क्रमेण श्रग्वजुस्त्वाभाषणोपनिषद्गतानि महावाक्यानि अर्थतोऽनुजामति जामादित्यादिना —

जामात्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा या संविद्भृजुंभते

अस्यायमर्थः — यस्यापि कस्यचित्पुरुषविशेषस्य दृढप्रज्ञाऽस्ति चेत्स पुरुषः चण्डालोऽस्तु, द्विजो वा अस्तु, गुरुरित्येवामम मनीषेत्यन्वयः । अप्र सैवाहं न च दृश्ययन्तु इति प्रज्ञायाः प्रकारः उक्तः । स्फुटतरेति संविदः सर्वप्रसिद्धिद्योतनार्थम् । जानामीत्यादिसंख्यवहारेषु प्रज्ञानस्य विजृम्भमाणत्वात्प्रज्ञानानुभवविहीनस्य लोष्ट्रवन्नर-समाकृतेः शास्त्रार्थविचारे अनधिकाराद्य । अथवा स्फुटतरेति संविदोऽनाष्टतत्पमुच्यते । तस्याः सर्वाधिष्ठानतया सर्वप्रकाशकत्वेन आवरणज्ञानस्यापि भासन्त्वान् । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यत्र श्रुतौ सर्वशब्देन आवरणस्यापि विप्रक्षितत्वात् । चैतन्यप्रसिद्धिद्योतनस्तु यच्छब्देन भवति । ननु यच्छब्देन चैतन्यस्य प्रसिद्धिः विवक्षिता चेत्तर्हि सा प्रसिद्धिः केत्याकाशायामाह — जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्विति । इन्द्रियैरर्थोऽलब्धिः जागरितम् । करणेषु उपसंज्ञेषु जागरितसंस्कारजप्रलयः सविषयः स्वप्नः । सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहारो बुद्धेः धारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिरित्येवंलक्षणञ्च जाग्रदाद्यवस्थाः प्रसिद्धाः । तासु प्रसिद्धास्वरथासु सप्रिदपि प्रसिद्धा ॥

नन्वेवं शास्त्रकृतपरिश्रमाणां संवित्प्रसिद्धिरस्तु । अतिरिक्तानां कथमिति चेदुच्यते — शब्दान्तरेण व्यवहृतत्वादिति । सवित्, प्रज्ञानं, बोधः, साक्षी, कूटस्थः, स्वयमात्मा इत्येवंप्रकारकैः शब्दैः व्यवहर्तुं असंस्कृता असमर्था अपि देशभाषादिसाकेतिकशब्दैः आत्मानं चैतन्यरूपं सर्वसव्यवहारसाधकत्वेन व्यवहरन्ति । ज्ञापकं च तेषां वर्तते विजानामीत्यादि । तत्र विजानामीत्यादिव्यवहारो बोधमूलक इत्यनुमानादिना प्रमाणेनाविज्ञानन्तोऽपि प्रसिद्धाः जानन्त्येव । इदानीं ज्ञानमस्ति व्यवहारो-प्यस्ति, इदानीं तु ज्ञानं नास्ति व्यवहारोऽपि नास्तीति अन्वयव्यतिरेकज्ञान विवेकिना गुरुमुखारिसिद्धमपि अविवेकिनामनुभवत एव सिद्धम् । तद्यथा चन्द्रमा भगवत ईश्वरस्य हृदयं नेत्रमित्यादिरूपेण शिष्टैर्विज्ञातोऽपि मूढैर्ज्ञात एव स्वप्रकाशत्वेन शिशिरकरत्वेन मण्डलाद्याकारेण । एतमेव सवित्स्वतःसिद्धप्रकाशेत्यादिना लिंगसिद्धिकान्त्यादिप्रशेषानुभव-विवेकेनाविज्ञातापि सविद्यारहारसावकत्वप्राधान्येन विज्ञाता भवन्ति । तस्माद्विवेकविक-लानामप्यात्मसंवित्प्रसिद्धिरस्तीति बोध्यं व्यवहारबलनेत्यभिप्रेत्याह — उज्जृम्भत इति । उ उ अधिकं यथा तथा जृम्भते उल्लसति व्यवहारहेतुतया प्रकाशत इत्यर्थः । यद्वा उदपि जृम्भत इति हेतुः । संवित्प्रसिद्धौ त्रिद्वत्स्वविद्वत्सु च अस्मिन्नि सवर्षदा भानात् । विद्वत्सो हि वयं स्म इति जानन्ति अपिद्वत्सोऽपि तथा । किंतु प्रकारान्तरेण अत एव विद्वद्विद्वद्भेदः ॥

जागदित्यारभ्य उज्जृम्भत इत्यनेन इयता प्रथमसन्दर्भेण 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति

महावाक्यस्य प्रज्ञानशब्दस्य अर्थः उक्तो भवति । अधुना ब्रह्मशब्दस्य अर्थमाह —

या ब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी ।

ब्रह्मा चतुर्मुखः आदिः येषां ते ब्रह्मादयः । पिपीलिका कीटविशेषः अन्त येषां ते पिपीलिकान्ताः । ब्रह्मादयश्च पिपीलिकान्ताश्च ब्रह्मादिपिपीलिकान्ताः प्राणिनः । तेषां तनवः शरीराणि तामु । जगतः प्रपञ्चस्य साक्षिणी माक्षाद्व्यवधानेन रक्षकरीति हेतोः प्रोता अनुगततया वर्तमाना या प्रसिद्धा मन्विन् (जाग्रदित्यादौ) व्याख्याता एव ॥

ब्रह्मशब्दस्य परिपूर्णत्वमर्थमुक्त्वा तेन प्रत्यात्मन एकरमभिव्यक्ति —

सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति दृढप्रज्ञावि यस्यागति चे
चण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा मनीषा मम ॥

सैवाहमिति । सैव-प्रसिद्धैव संवित, अहं-अहंपदलक्षितः, अहं-प्रत्यक्षव्यवहारयोग्यः चिदात्मा । नच दृश्यमस्तु । दृशा व्याप्यत इति दृश्यं जगत, तद्वस्तु, जगत्ते यस्तुत्वं कल्पितसंज्ञेन परमार्थयानुनि विद्यमानमुपचर्यते । जगतः कल्पितत्वेन यस्तुतो यस्तुत्याभावेऽपि व्यवहारसत्यत्वाङ्गीकाराद्योग्यमस्तुत्वमस्तीत्याभिप्रायः । तदहं न भवामि, दृश्यवस्तुनो जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चेति दृढप्रज्ञा, दृढा संग्रहासंभाव-नादिभिः अयापिता प्रज्ञा-मतिः, अज्ञानां देहादिप्रज्ञेय यस्य कस्यचिदपि पुरुष-विशेषस्य श्रुत्याचार्यप्रसादमाहिम्ना अस्ति विद्यते चेत्-यदि, स तु पुरुषः चण्डालः पशुचातकः अस्तु-भयतु । अथवा द्विजः-जात्या विप्रः अस्तु-भयतु । गुरुः-सर्वज्ञो भगवानिति । 'ज्ञानी त्वारतैव मे मतम' इति श्रुतेः, 'तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चये-द्भूतिनामः' इत्यादिश्रुतेश्च । एषा-एतादृशी मम मनीषा मदीया बुद्धिः, मम अनुभव इति यावत् ॥

इदमत्र कृतं-यस्तु गुण्यचौरेयः 'जाग्रत्सप्तसुषुप्तिषु स्फुटतरा या मन्विदुज्जृम्भते' इति इयता ग्रन्थेनोक्तप्रज्ञानशब्दार्थं बुद्ध्या एतस्यार्थस्य 'या ब्रह्मादि-पिपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी' इति इयता ग्रन्थेनोक्तब्रह्मशब्दार्थं चिदात्म-प्रज्ञानस्य फलभूतं 'सैवाहं न च दृश्यवस्तु' इति इयता ग्रन्थेनोक्तवाक्यार्थानुमनं कृतं स्थितप्रज्ञो भूत्या सदा समाहितस्मिन् वर्तेत, न तस्मिन्मम चण्डालत्वादि-विरतिज्ञानं, किंतु ब्रह्मत्वमतिरेव 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेरिति । यद्यपि

सर्वमात्मेति विज्ञानान् भ्रूपचत्वादिप्रतीतिः न पारमार्थिकी । तथापि व्यवहारसंकर्या-
नापत्तये 'व्यग्रहारे भट्टमयः' इति श्यायाद्वाजनया स्वात्मनः सर्वात्मकत्वमनुभव-
क्रियया यावत्प्रारब्धं द्वैतव्यापारे यथापूर्वं यथाशास्त्रं विदुषा वर्तिरुच्यं इति च
'लोकसंप्रहमेनापि संपश्यन्कर्तुर्मर्हसि' इति स्मृतेराचार्यस्य अभिप्रायान्तरं विज्ञायते ॥

ननु 'चण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुत्विषेण मम मनीषा' इति
कथमभियुक्तैः वक्तुमुचितमिति चेन्न । आक्षेप्तुः देवस्य चण्डालवेपधारित्वादाक्षेपस्यापि
'विप्रोऽयं श्वरचोऽयमित्यपि महान्कोऽयं त्रिभेदभ्रमः' इत्येवंरूपत्वादुक्तस्य चोक्तय-
नुसारित्वान् । अथ च परमार्थवस्तुन उपनिषेदकसमाधिगम्यत्वेन वेदाधिकारिणामेव
तदनुभवः, तथापि यश्च कश्चन योगभ्रष्टो गहना कर्मणो गतिरिति वचनात् किञ्चित्कर्म-
शेषतया चण्डालदेहधार्यपि भयेन्नाम । तस्मिञ्जन्मनि न तस्याध्यापनापेक्षा, जन्ममात्रेण
प्रारब्धकर्मणो नष्टत्वात् । भूतपूर्वगत्या ब्रह्मानुभवस्य मिद्वत्वात् न तस्मिन् चण्डाल-
त्वादिभ्रमः । 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति स्मृतेः । 'अत्र पिताऽपिता
भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति
भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः' इत्यादिश्रुतेश्च ॥ ३ ॥

इदानीं यजुर्वेदोपनिषद्गत 'अहं ब्रह्मास्मीति' महावाक्यार्थं अभिवर्णयति-

ब्रह्मैवाहमिदं जगच्च सकलं चिन्मात्रविस्तारितं

सर्वं चैतदविद्यया त्रिगुणयाऽशेषं मया कल्पितम् ।

इत्थं यस्य दृढा मतिस्सुखतरे नित्ये परे निर्मले

चण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुत्विषेण मनीषा मम ॥ ॥

ब्रह्मैवाहमिति । यस्य मतिः सुखतरे नित्ये परे निर्मले दृढा स तु पुरुषः
चण्डालोऽस्तु द्विजो वास्तु मम गुरुः इत्येण मनीषेत्यन्वयः । इत्यादिविशेषणैः विशेषिते
परे किमिति मतिर्दृढेत्याकाशायामाह — ब्रह्मैवाहमित्यादि । अहं अहंशब्दप्रत्ययाभ्या-
मुपलभित्वा आत्मा ब्रह्मेण परिपूर्णपरमात्मैव । किंचेदं सकलं समस्तं जगत् चेतनाचेत-
नात्मकं चिन्मात्रविस्तारितं चिन्मात्रे चिदेकरमे ब्रह्मणि विस्तारितं प्रपञ्चितम् । केन
विस्तारितमित्याशंकायामाह—सर्वं चैतदिनि । एतत् परिदृश्यमानं अशेषं ब्रह्मादीश्वरसहितं
मयं जगत् त्रिगुणया त्रिगुणारिभस्या अविद्यया मया अप्यक्षेण कल्पितं रचितम् ।
इत्येवंप्रकारेण निश्चित्येति शेषः । दृढमज्ञा दृढसुद्धिः, अमंमानादिभिः न बाधितेत्यर्थः ।

यस्य वा कस्यचित्पुरुषवरस्यास्ति विद्यते चेत् इत्यनेन ज्ञाननिष्ठायाः दुर्लभत्वमुक्तम् । स
तु चण्डालोऽस्तित्यादि स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अधुना सामशाखोपनिषद्गतत्वमसीति महावाक्यस्यार्थमाह —

शश्वन्नश्वरमेव विश्वमखिलं निश्चित्य वाचा गुरोः
नित्यं ब्रह्मं निरन्तरं विमृशता निर्व्याजशान्तात्मना ।
भूतं भावि च दुष्कृतं प्रदहता संविन्मये पावके
प्रारब्धाय समर्पितं स्ववपुरित्येषा मनीषा मम ॥ ५ ॥

शश्वदिति । अखिलजगत्कारणं सत्तामात्रं वस्तु यन्निरिष्टं 'सदेव सोम्येद-
मम आसीत्' इत्यादिना, तदेव त्वं, न ततो भिन्नोऽसि । भेदस्य मिथ्यात्वात्,
वस्तुनः एकरूपत्वादित्युपदेशदुराचार्यस्य वाचा वचसा ब्रह्म परिपूर्णं वास्तु निरन्तरं
स्वात्मनोऽभिन्नं निश्चित्य निश्चयेन ज्ञात्वा, अखिलं समस्तं जगत्, शश्वत् सर्वदा
नश्वरमेव, न तु नित्यमिति, नित्यं सर्वदा विमृशता आलोचयता अत एव निर्व्याज-
शान्तात्मना निर्व्याजः निष्कपटः शान्तः उपरतः आत्मा अन्तःकरणं यस्य तेन, भूतं
अतीतं भावि आगामि च यत् दुष्कृतं दुःखानुभवकारणं पापं संविन्मये अहं ब्रह्मासीति
ज्ञानस्वरूपे पावके अप्रो प्रदहता प्रकर्षेण दहनं कृतवता येन पुरुषधौरेयेण ब्रह्मविन्मुख्ये-
नेति यावत् । स्वं स्वकीयं वपुः शरीरं प्रारब्धाय अवश्यंभाविफलाय कर्मणे समर्पितं,
प्रारब्धाधीनं कलेवरं कृतम् । तस्य जीविते मरणे वा न स्वयं बुद्धिर्विभ्रियते इति भावः ।
स तु चण्डालोऽस्तु द्विजो वास्तु गुरुरित्येव तदनुपंगितव्यम् । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ५ ॥

संप्रति 'अथमात्मा ब्रह्म' इत्यथर्वणशाखोपनिषद्गतमहावाक्यस्य अर्थमाह—

या तिर्यङ्मरदेवताभिरहमित्यन्तः स्फुटा गृह्यते
यद्भासा हृदयाक्षदेहचिपया भांति स्वतोऽश्वेतनाः ।
तां भास्यैः पिहितार्कमण्डलनिभां स्फूर्तिं सदा भाषय-
न्योगी निर्धृतमानसो हि गुरुरित्येषा मनीषा मम ॥ ६ ॥

या तिर्यगिति । तत्र तापदयमात्मा ब्रह्मेति वाक्यस्य ब्रह्मशब्दार्थमाह—या
प्रसिद्धा स्फूर्तिः स्फुरणं, श्वेतनयमिति यावत् । तिर्यङ्मरदेवताभिः तिर्यग्भिः पशुभिः
नैः मनुष्यैः देवताभिः देवतैश्च अहमिति अहंमत्त्वव्यपहारयोग्यतया अग्रे विज्ञान-

मयशब्दवाच्याया बुद्धौ स्फुटं अनावरणं यथा तथा गृह्यते अनुभूयते । किञ्च यद्भासा यस्याः स्फूर्तिः भामा प्रकाशेन हृदयाक्षदेहविषयाः हृदयं हृदि हृद्गोलके अयनं अस्थेति हृदयं मनः । अक्षाणि इन्द्रियाणि ज्ञानकर्माख्यानि, देहः स्थूलः । विषयाः शब्दाद्याः यचनाद्याश्च एते सर्वे स्वतः स्वभावरतः अचेतनाः जडाः अपीति अपिशब्दो द्रष्टव्यः । भान्ति प्रकाशन्ते चेतना इवेत्यर्थः । पुनर्भास्यैः प्रकाशयैः हृदयाक्षदेहविषयैः पिहितार्कमण्डलनिभा पिहितं आच्छादितं मेघैः, यदर्कमण्डलं सूर्यमण्डलं तन्निभा तत्सदृशी स्फूर्तिं व्याख्यातां सदा नित्यं योगी (निर्वृतमानसः) जितेन्द्रियः भावयन् अहमिति ध्यायन् इति (आत्मशब्दार्थो व्याख्यातः) या स्फूर्तिः तिर्यङ्नरदेयताभिः अहमित्यन्तस्फुटं गृह्यत इति ब्रह्मणो रूपमुक्तम् । यद्भासा हृदयाक्षदेहविषया भान्ति एततोऽचेतनाः इत्यात्मनो रूपमुक्तम् । तां भास्यैः पिहितार्कमण्डलनिभा स्फूर्तिं सदा भावयन्निति हि ब्रह्मात्मनोरेकत्वमुक्तम् । यच्छब्दद्वयेन स्फूर्तिं समाष्टिव्युपाधिविशिष्टं लक्षयित्वा तच्छब्देनैकान्ययेन तस्य योजित्वान् । एवं निर्वृतमानसः मोक्षसुखयुक्तमानसो हि प्रसिद्धं यः स गुरुरित्यादि स्पष्टम् । अथवा हिशब्दो हेत्यर्थः । यस्मान्निर्वृतमानसः तस्माद्गुरुरिति ॥ ६ ॥

एवं महावाक्यचतुष्टयस्य जीवन्मोक्षपरत्वमभिवर्ण्य तन्निष्ठस्य गुरुत्वमपि व्याख्याय अधुना फलितमाह —

यत्सौख्याम्बुधिलेश्लेशत इमे शक्रादयो निर्वृताः

यच्चित्ते नितरां प्रशान्तकलने लब्ध्वा मुनिर्निर्वृतः ।

यस्मिन्नित्यसुखाम्बुधौ गलितधीर्ब्रह्मैव न ब्रह्मचित्

यः कश्चित्स सुरेन्द्रवन्दितपदो नूनं मनीषा मम । ७ ॥

यत्सौख्याम्बुधीति । यत् प्रसिद्धं विद्वत्सु सौख्यं सुखं अम्बुधिः समुद्र इव समुद्रः अपर्यन्तत्वात् । 'एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । तस्य सौख्याम्बुधेश्लेश्लेशतः सूक्ष्मात्मैवमतरालेशमात्रादित्यर्थः । इमे प्रसिद्धाः शक्रादयः इन्द्रादयः, ब्रह्मवृद्धस्यनिप्रभृतयः आदिशब्देनोच्यन्ते । निर्वृताः मुक्ताः आनन्दिनो जाता इत्यर्थः । यत्सुखं चित्ते अन्तःकरणे नितरा अत्यन्तं प्रशान्तं कलने कलने यस्मिन्सत्तया । तस्मिन्सति लब्ध्वा प्राप्य अपरोक्षतया अहमित्यनुभूयेत्यर्थः । म मुनिः मननशीलः निर्वृतः मुक्तो भरतीत्यर्थः । यस्मिन्योगिप्रत्यक्षगम्ये प्रसिद्धे नित्यसुखाम्बुधौ सुखमेवाम्बुधिः सुखाम्बुधिः । नित्यश्चासौ सुखाम्बुधिश्चेति नित्यसुखाम्बुधिः । सुखस्य

विषयजनितस्य वृत्त्यधीनतया क्षणिकत्वेऽपि अविषयजनितस्य वृत्त्यधीनत्वाभावाभित्यत्वं, अत एव अपरिच्छिन्नत्वं चेति विज्ञेयम् । तत्र तस्मिन्नित्यसुखांबुधौ गलिता भ्रष्टा विलीने-
त्यर्थः । धीः बुद्धिः ब्रह्माकारवृत्तिरिति यावत्, यस्य सः तथा स ब्रह्मैव ब्रह्मस्वरूप
एव, न ब्रह्मवित् ब्रह्म वेत्तीति ब्रह्मवित् स न भवति, वृत्तेरुपरतत्वात् । वृत्त्यधीनं हि
वेद्यत्वं वेदिनृत्वं च । य एतादृशः कश्चित् इत्यनेन ब्रह्मविन्निर्विकल्पसमाधिमान् लोके
दुर्लभतर इति गम्यते । सर्वसिद्धो ब्रह्मविद्वरिष्ठः सुरेन्द्रवन्दितपदः, सुरा देवाः तेषां इन्द्रः
स्वामी शतमुखः तेन चन्दितं नमस्कृतं पदं पादः यस्य स तथा । नूनं सत्यं, अस्मिन्नर्थे न
संशयः । एवं मनीषा मम इति स्पष्टम् ॥

मनीषापञ्चकस्यैषा कृता टीका मनोहरा ।
वालगोपालेन्द्रनाम्ना मुनिना मधुमञ्जरी ।
इति मनीषापञ्चकव्याख्या संपूर्णा ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीलक्ष्मीनरसिंहशास्त्रिविरचितः

॥ जिज्ञासाधिकरणविचारः ॥



अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

इह खलु सकललोकहितैषी भगवान् वादरायणः सुसुश्रूणामनात्मभ्यो विवेकेन
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तप्रत्यगाभिज्ञाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तये द्विनवत्युत्तरशताधिकरणात्मकं ब्रह्म-
मीमांसाशास्त्रं रचयांबभूव । तस्य शास्त्रस्येदमाद्यमधिकरणम् । अधिकरणं नाम
'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सद्भावधिरेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥'
इत्याभियुक्तोक्त्या विषयविशयपूर्वपक्षसिद्धान्तसद्भावतिरूपपञ्चावपरसमुदायात्मकम् ॥

तत्र तावत् 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः'

‘सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः’ ‘तद्विजिज्ञासस्व’ इत्यादिविचारविधायकवाक्यं सर्वमेव विषयः । विचारात्मकमिदं शास्त्रमारम्भणीयं न वेति विशयः । ब्रह्मविचार-
कृतव्यताप्रतिपादकत्वात् अस्याधिकरणस्य ब्रह्मविचारशास्त्रसंगतिः । सष्टब्रह्मलिङ्गकानां
‘पेतदात्म्यमिदं सर्वं’ इत्यादिवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयात् पादाध्यायसंगती । श्रोत-
वेति श्रुत्या उत्थापितत्वात् उत्थाप्योत्थापकभावः श्रुतिसंगतिः । अस्य च प्रथमाधि-
करणत्वान्नावान्तरसंगतिः ॥

पूर्वपक्षस्तु — इदं शास्त्रमनारम्भणीयं, विषयप्रयोजनशून्यत्वात् । तथाहि —
न तावदस्य शास्त्रस्य ब्रह्म विषयः, प्रत्यगात्मन एव ब्रह्मतया तस्य चाहमित्यपरोक्षानुभव-
गोचरत्वेन असन्दिग्धत्वात्, असन्दिग्धस्य विषयत्वासंभवात् । नापि प्रयोजनं संभवति,
अपरोक्षतयाप्यनुभूयमानेप्यात्मत्वे अनुवर्तमानस्य कर्तृत्वादिबन्धस्य शास्त्राधीनतज्ज्ञान-
मात्रेण निवृत्तिप्रत्याशया अयुक्तत्वादिति ॥

सिद्धान्तस्तु — कर्तृत्वाद्युपपन्नरहितशुद्धब्रह्मण एव शास्त्रविषयत्वसंभवात्
इदं शास्त्रमारम्भणीयम् । न चाहमनुभवे शुद्धब्रह्म विषयः, देहादितादात्म्यापन्नस्यैव
विषयत्वात् । शास्त्रेण च कर्तृत्वाद्युपपन्नरहित शुद्धब्रह्मैव बोध्यत इति शास्त्राधीन-
शुद्धब्रह्मज्ञानात् कर्तृत्वादिरूपबन्धनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिरूपमोक्षलक्षणप्रयोजन-
स्यापि संभवात् इदं शास्त्रमारम्भणीयमेवेति ॥

अत्र चेयमनुपपत्तिः पदमादधाति । कर्तृत्वाद्युपपन्नरहितं ब्रह्मेत्यस्य
कर्तृत्वाद्यभावविशिष्टं ब्रह्मेत्यर्थो वाच्यः । तथा सति कर्तृत्वाद्यभावविशिष्टस्यैव शास्त्र-
विषयत्वं पर्यवस्यति । तच्च न संभवति । कर्तृत्वाद्यभावात् ब्रह्मातिरिक्तत्वे सत्यत्वे
चाद्वैतहानेः, मिथ्यात्वे च तत्त्वादेकशास्त्रगोचरत्वानुपपत्तेः । ब्रह्मस्वरूपत्वे च
तस्याप्यहमनुभवगोचरत्वात् विषयत्वाभावात्तदवस्थः । न च कर्तृत्वाद्यभावत्वेन नाह-
मनुभवगोचरत्वमिति वाच्यम्, तद्रूपस्यापि पूर्वोक्तविकल्पप्रस्तत्वात् । तस्मात् पूर्वोक्त-
प्रणाल्या शास्त्रस्य विषयो न संभवतीति ॥

अत्रेदं समाधानम् — कर्तृत्वाद्युपपन्नरहितमित्यस्य कर्तृत्वाद्यभावोपलक्षितं
ब्रह्मेत्यर्थः । अहमनुभवे च कर्तृत्वादिविशिष्टस्यैवात्मनो भानम् । कर्तृत्वाद्य-
भावोपलक्षितं न भातीति तस्य विषयत्वं संभवत्येव । महावाक्यजन्यात्प्रण्डाकारश्रुतौ
च उपपत्त्यादिलिङ्गाभ्युत्पत्त्यात्यर्थशान् कर्तृत्वाद्यभावोपलक्षितस्य भानमिति तादृशश्रुत्ति-
यशान् अनर्थनिवृत्तिपूर्वैरेतप्रामिलश्रवणस्य मोक्षस्य संभवात् शास्त्रमिदमारम्भणीयमेव ॥

कर्तृत्वाद्यभावोपलक्षितं न भातीत्यस्य कोऽर्थः ? कर्तृत्वाद्यभावः ब्रह्म च न भातीत्यर्थो वा, ब्रह्मैव न भातीति वा ? नाद्यः । तथा सति अखण्डाकारवृत्तौ कर्तृत्वाद्यभावो ब्रह्म च भातीति वक्तव्यम् । एवं सति शास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वापत्तेः, मिथ्याभूतकर्तृत्वाद्यभावबोधकत्वात् । न द्वितीयः, अहमनुभवे प्रतीचो भानाङ्गीकारेण ब्रह्मणोऽभाने प्रत्यगभिन्नत्वानुपपत्तेः । तथा च शास्त्रस्य विषयासंभवस्तदवश्यः ॥

अत्रेदं समाधानम् — कर्तृत्वाद्यभावोपलक्षितं न भातीत्यस्य कर्तृत्वाद्य-
भावावच्छिन्नविषयता ब्रह्मणि नास्तीत्यर्थः । अहमनुभवे कर्तृत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया
एवात्मनि सत्वात् महावाक्यजन्यवृत्तौ कर्तृत्वाद्यभावावच्छिन्नैव विषयता आत्मनि वर्तत
इति न काप्यनुपपत्तिः । कर्तृत्वाद्यभावस्तु महावाक्याधीननिर्विकल्पकपूर्वकालीनविशिष्ट-
ज्ञान एव भाति, न तु निर्विकल्पकवृत्तादिति न शास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वापत्तिः ।
शास्त्रनातर्यविषयीभूतनिर्विकल्पकवृत्तेः मिथ्याभूतपदार्थाविषयकत्वात् । न च विभिन्न-
ज्ञानविषयस्य विषयतावच्छेदकत्वं न संभवतीति वाच्यम् । विभिन्नज्ञानविषयतयोरपि
निरूप्यनिरूपकभावस्य प्राभाकरादिभिरङ्गीकृतत्वात्, अस्मन्मते विभिन्नज्ञानविषयस्य
विषयतावच्छेदकत्वाङ्गीकारे किं वाधकम् ? निर्विकल्पकज्ञानीयविषयतायां निर्विकल्पक-
पूर्वकालीनविशिष्टज्ञानीयप्रकारावच्छिन्नत्वस्य सर्वत्राङ्गीकारात् । कथमन्यथा सोर्यं देवदत्त
इति वाक्यजन्यज्ञानस्य अयं देवदत्तो न वेति संशयनिवर्तकता । तात्पर्यबलादुक्त्वाक्येन
देवदत्तमात्रविषयकबोधोपपत्तेः देवदत्तव्यक्तिमात्रविषयकज्ञानस्य इदंत्वादिधर्मितावच्छे-
दकदेवदत्तादिभेदकोटिकसंशयनिवर्तकत्वायोगात् । अन्यथा देवदत्तलक्ष्मणवाक्याधीन-
देवदत्तमात्रविषयकज्ञानादपि तादृशसंशयनिवृत्त्यापत्तेः । अतो निर्विकल्पकज्ञानीय-
विषयतायामपि पूर्वज्ञानप्रकारस्यावच्छेदकत्वमंगीकार्यम् । तथा चाखण्डाकारवृत्त्य-
विषयस्यापि कर्तृत्वाभावाद्देः तदीयविषयतायामवच्छेदकत्वसंभवात् कर्तृत्वाद्यभावा-
वच्छिन्नविषयताकत्वं महावाक्यजन्यबोधस्याक्षतमेवेति शास्त्रस्य विषयसंभवात् शास्त्र-
मास्मभणीयमेवेति ॥

पुनः पूर्वपक्षः—एवं सति महावाक्यजन्यज्ञानस्य मूलाज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्तेः
मूलाज्ञानस्य शुद्धचिन्मात्रविषयकत्वात् महावाक्यजन्यज्ञानस्योक्तत्वात् कर्तृत्वाद्यभावा-
वच्छिन्नविषयताकत्वात् धानाज्ञानयोः समानविषयकत्वेनेन निवर्त्यनिवर्तकभावा-
ङ्गीकारात् । समानविषयकत्वं च स्वनिर्दिष्टविषयतानिरूपकत्वमेव, न तु स्वविषय-
विषयकत्वम् । तथा सति षटः सन् इति ज्ञानानामपि मूलाज्ञाननिवर्तकत्वापत्तेः । तथा
चाखण्डाकारवृत्तेः किंचिदवच्छिन्नविषयताकतया मूलाज्ञानस्य निरवच्छिन्नविषयताकतया

वक्तुममानविषयकत्वं ज्ञानाज्ञानयोर्न संभवतीति मूलाज्ञाननिवृत्त्यनुपपत्तेः । तदनिवृत्तौ च दुःखादेर्नैव निवृत्तिरिति प्रयोजनासंभवतादवस्थमिति शास्त्रमनारम्भणीयमेवेति ॥

अत्रेदं समाधानम् — मूलाज्ञानस्यापि कर्तृत्वाद्यभावावच्छिन्नविषयता-
कत्वाङ्गीकारात्त दोषः । एवं च मूलाज्ञानाखण्डाकारवृत्त्योरुभयोरपि एकविषयता-
निरूपकत्वमक्षतमेवेति महावाक्यजन्माखण्डब्रह्माक्षात्कारेण मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्य-
बन्धस्यापि अत्यन्तमुच्छेदात् बन्धोच्छेदलक्षणप्रयोजनस्य शुद्धब्रह्मरूपविषयस्य च संभवा-
दिदं शास्त्रमारम्भणीयमेव । यदि च मूलाज्ञाननिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकत्वमेवाङ्गीकार्य-
मित्याग्रहः, तदा अखण्डब्रह्मसाक्षात्कारस्थापि ब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकत्वाङ्गीकारात्
दोषः । न च लक्षणवाक्यज्ञानार्थानवोधादपि निवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । महावाक्या-
र्थानेषु केषुचिदेव बोधेषु मूलाज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकशक्तेरुपगमात् अन्यादृशेषु
तत्समानविषयकेष्वपि तादृशशक्तेरनभ्युपगमात् अतिप्रसङ्गाभावात् विलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव
ज्ञानस्य अज्ञाननिवर्तकराङ्गीकारात् । न च समानाकारकज्ञानेषु मध्ये केषुचिदेव
तादृशी शक्तिः केषुचिन्नेति कापि न दृष्टमिति वाच्यम् । जलवान् हृद् इत्याकारकेषु
जलवान् वह्नयभाववान् इत्याकारकनिश्चयसमानकालीनेष्वेव हृदो वह्निमान् इति भ्रम-
निवृत्तिप्रयोजकशक्तेरुपगमात् तादृशनिश्चयासमानकालीनेषु जलवान् हृद् इत्याकारक-
निश्चयेषु तदनङ्गीकाराच्च उक्तरीतेरदृष्टचरत्वाभावादिति ॥



॥ श्रीलक्ष्मीनारासिंहाय नमः ॥

॥ गुहाधिकरणविचारः ॥

श्रीकाशीतिन्मण्णाचार्यविरचितः ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥

अत्र 'ऋतं पिबन्तौ' इति कठवल्लीवाक्ये ऋतपातृत्वेन प्रतिपाद्यमानौ किं बुद्धिजीवौ इव जीवपरमात्मानाविति संशये कर्मफलभोक्तृत्वरूपऋतपातृत्वलिङ्गात् एकरस्य जीवत्वाद्यर्थमाये गुहाप्रविष्टत्वलिङ्गात् अन्यस्य बुद्धित्वग्रहणमेव युक्तम् । अपरिच्छिन्ने परमात्मनि परिच्छिन्नधर्मस्य गुहागतत्वस्यानुपपत्त्या तद्ग्रहणायोगात् इति प्राप्ते; जीवपरमात्मानावेवात्र प्रलिपाद्येते, यस्मादात्मानौ तौ । न तु बुद्धिजीवौ; अस्य गौर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्यादौ सजातीयस्य चेतनधर्मस्यैव प्रतीत्या, संख्यानिर्देशे सजातीय-योधस्यैव व्युत्पन्नतया चेतनत्वेन जीवसजातीयस्य परमेश्वरस्यैव ग्रहणसंभवात् । गुहा-प्रविष्टत्वं तु न परमात्मपरिग्रहे बाधकम् । प्रत्युत साधकमेव । 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्यादौ तस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् इति सिद्धान्तितं शरीरकभाष्ये ॥

तत्र यद्यपि बुद्धिजीवयोरपि परतन्त्रत्वभोगप्रयोजकत्वादिना साजात्यसद्भावात् न सजातीयग्रहणन्यायेन पूर्वपक्षनिरासो युक्तः । न च तन्निष्ठविशेष्यतानिर्हृपितसंख्या-निष्ठप्रकारतानिर्हृपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वाद्यच्छिन्नं प्रति सामान्यतः सजातीय-त्वेन कारणत्वं नोपेयते । किंतु अस्य गौर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यः इत्यादौ अश्वादिवोधवारणाय गौनिष्ठविषयतानिर्हृपितद्वितीयत्वनिष्ठप्रकारतानिर्हृपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति गौत्वेन, आत्मानावित्यादिवक्त्वात् आत्मपटाशुभयधोघवारणाय चेतननिष्ठविशेष्यता-निर्हृपितसंख्यानिष्ठप्रकारतानिर्हृपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दं प्रति चेतनत्वेन विशिष्य कारणत्वमुपेयते । तथा च न पिषच्छब्दात् बुद्धिजीवयोर्बोधसंभव इति वाच्यम् । एवं सति आत्मानात्मानौ जहर्जीवौ इत्यादिव्यग्रहारात्तुपपत्तेः । न च चेतनवाचकपद-प्रयोज्यत्वं विशेष्यत्वरूपप्रत्यासत्तौ विशेषणं देयम् । आत्मानात्मानावित्यादौ अनात्म-निष्ठविशेष्यतायाः अनात्मपदप्रयोज्यायाः चेतनवाचकपदाप्रयोज्यत्वान्न न व्यभिचार

इति वाच्यम् । आत्मा अनात्मा च पदार्थौ इत्यादौ व्यभिचारात् पदार्थपदस्य चेतन-
वाचकत्वाक्षतेः ॥

न च चेतनवाचकपदेन चेतनत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नवाचकत्वं विरक्षितम् ।
पदार्थादिपदस्यातथात्वात् व्यभिचारः । पिबच्छब्दस्य च चेतनत्वव्याप्यपातृत्वावच्छिन्न-
वाचकतया तत्प्रयोज्यद्वित्वप्रकारकबोधनिरोध्यत्वं न बुद्धेः संभवतीति वाच्यम् । एवमपि
लक्षणया द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नतात्पर्येण प्रयुक्तात् द्विषचनान्तशब्दान् द्रव्यत्वेन आत्मानात्म-
बोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया तत्र व्यभिचारस्य दुर्वात्त्वात् ॥

तथापि कार्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तिघटकताभिन्नविशेष्यतायां शक्यनधीनत्वस्य
निवेशनीयत्वात् दोषः । तथा हि—गङ्गायां मत्स्यघोषौ इत्यादौ युगपच्छक्तिलक्षणाभ्यां
प्रवाहतीरयोः मत्स्यघोषान्वय इति मते देवदत्तौ स्त इत्यादौ शक्तिलक्षणाभ्यां देवदत्त-
घटयोः देवदत्तत्वघटत्वाभ्यां अन्वयबोधनात् शक्यनधीनचेतननिष्ठविशेष्यतानिरूपित-
संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितं चेतनद्रव्याप्यधर्मावच्छिन्नं वाचकपदप्रयोज्यविशेष्यतासंग्रहेन
शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति चेतनत्वेन कारणत्वमित्यवश्यमुपगन्तव्यम् । तथापि प्रकृते पिबच्छब्देन
शक्यत्वा पातृत्वेन जीवस्य लक्षणया बुद्धित्वेन बुद्धेः बोधो न संभवतीति भाष्याभिप्रायः ॥

न च केवललक्षणया ऋतवानर्तुकरणसाधारणतत्क्रियाकारकत्वेन बुद्धिजीवयो-
र्भ्रंशसंभवात् न पूर्वपक्षप्रतिषेधसंभय इति वाच्यम् । तथा सति बुद्धिजीवयोः
वैलक्षण्यज्ञापनरूपस्य पूर्वपक्षफलस्यानुपपत्तेः बुद्धित्वपातृत्वाभ्यां तदुभयप्रतिपादनमन्तरा
बुद्धिजीवौ विलक्षणविति महानुपपत्तेः । तथा च पूर्वपक्षिणा युगपच्छक्तिद्वयमत
भवलभ्य बुद्धिजीवयोः बुद्धित्वपातृत्वाभ्यां विरच्छब्दबोध्यत्वं वर्णनीयम् । तत्र चोक्त-
व्युत्पत्तिविरोधो दुर्वार एव । न च तथापि नानाबोध्यत्वे अस्य गावीं प्रशस्तौ इत्यत्र
युगपच्छक्तिद्वयेन दृष्टिवाचोर्बोधसंभयान् तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । युगपच्छक्तिद्वयेन
सोधान्द्वीकारान् । तदङ्गीकारेऽपि द्वितीयविशेष्यतायां शक्यन्तरानधीनत्वनिवेशेन
व्यभिचारारणसंभवात् ॥

न चाचेतनेऽपि दण्डादौ चेतनत्वग्रहसत्ते कुलालौ घटस्य कर्तारौ इति
पाक्यान् शक्तिलक्षणाभ्यां कुलालदण्डयोः बोधसंभयान् तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् ।
चेतनत्वप्रकारकग्रहस्यैव विशेष्यतासंग्रहेन तादृशबोधे हेतुत्वानङ्गीकारान् । न चाहं कर्ते-
त्यादौ आत्मबुद्धयोः परस्परप्यामाङ्गीकारेण चेतनत्वप्रकारकग्रहस्य विशेष्यतया बुद्ध्यावपि
सत्त्वेन विरच्छब्दान् आत्मबुद्धयोर्बोधसंभय इति वाच्यम् । धर्मत्वज्ञानानासन्नित-

चेतनत्वप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वात् सूत्रकृतोऽपि बुद्धौ चेतनत्वज्ञाने भ्रमत्वसमर्थन एव तात्पर्यात् । न च तथापि पिवच्छब्दस्य बुद्धिजीवोभयबोधकनायाः कदाप्यसंभवेन पूर्व-पक्षस्यात्यन्तासंभवदुक्तिक्रतया तान्निरासकसूत्रप्रणयनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संख्या-निर्देशरूप सजातीयमात्रबोधकत्वस्य औत्सर्गिकत्वं मन्यमानेन पूर्वपक्षिणा गुहाप्रविष्टत्वरूपबाधकवशात् पिवच्छब्दस्य विजातीयबुद्धिवोधकत्वेन प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् ॥

न चैवं उक्तकारणस्य व्यभिचारः, चेतनत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नवाचकपदे चेतनमात्रपरत्वाभाषयत्वेनागृह्यमाणत्वात् । सिद्धान्तिना तु गुहाप्रविष्टत्वस्य परमात्मानि सावकाशताद्युत्पादनेन तस्य बाधकत्वं परिहरता पिवच्छब्दस्य निरुक्तौ गृह्यमाणत्वमुप-पद्यत इति न कश्चिद्दोषः । न च बुद्धौ चेतनत्वभ्रमदशायां पिवच्छब्दाज्जायमानजीव-बुध्युभयविषयकबोधीया यद् बुद्धिविशेष्यता सा तावच्चेतनमात्रपरत्वाभावेनागृह्यमाणपिव-च्छब्दप्रयोज्या । तथा च तादृशभ्रमशून्यतादशायां चेतनमात्रपरत्वाभावेन गृह्यमाण-पिवच्छब्दात् तादृशविशेष्यताशालिनः तत्समानाकारकबोधस्योत्पत्त्या व्यभिचार इति वाच्यम् । ज्ञानभेदेन विषयताभेदे मानामावात् । तद्भेदेपि तादृशगृह्यमाणत्वविशिष्ट-परस्य विशेष्यतांशे विशेषणविधया निवेशान्न दोषः । तदुपलक्षितपदप्रयोज्याया निरुक्त-विशेष्यताधिकरणतायाः कार्यतावच्छेकसंग्रन्थत्वं वाच्यमिति सुधीभिर्निर्गुणतरं विभाव-नीयम् ॥

॥ धीः ॥

॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविरोधनिरासः ॥

यस्याः प्रसादलेशेन मृकोऽपि विबुधाग्रणीः ।
कमलासनकान्तां तां चाग्विभूल्यै नमाम्यहम् ॥

तत्र तावत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'
इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नमद्वैतं भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधादनुपपन्नमिति मन्यमानाः
केचिदभेदश्रुतीनामन्यथाऽर्थं कल्पयन्ति । तद्दर्शितां वैदिकशिरोमणीनामपि
मा कदाचिदन्यथा प्रतीतिर्भूदिति तद्विरोधो निरस्यते ॥

तत्रेदमस्माद्भिन्नमिति प्रतीयमानो भेदः धर्मिस्वरूपो वा स्यात्
धर्मिस्वरूपो वा ? । तत्र न तावत् धर्मिस्वरूपमात्रं भेदः; इदमस्माद्भिन्न-
मिति, घटः पटो न भवतीत्यादौ प्रकारतया मासमानस्य धर्मिस्वरूपत्वानुप-
पत्तेः । अयं घटः, पटाद्भिन्न इति प्रतीत्योरविशेषप्रसंगाच्च । विषयवैचित्र्य-
व्यतिरेकेण प्रतीतिवैचित्र्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥

ननु यथा कारणत्वादिकं स्वरूपमेवाङ्गीकर्तव्यं अनन्यथासिद्धेत्यादे-
योग्यायोग्यघटितत्वेन अप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्, क्वचिदपि प्रत्यक्षानंगीकारे अनुमा-
नस्याप्यप्रवृत्तेः । एवं च एक एव दण्डः कथंचिद्दण्डत्वेन मासते दण्ड
इति ; कथंचिदन्वयादिसाच्चिन्त्ये मति दण्डो घटकारणमिति । तत्र दण्डः
इति प्रतीतेः न प्रतियोगिधीसापेक्षत्वमन्वयाद्यपेक्षत्वं वा । दण्डः कारण-
मिति प्रतीतेस्तु मयापेक्षा दृष्टानुमारित्वात्कल्पनायाः विषयभेदाभावेऽपि
प्रतीतिवैचित्र्यं वाङ्गीकृतम् । एवं प्रतियोग्यनुयोगिविशेषणविशेष्याधारा-
धेयावच्छेद्यावच्छेदकभावादयोऽपि धर्मिस्वरूपा एव विलक्षणप्रतीतिनियामका
इत्यङ्गीकृतम् । तथाऽत्रापि भेदस्य धर्मिस्वरूपरूपत्वेऽपि विलक्षणप्रतीति-
नियामकत्वं सप्रतियोगित्वं चाविरुद्धमिति चेत् —

अत्रोच्यते । कारणत्वादयोऽपि विचारणीयाः । तेषामपि स्वरूपरूपत्वे
कथं विलक्षणप्रतीतिनियामकत्वं ? न होकेव वस्तु सप्रतियोगिकं निष्प्रति-

योगिकं च संभवति विरोधात् । घटप्रतीति कारणत्वादिमंदेहो न स्यात् अज्ञान-
श्लेशाभावात् । न च समानप्रकारकनिश्चयस्य समानप्रकारकमंशयविरोधितया
घट इति निश्चयान् घटो न वा इति मंदेहो ना[मा]भूत् । घटः कारणं न वेति
कारणत्वप्रकारकमंशये किं वाच्यं भिन्नप्रकारकत्वादिति वाच्यम् ॥

घटत्वस्यैव कारणत्वस्य घटधर्मस्यानङ्गीकारात्, घटत्वस्य घटा
पक्षया भिन्नत्वात् धर्मिस्वरूपघटज्ञानेऽपि दोषप्रशाद्धटत्वाज्ञाने घटो नवेति
संशयस्मंभवति । कारणत्वं तु घटस्वरूपमेवेति कथं न घटज्ञाने मति
कारणत्वमंशयः ॥

न च कारणत्वस्य घटस्वरूपत्वेऽपि घट इति ज्ञाने घटस्य
विशेष्यत्वेन तत्स्वरूपरूपस्यापि कारणत्वस्याप्रकारकत्वात् नः कारणत्व
प्रकारकमंशयदुर्भिक्षप्रिति वाच्यम् ॥

घटे घटत्वमिति ज्ञाने सति कारणत्वमंशयो न भ्यात् । उक्तज्ञाने
घटस्य प्रकारगण तत्स्वरूपस्य कारणत्वस्यापि प्रकारत्वात् । न च घटस्य
घटत्वेन रूपेण प्रकारत्वेऽपि कारणत्वेन रूपेण न प्रकारत्वमिति वाच्यम् ।
तया घटस्वरूपातिरिक्तकारणत्वानङ्गीकारात् ॥

ननु कारणत्वादेः धर्मिस्वरूपानतिरिक्तत्वेऽपि तत्तत्प्रतीतान्वय-
व्यतिरेकमिदमामग्रीभेदोऽवश्यं वाच्यः । घटमात्रप्रत्यायकेन कारणत्वाद्ये-
प्रतीतेः । एवं च विषयभेदाभावेऽपि मामग्रीभेदादेव प्रतीतिभेदो भविष्यति ।
अन्वयव्यतिरेकादिमहकृतप्रत्यक्षे मति कारणमिति बुद्धिः प्रतियोगिज्ञानादि-
महकृतप्रत्यक्षे मति भेदप्रतीतिरिति किमनुपपन्नम् । एव विलक्षणप्रतीति-
भिर्द्वौ तद्विषयत्वेनैकस्यापि कारणत्वादन्यैर्विलक्षणव्यवहारविषयत्वमपि सिद्ध-
मिति चेत्—

विषयविशेषामोरेऽपि प्रतीतिर्विशेष्याङ्गीकारे, घटादेरप्यपलापापत्तेः ।
अयं घट इति प्रत्यक्षमेव हि घटे प्रमाणम् । तत्र घटज्ञानेनैव सकलघटव्यव-
हारोपपत्तौ घटाङ्गीकारवैयर्थ्यात् । न च घटानङ्गीकारे कथं जलाहरणार्थ-
क्रियेति वाच्यम् । जलाह्रणार्थक्रियायामपि प्रमाणमन्विष्यमाणं जलाहरणादि-
विज्ञानमेव वाच्यम् । तत्र विषयव्यतिरेकेणाप्युपपन्नमिति विज्ञानवादप्रमङ्गः ॥

ननु विषयमात्रापलापस्तात्र चक्यः । घटानङ्गीकारे घटसन्निरूपार्थे घट-
सामग्र्या अभावेन सामग्रीविशेषस्याप्यभावात्, अमानुरोधेन घटमन्निरूपस्या-
हेतुत्वेऽपि निश्चिष्टज्ञानमात्रे विशेष्यसन्निरूपस्यापेक्षणीयत्वान् । विज्ञानवादे
विशेष्यस्याप्यभावेन तदमंभवात् । अतो विषयः ऋश्विदङ्गीकर्तव्यः । तत्र घटादौ
धर्मिणि अवस्थाङ्गीकार्ये कारणत्वादयो धर्मास्तत्स्वरूपा एवाङ्गीक्रियन्ते,
नातिरिक्ताः, गौरादिति चेत् ॥

न । एवं सति रूपादेरपि धर्मिस्वरूपापत्तिः नीलो घट इति प्रतीतेरपि
घटमात्रविषयत्वेनोपपत्तेः । न च घटमात्रस्य नीलप्रतीतिविषयत्वे शुक्लघटस्यापि
तत्प्रतीतिविषयत्वापत्तिः घटविशेषस्यैव तत्प्रतीतिविषयत्वापत्तिः । धर्मिस्वरूपस्य
कारणत्वे सर्वस्यापि तथात्वापत्तेरित्यपि सुवचत्वात् ॥

ननु रूपघटयोरैक्ये त्वग्निन्द्रियेण घटवद्द्रूपमपि गृह्येत, रूपवद्धटोऽपि
वा न गृह्येतेति तयोर्भेदसिद्धिरिति चेत् ॥

नीलादिघटस्वरूपघटज्ञाने चक्षुरादिकारणविशेषापेक्षोपपत्तिः । यदि
च कारणत्वादे धर्मिस्वरूपरूपत्वेऽपि तत्तत्स्वरूपग्रहे अन्वयव्यतिरेकसिद्ध
कारणभेदविचार, तदा नीलादात्रपि तुल्यं नीलादिस्वरूपविशेषग्रं
चक्षुरादीन्द्रियापेक्षेति । एतेनैकत्परिमाणगुरुत्वद्रवत्वस्नेहत्वादयोऽपि धर्मि
स्वरूपा व्याख्याता । किं च भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिरेव घटस्य प्रति
योगित्ते अमात्रस्यानुयोगित्ते भूतलस्याधारत्वे अभावस्याभेद्यत्वे च प्रमणिम्
तत्र विषयविशेषानङ्गीकारे कथं प्रतीतेस्तच्चद्विषयत्वाग्रच्छेदेन वैलक्षण्यं भामेत
सामग्र्या एकरूपत्वात् । सामग्रीभेदाभावे विषयवैलक्षण्याभावेऽपि च स्व
एव प्रतीतिवैचित्र्याङ्गीकारे कथं न विज्ञानवादः ॥

एतेन मध्यमस्तसिद्धविशेषाः निरस्ता वेदितव्याः । तथा हि - स
धर्मिस्वरूपरूप अतिरिक्तो वा? नाद्य - स्वरूपसबन्धनिरासेन निरस्तत्वात्
किं च सत्ता सती भेदो भिन्नः कालः सदास्ति देशसर्वत्रेत्याद्यभिन्ने भेद
व्यवहारनिर्वाहकत्वेन नाङ्गीक्रियते । न च वस्तुस्वरूपरूपस्य तन्निर्वाहक
संभवति अत्रिलक्षणत्वात् । न द्वितीयः— तस्या अतिरिक्तत्वानङ्गीकारा
स्वभावविशेषस्यैवास्माभिर्विशेषशब्देनोक्तेरिति, अयं विशेषो वस्त्वभिन्न

स्वनिर्वाहकश्चेति नानवस्थेति च न्यायामृतोक्तेः । यदि च धर्मिस्वरूपत्वे स्वरूपमन्वन्दूपणग्रामादतिरिक्तत्वमङ्गीक्रियेत ; तथाऽपि न निस्वारः । धर्मिस्वरूपातिरिक्तस्य विलक्षणव्यवहारनियामकत्वं विषयतया ताटस्थ्येन वा । नाद्यः, एकस्यावैलक्षण्येन विलक्षणव्यवहारानियामकत्वात् ॥

नियामकत्वे वा विशेषेणैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ विषयान्तरापलाप-प्रसंगात् अनेकस्वविषयतया विलक्षणव्यवहारनियामकत्वाङ्गीकारे तत्तत्प्रतीति-बलात्तद्विषयमङ्गीकृत्य तस्य विशेष इति नामकरणं स्यात् । तथा च वस्तु-मात्रमेव विशेषपदार्थः स्यात् । न द्वितीयः — ताटस्थ्येन प्रतीतिवैलक्षण्य-नियामकत्वे विषयमात्रापलापप्रसंगात् ॥

न च यत्र विषयविशेषः प्रमाणासिद्धः तत्र तेनैव प्रतीतिवैलक्षण्यं । यत्र तु विषयव्यतिरेकेण प्रतीतिवैलक्षण्यं तत्र विशेषो नियामक इति न विष-यापलाप इति वाच्यम् । प्रतीतिरेव हि विषयसद्भावे प्रमाणं, विषयमन्तरेणापि प्रतीतिर्निर्वाहे विशेषेण कृते विषयमात्रापलापो दुर्वारः । एतेन यत्र भेदमन्तरेण भेदकार्यं दृश्यते तत्रैव भेदप्रतिनिधिर्विशेषो भेदकार्यनियामकः कल्प्यते नान्यत्रेति नातिप्रसङ्गः । उक्तं च —

भेदे विहीने पर्यायशब्दान्तरनियामकः ।

विशेषो नाम कथितः सर्ववस्तुष्वशेषतः ॥

इति निरस्तम् ।

ताटस्थ्येन विशेषेण विषयवैलक्षण्यमन्तरेणैव प्रतीतिवैलक्षण्यनिर्वाहे तदतिरिक्तविषयकल्पनायां मानाभावात् अभिन्नेऽपि भेदव्यवहारनियामकेन विशेषेणैव घटपटादावपि भेदव्यवहारोपपत्तौ तत्र भेदो न स्यात् । न च मुख्यभेदस्थले न प्रतिनिधिः संभवति, सोमस्थल इव पूतीकानामिति वाच्यम् । सोमपूतीकसाधनत्वस्य वाचनिकत्वात् वचनबलाद्यवस्था युक्ता; विशेषस्य तु कल्प्यत्वाच्छाधनेन सर्वत्र भेदव्यवहारमात्रजनकत्वेन कल्पनोपपत्तौ क्वचिद्विशेषः क्वचिद्भेदः इति कल्पनायाः अयोगात् । किंच 'सत्ता मती' इत्यत्र सत्ताप्रकारकमत्ताविशेष्यकबोधस्यैकस्यामपि सत्तायां विशेषनिर्वाहत्वेन घट इत्यादावपि सत्ताजातिं विनैव सत्ताप्रकारकबोधस्य विशेषादेव संभवात्

तत्तमत्ताजातिरपि न मिध्यते । न चानुगतव्यवहारात्तद्विद्विः, अभिन्ने भे
-कार्यवदेनैकैश्चानुगतव्यवहारस्वापि विशेषादेव संभवेन जातिरकल्पनात् ॥

वस्तुतस्तु, प्रत्यक्षादिसिद्धास्तुपु सर्वाभामनुपपत्तीनामपि-विद्य
श्रुतिसिद्धया शान्तेर्न विशेषकल्पनम् । यथा ऐन्द्रजालिकृतिमित्तायज्ञाः असंभा
तावभामः एवमविद्ययाऽभिन्ने भेदकार्यं भिन्नेऽभेदकार्यं इत्यादित्त्वंव्यवह
मामञ्जसोपपत्तेः । तदुक्तं टीकोप्याम् — 'निहे भाषायाभामं भावनीये ना
अमं भावनीयावभामचतुरा हि सा' इति । अत एव मत्वज्ञानानन्दादिपदा
अपर्यायत्वार्थं विशेषकल्पनं निरस्तम् । अविद्याया एव तत्तामर्थ्यकल्पन
पपत्तौ विशेषकल्पनात् ॥

किं च सत्यादिपदानां वाच्यार्थभेदान्न पर्यायत्वं, व्यावर्त्यभेदाच्च
वैयर्थ्यमिति न तदर्थं विशेषोपयोगः । न च व्यावृत्तीनां ब्रह्मातिरिक्त
अद्वैतहानिः, अनतिरेके तथैव पदान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यं; व्यावृत्तीनां ब्रह्मा
तिरेके अविद्यानिश्चिप्रतियोगिजडादीनां भेदेनापर्यायत्वोक्तेः, एकरूपानेक
प्रतियोगिकत्वस्य सामान्याभावाद्वा संप्रतिपत्तेः ॥

न चैकरूपानुयोगिनोऽनेकरूपत्वं विशेषनियम्यमिति वाच्यं
अविषयीभूतस्य नियामकत्वे अविद्याया धर्मस्वरूपस्य वा नियामक
कल्पनयोपपत्तौ विशेषकल्पनस्य निर्मूलत्वात् । - ब्रह्मण एव वा सर्वव्यवह
नियामकत्वं कल्प्यतां लाघनात् ॥

नवीनोस्तु — सर्ववस्तुनां तावत्सतो भिन्नत्वमङ्गकत्वव्य अन्त्यान्
भावादिलक्षणभेदस्य स्वतोऽभिन्नेऽभेदभावात् । न च घट एव घटान्यान्त्यामा
स्मभवेति । न च घटो घटो नाते प्रतीतिरभावात् तत्र तदन्यान्त्याभावात्, पट
तथा प्रतीतिः तदन्यान्त्याभावे इति वाच्यं, पटस्य घटत्वरूपेण भिन्नत्वे
प्रतीतौ अन्योन्याभावबुद्धेरमभवात् । न च प्रतियोग्यवृत्त्यनुयोग्यशुचिघ
प्रतीतावन्योन्याभावभावनामिति वाच्यं, स्वरूपभेदाप्रतीतौ तादृशधर्मस्याप
प्रसोधान् सर्वथा समानाकारव्यक्तिद्वये धर्मधर्मिणोऽस्वरूपभेदात्माने अन्योन्य
भावबुद्धेर्दुम्परिहारत्वात् प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य अनुयोग्यवृत्तित्वस्य धर्मद्वयभेद
चीनत्वात् ॥

तत्रापि स्वरूपभेदाभावे अन्योन्याभावादिभेदस्याभावात् । तस्मात् घटस्तावत् सदृशेभ्यो विसदृशेभ्यश्च स्वरूपत एव भिन्नः । तत्रेदमस्मात्पृथगिति प्रत्ययात् पृथक्त्वं इदमिदं नेति प्रत्ययादन्योन्याभाव इत्यादिधर्माः कल्पन्ते । सर्वतः स्वतो विलक्षणे धर्मिणि तत्तत्प्रमाणबलात्साधारणासाधारणाश्च सिध्यन्ति, नतु अविलक्षण एवाभिन्ने वस्तुनि ॥

एवं ब्रह्मस्वरूपमपि वस्तुत एव जडादिव्यावृत्तं चिद्रूपं सुस्वरूपं सद्रूप-
मित्यादि, तादृशस्वरूपं च सत्यादिपदैः बोध्यते ॥

तत्राभेदश्रुत्या ज्ञानत्वादिधर्मानङ्गीकारेऽपि ज्ञानादिस्वरूपं तावदङ्गी-
क्रियते । एवं च ज्ञानपदेन ज्ञानस्वरूपे बोधितेऽपि सुखपदव्यतिरेकेण सुस-
स्वरूपं कथं प्रतीयताम् । तस्मान्न पदान्तरवैयर्थ्यशङ्कावकाशः । एव च
ज्ञानत्वादिधर्मैः कल्पितैः यथा वाच्यार्थभेदः एव जडादिप्रतियोगिकव्यावृत्तयो
विकल्पिता एवावैयर्थ्यनिमित्तं भवन्तु । न च जडव्यावृत्तेः कल्पितत्वे
ब्रह्मणो जडत्वप्रसङ्गः, व्यावृत्तिरूपधर्मस्य कल्पितत्वेऽपि व्यावृत्तधर्मिस्वरूपस्य
व्यावृत्तिसंभवात् । एवं च यथा ज्ञानत्वादिधर्मनिवृत्तावपि ज्ञानस्वरूपत्वं
नापैति, एवं धर्मभूतव्यावृत्तीनां निवृत्तावपि व्यावृत्तधर्मिस्वरूपं नापैति ।
नहि मुक्तौ सत्यादिस्वरूपमानवद्व्यावृत्तिप्रकारबोधोस्ति, येन तदानीमपि
व्यावृत्तयो धर्माः अङ्गीक्रियेरन् ॥

एवं च व्यावृत्तीनां ब्रह्मभिन्नत्वेऽपि नाद्वैतहानिः, अविद्यानिवृत्तौ
तन्निवृत्तेः । न च वेदान्ताना अतत्त्वावेदकत्वप्रसंगः सर्वतः स्वरूपेण
व्यावृत्तसत्यादिस्वरूपस्याबाधात् वाक्यार्थबोधसमये व्यावहारिकत्वज्ञानत्व-
मादायापर्यायत्वदत् तादृशव्यावृत्तिमादायावैयर्थ्योपपादनस्य सिद्धान्तेऽप्य-
विरुद्धत्वात् अर्थवादादिपदानां यथा सभूय प्राशस्त्यलक्षकत्वमेवं सत्यादिपदा-
नामपि संभूयैव सत्यादिस्वरूपविशेषलक्षकत्वं प्रयुक्ताद्दीधितिन्यायादित्याहुः ॥

यदपि स्वप्रकाशचैतन्ये भासमाने निरतिशयानन्दस्य जीव-
ब्रह्मैक्यस्य चेदानीमभासमानत्वात्तन्निवृत्तौ निमित्तत्वेन विशेषकल्पनमिति । तदपि न ।

वास्तवभेदाभावेऽप्यविद्यया निरतिशयानन्दैक्यादेर्जडस्य कल्पितत्वेन-
तत्तदंशावरणोपपत्तेः ब्रह्मस्वरूपभूतमेव सद्यद्यदिदानीं न भासते तत्सर्वमविद्या-

निबन्धनभेदाभिन्नं मदावृत्तमिति कल्प्यते । एतेन एकस्यैवावृत्तत्वमनावृत्त-
विशेषानङ्गीकारे कथं मङ्गच्छेतेति निरस्तम् । अधिद्याकल्पितभेदेनैकत्वाम-
(न तु) तस्माद्धर्मिस्वरूपरूपस्तदतिरिक्तो विशेषो निष्प्रमाणक इति । तस्मात्क-
त्वादयोऽपि धर्मिस्वरूपातिरिक्ता एव प्रमाणबलात्नीलादिवत्स्वीकर्तव्याः

न चैवमनन्तपदार्थस्वीकारापत्तिः, प्रमाणबलापातवस्तवान-
अदोषत्वात् । पृथिव्यादिव्यक्त्यादीनामप्यानन्त्याविशेषे कथंचिद्बन्धवत्-
क्रोडीकारकधर्मणानुगमं कृत्वा नव द्रव्याणि चतुर्विंशतिगुणा इति परिभाषा-
णानन्त्यपरिहारे, पदार्थमात्रस्य धर्मधर्मिभेदेन द्वैविध्येन वा, अनेकवृत्तिधर्म-
स्वभावत्वविवक्षितत्वस्य वा, सामान्यत्वमङ्गीकृत्य प्रतियोगित्वादीन-
सामान्यान्तर्भावेन वा, द्रव्यादिपञ्चकमिन्नत्वेन गुणलक्षणमङ्गीकृत्य गुण-
मिन्नेन वा, कथंचिदानन्त्यपरिहारस्य संभवात्, तस्माद्भेदस्यापि न धर्मिस्वर-
पूर्वोक्तमंशयाद्यनुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । किं च धर्मिस्वरूपस्य भेदत्वे अभेद-
धर्मिस्वरूपमेव नातिरिक्तः मानामावात् । तथा च घटस्वरूपमेव
अभेदश्चेति भेदाभेदयोरेकत्र आविरोधप्रसङ्गः ॥

न च घटः स्वापेक्षया अभेदः पटापेक्षया भेद इति नोक्तदोष-
वाच्यम्, घटस्वरूपस्यैव भेदत्वे स्वापेक्षयापि भेदप्रसङ्गः । स्वापेक्षया अ-
पटापेक्षयाप्यभेदत्वप्रसङ्गः । घटस्वरूपे विशेषानङ्गमात् कारणत्वादिप्रति-
निरस्तत्वात् घटः अभिन्नः इत्यादीनां पर्यायत्वप्रसङ्गाच्च । घटत्वव्यति-
प्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्रामावात् । तस्माद्धर्मिस्वरूपभेदो न क्षोदक्षर्मः ॥

अस्तु तर्हि, नीलादीनां धर्मः कश्चिद्भेद इति द्वितीयः पक्ष इति चे

न । स धर्मः किं भावरूपः अभावरूपो वा । भावरूपत्वेऽपि पृ-
विभागो वा द्वयमपि न संभवति गुणादभेदाभावप्रसङ्गात्, विभागपक्षे सं-
योभेदो न स्यात्, पृथक्त्वस्य प्रतीतिवलात् गुणादिवृत्तित्वाङ्गीकारे पृथक्-
भेदो न स्यात् । पृथक्त्वे पृथक्त्वान्तरानङ्गीकारान् अन्योन्याभावेनैव पृ-
व्यवहारोपपत्तौ अतिरिक्तपृथक्त्वानङ्गीकाराच्च । न च 'अन्यागादितरतं'
सर्वे अन्यशब्दस्पर्शपरत्वेनेदमस्मात्पृथग्भिन्नमित्यादिवदिदमस्मात्तस्यपि ।
गापत्तिरिति वाच्यं, विभक्तपनुशामनस्य शब्दविशेषाधीनत्वस्य सर्वमंशप्रति

अन्यथा घटात्प्रमेयमित्यपिप्रयोगापत्तेः प्रमेयादिशब्दानामपि पृथक्त्वार्थकत्वेति ।
न चामाधारण्येन पृथक्त्वार्थकत्वमभिमतमिति वाच्यं, कथञ्चिदर्थविशेषाया-
मतिप्रमङ्गभयेनार्थविशेषविवक्षायां नञ्भिन्नत्वेनापि शब्दविशेषणे वाचिकाभावात्
नञोप्यन्योन्यात्यन्ताभावमाधारणार्थकत्वेन अमाधारण्येन तदर्थकत्वाभावाच्च ॥

किञ्चिदिष्टमग्रहार्थमर्थपरत्वव्याख्यानस्याभिमतमात्रमग्राहकत्वाच्च ।
अत एव 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि मदेहादलक्षणं' 'अभिधानलक्षणाः
कृत्तद्धितममामाः' इत्यादित्रैयाकरणानां प्रयोगशरणोद्धोषः । 'तस्माद्विभागः
पृथक्त्वं वा न भेदः । अभावत्वेऽपि किमन्योन्याभावः अत्यन्ताभावो वा' नद्यि,
प्रतियोग्यनिरूपणात् । नहि घटादिकमेव प्रतियोगि वक्तुं शक्यं । घटो नास्ति
घटो न भवतीत्युभयत्रापि घटस्यैव प्रतियोगित्वेनात्यन्तान्योन्याभावयोर्भेदो
न स्यात् । उभयत्रापि घटत्वस्यैवावच्छेदकत्वेनावच्छेदकभेदस्याप्यभावाच्च ॥

न च तद्भेदाभावेऽपि क्वचित्तादात्म्यारोपः क्वचित्संसर्गारोपः
इत्यारोप्यसंबन्धभेदाद्भेद इति वाच्यं ; भूतले घटाभावो नास्ति भूतलं घटा-
भाववन्न भवतीत्यत्रोभयत्रापि संसर्गस्यैवारोप्यत्वेन भेदानापत्तेः । न चैकत्र
संसर्गः संसर्गत्वेनारोप्यते इतरत्र तादात्म्यत्वेनेति भेद इति वाच्यम् । संसर्गत्व-
तादात्म्यत्वयोः भेदेन - निर्वक्तुमशक्यत्वात्, संयोगी नेत्यत्र संयोगस्य
तादात्म्यत्वात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य यत्र निषेधः सोन्योन्या-
भावः, यत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धमारोप्य निषेधः सोन्यन्ताभावः इति
वाच्यं ; संयोगी घटो नास्तीत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धस्यैवारोप्यत्वात्
संयोगी नेत्यस्माद्भेदो न स्यात् ।

न च संयोगी न भवतीत्यत्र संयोगत्वेन संयोगः प्रतियोगिताव-
च्छेदकतादात्म्यत्वेनारोप्यते । इह संयोगो नास्तीत्यत्र तु संयोगत्वेन रूपेण
अवच्छेदकत्वेऽपि तेन रूपेण नारोप्यत्वं, किं तु संसर्गमर्यादयो स्वरूपविशेषणं
भेद इति वाच्यं ; तथाऽपि इह संयोगीति तादात्म्यारोपे संयोग्यत्वति
संसर्गारोपे चोभयत्रापि संयोगमन्वायप्रतियोग्याधिकरणचतुष्टयव्यतिरक्तेण
विषयान्तरानवगमनेनारोपभेदावभवात् स्वरूपविशेषविषयत्वेन भेदस्य स्वरूप-
विशेषानेवचनेनैव निरस्तत्वात् ॥

ननु मास्त्वारोपे विषयभेदः । तथापीदमिह नास्ति, इदमिदं न
 भवतीति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यं तावदनुभूयते । तत्रात्यन्ताभाववदन्योन्याभावोऽपि
 वैलक्षण्योऽङ्गीकर्तव्यः । अन्यथाऽत्यन्ताभावोऽप्यातिरिक्तो न स्यात् । उक्तं च —
 'संविदेव हि भगवती विषयसत्त्वोपगमेन शरणम्' इति । एतेन धर्मा-
 त्यन्ताभावेनैव धर्म्यन्योन्याभावबुद्धयन्यथासिद्धौ धर्मिणो नातिरिक्तो-
 ऽन्योन्याभावः । न च घटत्वं नास्तीत्यत्र घटत्वं प्रतियोगित्वं च प्रतियोगि-
 तावच्छेदकं मामते । घटो न भवतीत्यत्र घटत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं घटश्च
 प्रतियोगी । ततश्चावच्छेदकात्यन्ताभावविषयकत्वे अन्योन्याभावबुद्धेः घटत्वं
 नास्तीत्येवमाकारः स्यात्, नतु घटो न भवतीत्येवमाकार इति वाच्यम् ।
 एकस्यैवोभयप्रातयौगिकत्वेन धर्मात्यन्ताभावत्वभावे घटत्वं नास्तीत्याकारः
 स्यात् । धर्म्यन्योन्याभावत्वभावे च घटो न भवतीत्याकार इत्याकारवैचि-
 त्त्योपपत्तेः । एवमत्यन्ताभावत्वज्ञानं घटत्वत्वावच्छिन्नघटत्वज्ञानमुपयुज्यते;
 धर्म्यन्योन्याभावत्वज्ञाने च घटत्वावच्छिन्नघटज्ञानमुपयुज्यते इत्यादि सर्व-
 सामञ्जस्यमिति निरस्तम् ॥

एवं सति घटान्योन्याभावेनैव घटत्वात्यन्ताभावबुद्धयन्यथासिद्धौ
 धर्मात्यन्ताभाव एव न स्यात् । सर्वत्र तद्वदन्योन्याभावेनैव तदत्यन्ताभाव-
 बुद्धयन्यथासिद्धेरत्यन्ताभाव एव लुप्येत । यदि च भविष्यति, ध्वस्तः,
 नास्तीत्यादिविलक्षणप्रतीतेर्विषयत्रयसिद्धिः, तर्हि नास्ति न भवतीति प्रतीत्यो-
 र्वैलक्षण्यादन्योन्याभावोऽपि पृथगेष्टव्यः । एवमन्योन्याभावसिद्धौ अखण्डो-
 पाधिरन्योन्याभावत्वमेव तल्लक्षणं, प्रतीतिविशेषश्च तत्परिचायक इति न
 तल्लक्षणाक्षेपावकाशः ॥

अत्यन्ताभावत्वप्रागभावत्वध्वंसतत्रान्यप्येवमतिरिक्तानीति तस्मा-
 दन्योन्याभाव एव भेदोऽस्त्विति चेत् —

अत्रोच्यते — मूले वृक्षः कपिमंयोगवान् शाखायां नेत्यत्राधित-
 प्रतीतेस्संयोग्यन्योन्याभावोऽपि शाखावच्छेदेनाङ्गीकार्यः । न च तत्र मंयोगा-
 त्यन्ताभाव एव विषयः बाधकाभावात् । संयोगो नास्ति मंयोगवान् न
 भवतीति प्रतीत्योर्वैलक्षण्येन त्वदुक्तीत्येवान्यथासिद्धैर्वक्तुमयुक्तत्वात् ॥

किं च संयोगवान् भवतीति शब्दस्यान्योन्याभावाार्थकस्याप्रमाण-

त्पापत्तिः । बाधकाभावाच्चेष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् । संयोग्यन्योन्याभावेनैव संयोगात्यन्ताभावबुद्धयन्यथासिद्धौ तद्वति न संयोगात्यन्ताभाव इति वैपरीत्यस्य दुरुद्धरत्वात् । न च संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वान्न तद्वदन्योन्याभावस्तद्वदिति वाच्यं; मूले कपिसंयोगः शाखाया नेत्यबाधितानुभवात् । न च तत्रायवस्यैव संयोगो नावयपिन इति वाच्यम् । कपिसंयुक्ता इत्यवयविसंयोगप्रत्यक्षस्य सर्वासिद्धत्वात् । अवयवसंयोगपक्षे मध्ये विश्रान्त्यसंभवेन परमाणुपर्यन्तघातने संयोगमात्रस्याप्यप्रत्यक्षत्वापत्तिः । कथंचिदाकाशसंयोगस्य घटादौ व्याप्यवृत्तित्वसंभवेऽपि घटपटादिपरस्परसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यापह्नेतुमशक्यत्वात् ॥

किं च समवायसंबन्धेन पटस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वमनुमाय दशावच्छेदेन न पटवन्तस्तन्तव इति प्रतीतेस्सर्वासिद्धत्वात् दशावच्छेदेन तद्वदन्योन्याभावस्तन्तुषु दुरपह्ववः ॥

वस्तुतस्तु चित्रं नानारूपसमूह एव नातिरिक्तमिति स्थितिः, नीलादीनामव्याप्यवृत्तित्वात् । अस्मिन्प्रदेशे नीलो घटः नास्मिन्प्रदेशे इति नीलाद्यन्योन्याभावोऽप्यव्याप्यवृत्तिः । एवं स्थिते अन्योन्याभावस्य भेदे मूलशाखावच्छेदेन वृक्षस्य भिन्नत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । इमौ संयोगतदभावाच्छिन्नौ द्वाविति प्रत्ययापत्तेः । घटपटौ द्वाविति तु मूलावच्छिन्नाच्छाखावच्छिन्नौ भिन्नः पृथगित्यपि प्रत्ययापत्तेः, उक्तप्रत्ययाना भेदनिसंबन्धनत्वात् ॥

ननु प्रतियोगितावच्छेदकव्यधिरणान्योन्याभापो भेदः न त्वन्योन्याभावात् । संयोग्यन्योन्याभावादयश्च प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणा इति नोक्तदोष इति चेत् ।

न । संयोग्यन्योन्याभावात्पि प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वात् । नहि मूलावच्छिन्नाप्रारच्छिन्नयोरन्योन्याभावपक्षे एकत्व मभवात् घटपटयोरन्योन्याभावात् तद्विरोधित्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्व हि प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणभिन्नत्वं, प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वाभावात् त्व वा । उभयथापि शाखावच्छेदेन संयोग्यन्योन्या-

भावोऽपि तादृश इति भेदबुध्यापत्तिः । शाखावच्छेदेन संयोग्यन्योन्याभावो-
ऽपि संयोग्यमानाधिकरण इत्यबाधितप्रतीतिः । यदवच्छेदेन प्रतियोगित्वासमा-
नाधिकरणं तदवच्छेदेन बुद्धेरावश्यकत्वात्, अन्यथा गुणादावपि संयोगिवुद्धिं
जनयेत् ॥

न च प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणाभिन्नाधिकरणावच्छेदेन अन्यो-
न्याभावस्तादृशबुद्धिजनकः । गुणादौ संयोग्यन्योन्याभावस्तथा, न तु संयोगिनि
बुद्धेः शाखावच्छेदेनेत्युभयसामञ्जस्यमिति वाच्यम् ।

अन्योन्याभावपक्षे शाखावच्छिन्नस्य संयोगिभिन्नतया प्रतियोगि-
तावच्छेदकाधिकरणाभिन्नाधिकरणावच्छेदेन तथात्वस्य विवक्षितत्वे उक्त-
दोषानुद्धारत् । अन्योन्याभावातिरिक्तभेदपक्षे तु उक्तविवक्षया अतिप्रसंगनिरासः
स्यात् । बुद्धस्य मूले यः कपिसंयोगी स एव शाखायां तदभाववानित्य-
बाधिताभेदप्रतीत्या केनापि प्रकारेण तद्विन्नत्वाभावात् । प्रतियोगितावच्छेद-
काधिकरणाभिन्नाधिकरणवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकासमानाधिकरणत्व-
मित्यस्य निर्दोषत्वात् । अन्योन्याभावभेदपक्षे शाखावच्छेदेन संयोग्यन्योन्या-
भावमादाय प्रागुक्तपृथक्त्वादिवुद्धिर्दुर्वारा । तस्मान्नान्योन्याभावो भेदः ॥

नात्यन्ताभावोऽपि भेद इति द्वितीयः पक्षः । तत्रापि धर्मात्यंता-
भावो धर्मिभेद इति वाच्यं, तदत्यन्ताभावस्य तद्भेदत्वे स्वस्मिन्नपि स्वात्यन्ता-
भावसत्त्वेन स्वभेदबुध्यापत्तेः । एवं संयोगात्यन्ताभावस्य शाखावच्छेदेन बुद्धेः
संत्वात् तद्भेदबुध्यापत्तिरित्याद्यन्योन्याभावपक्षोक्तदोषानतिवृत्तिः । तस्मा-
दत्यन्ताभावोऽपि न भेदः ॥

नन्वस्तु इदमस्माद्विन्नमित्यबाधितप्रतीत्या भेदः पदार्थान्तरमेव
बलान्तर्भावसंभवात् । तथाहि—न द्रव्यगुणकर्माणि, गुणादावपि सत्त्वात् ।
नापि सामान्यं सप्रतियोगिकत्वात्सामान्यादावपि, सत्त्वात् । नापि विशेषसम-
वायौ तयोरपि वृत्तेः, अभावसामानाधिकरण्याच्च । नाप्यभावः ; तत्रापि स न
प्रागभावप्रध्वंसो आकाशादेर्भेदाभावप्रसंगात् । नात्यन्तान्योन्याभावो उक्त-
दोषात् । अत एव न स्वरूपमपि । अतः पदार्थान्तरमेवेति चेत् ॥

अत्रोच्यते—स किं भेदः यत्र भेदबुद्धिं जनयति तत्र संबद्धो वा भेद-
बुद्धिं जनयति उतासंबद्धो वा ? आद्ये (संबन्धोऽपि) संबद्धोऽपि नियामकः

अमबद्धो वा ? आद्यं सोऽपि, संबन्धः संबद्ध एव नियामक इति संबन्धानवस्था ।
द्वितीये प्रतियोगिन्यपि भेदबुद्धिं जनयेत् अमंबन्धाविशेषात् ॥

स्वरूपसंबन्धस्य नियामकत्वान्नानवस्थातिप्रमंगाविति चेत्; न, स्वरूप-
संबन्धस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । संबन्धान्तरमन्तरा विशिष्टधीजनकत्वं स्वरूप-
संबन्धत्वमिति चेत्, न । विशिष्टप्रत्ययत्वं विशेषणविशेष्यभावनिपयप्रत्ययत्वं
स च स्वरूपसंबन्ध एवेत्यात्माश्रयात् । संबन्धांतरमंतरेत्यत्र संबन्धांतरग-
महकृतत्वे सति विशिष्टधीजनकत्व वा संबन्धांतरभिन्नत्वे सति विशिष्टधीजनकत्वं
वा ? नाद्यः ; दण्डीत्यत्र विशेषणविशेष्यभावे अव्याप्तिः, तत्र संयोगस्यापि
जनकत्वात् । न द्वितीयः ; संयुक्तो घट इत्यत्र संयोगस्य विशेषणत्वात्तत्स्वरूप-
संबन्धे अव्याप्तेः । एव पटममवायवतस्तंतव इत्यत्र ममवायस्य विशेषणत्वा-
त्तत्राव्याप्तिः, उभयत्र संबन्धांतरभिन्नत्वाभावात् ॥

ननु तत्तद्वस्तुस्वरूपमेव तत्तद्विलक्षणप्रतीतिनियामकमित्ययमेव स्वरूप-
संबन्धशब्दार्थ इति चेत्; न । एकस्य वस्तुस्वरूपस्याप्यनेकविलक्षणप्रतीति-
नियामकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एकस्य विलक्षणानेकप्रत्ययनियामकत्वे
विषयैक्यापत्तेः, प्रत्ययमात्रपरिशेषापत्तेश्च ॥

नन्वस्तु प्रतीतिबलात् संबन्धस्यपि संबन्धान्तरं भेदस्यापि भेदान्तरम् ।
नचैरमनस्था प्रामाणिकत्वात् । प्रतीत्यनुपपत्तिश्च नास्ति, संबन्धादेर्ज्ञानमन्तरे-
णापि भेदज्ञानस्वीकारादिति चेत् । अस्तु तावद्विशिष्य निर्वक्तुमशक्यानन्त-
र्यदार्थस्वीकारो दुष्कृतपरिपाकलब्धाद्वैतप्रद्वेषमात्रात् ॥

तथापि भेदप्रतीतिः कथमुपपादनीया ? भिन्नत्वेन प्रतीतप्रतियोगिको
वा भेदः प्रतीयते, स्वरूपमद्विन्नप्रतियोगिको वा ? नाद्यः, अन्योन्याश्रयात् । न
द्वितीयः ; तत्र भेदः स्वरूपेण वर्तते अत्र नतरत्र प्रमाणाभावात् । यत्र भेद-
प्रत्ययमन्तरे वर्तते इति चेत्; घटशरावेषु चन्द्रभेदप्रतीतेस्तत्रापि तत्त्वत्वापत्तेः ।
न च तत्रौपाधिको भेदप्रत्ययो न वास्तवः, उपाधिनिवृत्तौ तन्निवृत्तिदर्शनात् ।
घटादौ तु न तथा उपाधेरभावादिति वाच्यम् । घटादावप्यविद्यारूपोपाधे-
स्त्वत्वात् । एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि अविद्यावशात् विविधनानाप्रपञ्चभेदव्यवहार
इत्यङ्गीकारात् । न हि वयं भेदमेव नोपलभामः ; किंतु तस्य मत्वत्वं । घटादि-

वचनेदस्यापि चन्द्रभेदवदङ्गीकारात् । तथा च श्रुतिः— 'यत्र हि द्वैतमिव भवति
 तदितर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्यं सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ।' इत्यादि ।
 इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचयति श्रुतिः ॥

ननु भेदग्राहिप्रत्यक्षस्याभेदग्राहिप्रत्यक्षमुत्था कथं बाधो, विनिगम-
 काभावात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् इति चेत्— उपक्रमादिभिः गृहीत-
 तात्पर्यस्य वेदस्य स्वार्थेऽप्रामाण्यस्य काप्यदृष्टचरत्वात् बाधो न कल्प्यते ।
 दृष्टव्यभिचारित्वात् प्रत्यक्षस्यैव तेन बाधः कल्प्यत इति विनिगमकमत्त्वात् ॥

ननु वर्णपदादिप्रत्यक्षस्य शब्दप्रमाणोपजीवित्वादुपजीव्यबाधो न
 युक्त इति चेत् ; न । वाक्यार्थे ब्रह्मणि प्रत्यक्षस्याप्यनुपजीव्यत्वात् ।
 वर्णपदादिप्रमात्वेन शब्दं प्रत्यहेतुत्वाच्च । वर्णपदादिभ्रमेणापि शब्दबाध-
 दर्शनात् । अश्वमानयेत्युक्ते अश्वमानयेति श्रुतवतोऽतात्पर्यविषयीभूतस्या-
 श्वानयनस्यापि प्रतीतेः । अश्वमानयेत्युच्चार्ये करणापाटवादश्वमानयेत्युच्चारिते
 इन्द्रियापाटवादश्वमानयेत्यनेनोक्तमिति भ्राम्यतस्तात्पर्यविषयाश्वानयनप्रामित्यु-
 त्पत्तेश्च । अतः शब्दज्ञानेन प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेऽपि तत्प्रमात्वस्यानुपजीव्य-
 त्वाच्चद्वाधेऽपि नोपजीव्यबाधः । अन्यथा स्थाणुर्न वेति संशयानन्तरं स्थाणु-
 रेवेति निश्चयेन विशेषज्ञानत्वेन संशयस्योपजीव्यत्वात् कोट्यन्तरबाधकत्वं
 [न] स्यात् । यदि च स्थाणुत्वांशे तदुपजीव्यत्वेऽपि कोट्यन्तरे तदनु-
 पजीव्यत्वाद्बाधकत्वं, तथा प्रकृतेऽपि तुल्यम् ॥

एवं 'इदं रजतम्' इति ज्ञानस्यापि 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानेन
 प्रतियोगिज्ञानत्वेनापेक्षणात् बाधो न स्यात् । यदि तत्प्रामाण्यस्यानुपजी-
 व्यत्वात्तद्बाधकत्वं तथा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । न च जनकज्ञानप्रामाण्यं
 अन्यज्ञानप्रामाण्योपयोगिः व्यभिचारिणिगजन्त्याया अप्यनुमितेर्विषयाबाधेन
 प्रमात्वदर्शनात् । प्रतिविम्बेन विम्बप्रमानामितेश्च । तस्मान्नोपजीव्यतया
 प्रत्यक्षस्य श्रुतिबाधकत्वम् ॥

यत्तु असत्यात्सत्योत्पत्तिर्न संभवतीति कथमसत्याद्वेदात्सत्य-
 ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिरिति; अत्र वदामः— किमसत्यादित्यनुपाख्यात्, व्यावहारि-
 कात् ब्रह्मभिन्नाद्ब्रह्मज्ञानवाप्त्वात् अपारमार्थिकाद्वा सत्यस्य पारमार्थि-

कस्योत्पत्तिर्न संभवतीत्यर्थः ? किं वा अपारमार्थिकात् पारमार्थिकविषय-
ज्ञानं न संभवतीति । तत्राद्ये अनुपाख्यादित्यनुक्तोपालम्भः, प्रपञ्चस्यानु-
पाख्यत्वानङ्गीकारात् । व्यावहारिकादिपक्षचतुष्टये सिद्धसाधनं, उत्पन्नस्य
ब्रह्मव्यतिरिक्तमात्रस्य पारमार्थिकत्वानङ्गीकारात् । न द्वितीयः । जनक-
पारमार्थिकत्वस्य जन्यज्ञानविषयपारमार्थिकत्वे अप्रयोजकत्वम् । यथा
व्यावहारिकप्रमाणाबाध्याच्छुरादेर्जायमानं शुक्तिरजतज्ञानं व्यावहारिक-
प्रमाणबाध्यविषयकं, तथा ब्रह्मज्ञानबाध्यजन्यस्य ज्ञानस्य तदबाध्यविषयकत्वे
विरोधगन्धाभावात् । अन्यथा नित्यजन्यस्य कथमनित्यविषयकत्वं, अनित्य-
जन्यस्य कथं नित्यविषयकत्वं, गुणस्य कथं द्रव्यविषयकत्वं, अनित्यज्ञानस्य
कथं नित्यविषयत्वमित्यादीन्यपि दूषणानि प्रसज्येरन् । लोकसिद्धसामग्री-
मर्यादया जायमानज्ञानस्य विषयबाधाभावे प्रामाण्यमितीह स्थितिः । नहि
वेदान्तजन्यस्याद्वितीयात्मज्ञानस्य विषये बाधकं प्रमाणं पश्यामः । यदि
तत्संभवति तर्हि तदेव वाच्यं, यदि न संभवति तदा कथमसत्यात्सत्या-
त्पत्तिरिति निरर्थकं वचः ।

यत्तु—शुक्तिरजतज्ञानस्यापि विषयः पारमार्थिक एव पुरोवर्ति-
रजतत्वतत्समवायानामबाध्यत्वादिति; तन्न । रजतत्वे पुरोवर्तिनिरूपितविशे-
षणत्वस्य पुरोवर्तिनि रजतत्वरनिरूपितविशेष्यत्वस्य चापारमार्थिकत्वात् । न च
विशेषणविशेष्यभावस्य तत्स्वरूपानतिरेकात्तत्स्वरूपस्य च पारमार्थिकत्वान्नैवमिति
वाच्यम् ; तथा सति भ्रमादिविभागो न स्यात् । भ्रमे भासमानानां सर्वेषां
माथार्थ्ये कथं भ्रमत्वं, कथं वा बाधः ?

न च व्याघ्रकरणप्रकारकत्वतदभावाभ्यां वैलक्षण्यं, वैयधिकरण्य-
स्यापि स्वरूपमात्रपर्यवसायित्वेन अविशेषकत्वात् । तदभाववति तत्प्रकारकत्वं
हि तत्तदभावः अधिकरणं चेति द्वयस्वरूपमेव आधाराधेयभावः । ततश्च सत्य-
रजतेऽपि रजतज्ञानं भ्रमः स्यात्, रजतरजतत्वाभावयोस्तत्त्वेनाधाराधेयत्व-
संभवात् । न च रजतत्वाभावरजतयोराधाराधेयभावः परस्परनिरूपितः शश-
विषाणकल्प इति वाच्यम् । तर्हि रजते नेदं रजतमिति ज्ञानस्यासत्पविषयत्वं
त्वैववाङ्गीकृतम् । एतेन सर्वे भ्रमा व्याख्याताः । वस्तुतस्तु रूपातिबाधा-
न्यधानुपपत्त्या अनिर्वचनीयं रजतं तत्रोत्पद्यत इति अवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति-
शुक्ती रजतज्ञानविषयस्य पारमार्थिकत्वमतिरिक्तं वचः ॥ १२ ॥

यत्तु प्रतिबिम्बादेरसत्यस्य सत्यविम्बज्ञानजनकत्वदर्शनात् असत्या-
दपि सत्योत्पत्तिरूपपन्ना इत्यत्र दूषणं — तत्रापि प्रतिबिम्बस्य सत्यस्यैव
विम्बज्ञानजनकत्वं न त्वसत्यस्य प्रतिबिम्बस्येति; इदमपि मन्दं, प्रकृतेऽपि
सत्यस्य पदावलिज्ञानस्यैव सत्यात्मकविषयकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वात् ॥

न चान्तःकरणवृत्तिरूपमेव ज्ञानं, तच्चासत्यमेवेति वाच्यं; तदव-
च्छिन्नचैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात्, वृत्तिमात्रस्य जडत्वेनार्थप्रकाशानुपपत्तेः 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुत्या आत्मनो ज्ञानत्वसिद्धेश्च ।

न च निर्धर्मके ब्रह्मणि कथं ज्ञानत्वं धर्म इति वाच्यम् । धर्मि-
स्वरूपस्यैव ज्ञानत्वस्य व्यवहारदशायां भेदेन भानोपपत्तेः । तदुक्तं टीकायां—
'आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्या-
त्पृथगिवावभासन्ते इत्यदोषः ।' इति । अतो विषयानुभवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्
पारमार्थिकादेव ज्ञानात् सत्यकार्योत्पत्तिरिति सन्तोष्यव्यमायुष्मता ॥

न चाविद्यारूपदोषजन्यत्वादद्वैतवाक्यजन्यज्ञानस्याप्रमात्वं । लौकिक-
वाक्यजन्यज्ञानवत्तत्रापि मूलाविद्यायाः प्रमात्वाप्रमात्वयोरौदासीन्यात् ।
शाब्दाप्रमायां सर्वत्र भ्रमप्रमादादेरेव दोषत्वात्, तस्य चापौरुषेयवेदे शङ्कित-
मशक्यत्वात् । तस्मान्निर्दोषवेदजन्यमद्वितीयात्मज्ञानं प्रमेवेति तद्विषयस्य
पारमार्थिकत्वं नापहोतुं शक्यमिति ॥

ननु सत्यत्वस्य घटादिस्वरूपत्वाज्जातिरूपत्वाद्वा घटादिग्राहक-
प्रत्यक्षेण गृहीतत्वाच्चदसत्यत्वबोधकश्रुतेः प्रत्यक्षबाध इति चेत् — न; स्वरूपस्य
सत्त्वरूपस्य वा सत्यत्वस्य श्रुत्या अनिरासात् । किन्तु त्रिकालाबाध्यत्वस्य
तदगोचरत्वात् ॥

वस्तुतो घटपटादीनां भेदं प्रत्यक्षं गृह्णाति, नतु ब्रह्मप्रपञ्चयोरिति ।
श्रुत्या च 'भेदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं' (सर्व)खल्विदं ब्रह्म'
'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादौ ब्रह्मभेदेन प्रपञ्चनिषेधः श्रूयते । तत्र भिन्न-
विषयकत्वात् न प्रत्यक्षश्रुत्योर्विरोधः । प्रत्यक्षदृष्टकार्यकारणयोरेव भेदवादि-
मतेऽपि भेदः प्रत्यक्षेण न गृह्यते । दूरे ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेदः । नहि भेदवादिना-
मपि मृदटयोर्भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यते । मृदो घटो भिन्नः घटान्मृद्विति वा,
तन्तुभ्यः पटो भिन्नः पटात्तन्तवो भिन्ना इति वा प्रत्यक्षासंभवात् ।

सिद्धान्ते तु उपादानोपादेययोर्भेद एव नास्ति, 'वाचारंभणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्ये' इति श्रुतेः, 'तदनन्यत्परमारम्भण-शब्दादिभ्यः' इति सूत्राच्च । जीवब्रह्मणोरपि भेदो न प्रत्यक्षः । धर्मिद्वय-प्रत्यक्षव्यातिरेकेण भेदप्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥

परमते जीवस्य मनोग्राह्यत्वेऽपि शुद्धचैतन्यस्योपनिषदर्थस्य ब्रह्मण-स्तदग्राह्यत्वात् । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह', 'तं त्वीप-निषदं पुरुषं पृच्छामि' नापेदविन्मनुते तं बृहन्तं' इत्यादिश्रुतिभ्यः अन्योन्या-भाभेदपक्षेऽपि निर्गुणब्रह्मभेदस्य जीवे आपाद्यमानस्याधिकरणायोग्यतापाद-कत्वेनान्योन्याभावस्याप्रत्यक्षत्वात् ॥

यत्तादात्म्यं यत्रापाद्यमानं अधिकरणस्यायोग्यतां नापादयति तदन्योन्याभावस्तत्र प्रत्यक्ष इति परैः भाषितत्वात् । तत्त्वमस्यादिव्वाक्यस्य जीवब्रह्माभेदप्रतिपादकस्य न प्रत्यक्षनिरोधः । न च प्रत्यक्षस्य वाक्येन वाधो दृष्टचर इति वाच्यं ; रज्जुमर्षभ्रमादौ नायं सर्प इत्याप्तवाक्यात् वाध-दर्शनात् । तस्मादद्वैतश्रुतेः न प्रत्यक्षनिरोधमङ्गः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ लिङ्गभङ्गमुक्तिशतकम् ॥



ओं श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमंससद्गुरुश्रीरामचन्द्राय नमः ॥



यः पूज्यस्सकलामरैर्मुनिगणा ध्यायन्ति यं येन वै
श्रेयोमार्गनियोजितास्सुमतयःकुर्वन्ति यस्मै नमः ।
यस्मात्सर्वमभूत्प्रमात्पटलं यस्यांशकं त्रैपदं
यस्मिन्नाशमुपैति मायिकपदं त रामचन्द्रं भजे ॥ १ ॥

श्रीमत्त्रैपदरामचंद्रपरमानन्दांबुधिं चिद्धन
नत्वा श्रीगुरुवासुदेवयतिराट्टादांबुजे चासकृत् ।
मच्चित्तासुविरूपनाशविभवां मुक्तिं प्रवाञ्छन्हरे-
स्तुष्टयै लिङ्गविभङ्गमुक्तिशतकं कुर्वे हृदि स्याद्धरिः ॥ २ ॥

सत्कर्मणि विशुद्धये स्वमनसः कृत्वाऽयशुद्धेऽन्तरे
छित्त्वा कर्मजबन्धनं दृढतरं वैराग्यतीक्ष्णासिना ।
सन्पत्य श्रवणादिना स्वमनसो नाशाद्यमापुर्द्धरिं
दद्यात्कारककर्मभंगलिभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३ ॥

वाक्श्रोत्रादिदशेन्द्रियासुमनसो वागादिरूपं भजन्
तत्तद्यापृतिशक्ततां प्रजनयन्निस्मंगरूपेण यः ।
धास्तेऽद्यापि समस्तभूतहृदये वेद्यादवेद्यात्परो
दद्यात्सर्वनिभासकत्वविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४ ॥

देशाद् मूर्तिरुपैति भूमपदवीं भूमेर्जलं तज्जला-
द्बहिर्वह्निनोस्सदागतिरसौ तस्माद्बृहद्योमखात् ।
बीजं बीजतनोर्निरंकुशविभुः निर्वीजभूमैव यो

दद्यात्सर्वनिभासकत्वविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ५ ॥

अर्थादर्शमुपैति सूक्ष्मपदवीं अर्थात्मनो मानसात्

बुद्धिर्बुद्धितनोर्महत्तत इहाव्यक्तं ततः पुरुषः ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरः पुमान्परमको यस्मान्न सूक्ष्मान्तरम्

दद्यात्पुरुषशिष्टतत्त्वविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ६ ॥

सूर्यो यत्र न भाति शीतकिरणो वह्निर्नभानां गणः

सत्वादित्रिगुणं दशेन्द्रियमनः प्राणस्सुराणां गणः ।

यं भान्तं ह्यनुभान्ति न स्वत इमे सूर्याग्निचन्द्रादयो -

दद्यात्सूर्यशशांकभासकपदां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७ ॥

पूरवाद्रिसमस्तकोशकलितास्त्येकादशद्वारपैः-

वागाचैर्भृशरक्षितातिभयतस्वस्वामिभोगेच्छया

तत्रासंगतया वसन्ननुदिनं यः प्रत्यगात्मा भवे-

दद्यात्केवलबोधरूपविभवा मुक्तिं स रामो धमे ॥ ८ ॥

यज्ज्ञानक्षुरधारया हृदयचिद्ग्रन्थिर्हृदा भिद्यते

यसाक्षात्करणेन संशयगणः कुप्रेति न ज्ञायते ।

यज्ज्ञानाभिरनन्तजन्मफलदं यर्मेन्धनं निर्दिहे-

दद्यात्कर्तृचिदैक्यमोहविकला मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९ ॥

एकीकृत्य विराट्तनाविह पुनर्विश्वं स्वसूत्रेण तं

सूत्रे स्वप्रपतिं च वीजतनुना प्राज्ञं पुनर्वीजकम् ।

निर्वीजात्मतया विचिन्त्य यतयो यं तुर्यरूपं विदुः

दद्यात्तुर्धशिवाद्दयात्मविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १० ॥

अन्नं प्राणतयाऽवशिष्य मुनयः प्राण मनोमात्रतो

विज्ञानात्मतयाऽवशिष्य च मनो ज्ञानं च मोदात्मना ।

तं चाप्यात्मतयाऽवशिष्य सहसा यं ब्रह्म पुच्छं विदुः

दद्यात्कोशविरूपनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ११ ॥

सत्यं वैकृतिशून्यमेकममलं ज्ञानं जगद्भासकं

कालाकाशविदेशतोऽप्यतिविभु ब्रह्म ह्यनंतं विदुः ।

सत्यं ज्ञानमनन्तमस्पृहमिति ध्यात्वा यमीशं विदुः

दद्यात्सत्यमुबोधसौख्यविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १२ ॥

सूर्यो भाति सदागतिश्च यवते बहिर्व्यल्लयंजसा
 मृत्युर्वद्भरोऽपि शीतकिरणो राज्ञो मिया भृत्यवत् ।
 उच्चइण्डधरस्य यस्य भयतस्सूर्यादयो वेपिता
 दद्यात्सर्वनियामकाद्वयपदा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १३ ॥

निस्सामान्यविशेषत्रोधनयने स्वस्मिन्नखण्डाद्वये
 दुस्सामान्यविशेषदृष्टियुगलं दुर्बुद्धिभिः कल्पितम् ।
 प्रत्याख्याय विमूढकल्पितदृशा सन्यासिनो यं विदुः
 दद्यादद्वयदृष्टिसान्ध्यविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १४ ॥

रूपं पश्यति येन वक्ति वचनं जिघ्रेत्सुगन्धादिक
 गृह्णात्याशु ददाति वस्तुनिचयं जानात्यशेषं सदा ।
 यं प्रज्ञानमुदाहरन्ति मुनयो ब्रह्मादिकीटान्तगं
 दद्याज्ज्ञानधनस्वरूपविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १५ ॥

विश्वं येन समुत्थितं चिरतरं यत्सत्तया भाति सत्
 सम्पन्नबोधदृशा विकारत्रिलये यन्मात्रतदिशप्यते ।
 तस्माद्द्वस्तुविकारजातमनघा ब्रह्मेति जानन्ति य-
 दद्यात्सर्वविकारभगविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १६ ॥

विश्वं ब्रह्मणि जातु जन्म न भजेत्सभूल्यभावश्रुते -
 नोत्पन्नस्य विनाशनं च घटते नाशप्रहाणश्रुते ।
 कार्याकार्यजनिप्रहाणरहितं यं निर्विकारं विदुः
 दद्यात्कारणकार्यकर्तृविकला मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १७ ॥

प्रागाग्नेयविदिक्षु दिक्षु निखिलस्यान्तर्बहिस्सर्वत
 तिष्ठन्नूर्ध्वं उदेति नैत्युदयता नास्तंगत कुत्रचित् ।
 यः कोट्यर्कसमूहभासकरुचिश्चिन्सूर्यरूपो हरि-
 र्दद्यान्नित्यचिदर्करूपविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १८ ॥

सर्वज्ञादिगुणान्वितः परशिवः किञ्चिज्ज्ञ एवावरो
 ज्ञाज्ञत्वे प्रविहाय जीवपरयोर्लक्ष्यैकता वेदतः ।

ज्ञानं ज्ञानमिति गतिं गतिगते ब्रह्माहमस्मीति यं

भान्यत्पश्यति यत्र जातु यतिराणान्यच्छृणोत्यंजसा
 नो जानाति विशेषवस्तुपटलं भूमाद्वयत्वश्रुतेः ।
 ज्ञाता नाम हृदालयोपरि लसद्भूमात्मकं यं विदुः
 दद्याद्भूमधनाद्वितीयविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २० ॥

दहे ब्रह्मपुराभिधानगगने लब्धासनो लोचनं
 काणं प्राप्य च हृच्च जीवकलनां जाग्रन्मुखं भासयन् ।
 मूर्धान प्रतिपद्य यो विजयते तुर्यस्वरूपो हरि-
 र्दद्यात्तुर्यपरामसौरख्यविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २१ ॥

प्रत्यक्त्यमहंपदेन गदितं ब्रह्मेति शब्दात्परं
 मेदो मायिक एव जीवपरयोर्मायामृधात्वश्रुतेः ।
 प्रत्यग्रह भवाग्यहं परशिवोऽस्मीतीह यं प्राप्तुयु-
 र्दद्यात्प्रत्यगमिन्नभूरिविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २२ ॥

मूर्तामूर्तविभातद्दृश्यपटले मायामनः कल्पिते
 नेतीति श्रुतियुक्तिः प्रविलयं यातेऽद्य यश्शिष्यते ।
 मूर्तामूर्तविभागमोहरहितस्सत्यस्य सत्योऽद्भयो
 दद्यान्निर्भयसत्यबोधविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २३ ॥

वैराग्यात्प्रतिपद्य बालपदवीं सर्वत्र निस्संगतो
 मौनामौनविवेचनाहविषणाः पाण्डित्यपारंगताः ।
 जीवन्मुक्तिमवाप्य ता पुनरमी विस्मृत्य यं प्राप्तुयुः
 र्दद्यान्मौनविमुक्तमुक्तिपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २४ ॥

क्षेत्रापत्यकळत्रवित्तविभवं त्यक्त्वा दवीयो भृशं
 श्रोतव्यादिगुणान्वितोऽपमजडानन्दावबोधालुधिः ।
 ध्यातव्योऽनिशमप्रमादधिपणैर्योनिष्कळात्मा हरि-
 र्दद्यान्निष्कळविष्णुरूपविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २५ ॥

यस्यानन्दलवैरुदेशविभवा व्याविह्वपापाळयो
 निष्कामाचितबुद्धयश्श्रुतिशिरोऽभिज्ञा महाश्रोत्रियाः ।
 सम्राजो यतयो भवन्ति मुनयो ब्रह्मादयो नन्दिनो
 दद्याद्हरिसखस्वरूपविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २६ ॥

ओतप्रोततया चरस्थिरजगद्बुन्देनिशं व्याप्य तत्
सत्तास्फूर्तिसुखैकरूपतनुना मिव्यामिधा वारयन् ।
ज्ञाना ब्रह्मतया विभाति य इहाज्ञानां जगद्भावतो
दद्याद्विभ्रविमोहभंगविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २७ ॥

यस्साक्षादपरोक्षतश्रुतिगिरोवाक्यार्थमंलश्रवी-
र्विद्वद्बुन्दहृदब्जसुन्दरगृहालंकारदीपायते ।
यथेलाळिगचित्तवृत्तिनमसो मव्याहसूर्यायते
दद्यात्केवलबोधदीपविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २८ ॥

सिद्धाध्यासनयुद्ग्निरुद्धपवनाध्यानाद्रयाग्न्यैक्यत-
स्तप्त्वा कुण्डलिनीं तया विधिसिराम्रथित्रयं मेदयन् ।
पट्चक्राणि च चन्द्रसूर्यमित्युनाद्यं ब्रह्मरन्ध्रे विशे-
दद्याद्योगजमुख्यसिद्धिविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २९ ॥

भूमध्यादिषु दृष्टियुग्मविलयाध्याणानिले निश्चले
संकल्पाद्यतिवृत्तिजुष्टमनसि स्थेयं गतेऽ स्यासतः ।
संशान्तानिलचित्तदृष्टिविभवं पर्यन्ति ये तारका
दद्यात्तारकर्पूणसिद्धिविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३० ॥

मेर्वेभ्रादिवदप्रकंयविषणस्मंताडितो दुर्जनैः
त्रासं नैति नमस्कृतोऽपि विबुधैर्हृथं परालोकनात् ।
यस्मिन्भूद्धि निरस्तमोहपटले विद्वान्समाप्तो भवे-
दद्याद्ब्रह्मविमप्रचित्तपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३१ ॥

देहादाशमिमानतूलपटले बोधाग्निभस्मीकृते
चित्ते चैत्यगतिं विहाय चपला चित्तत्वभाव गते ।
क्वकुं ध्यातुमशक्यनिष्कलपदं य योगिनः प्रामुषुः
दद्याद्क्वमशक्यसौख्यपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३२ ॥

सन्त्यस्य स्वगुरु प्रणम्य विधिरत्तार महावाक्यकं
लब्ध्वा शान्तिमुपेत्य दिक्षु सुलभां मिश्रामटंतोऽमलाः
अन्तर्बाह्यविभागशून्यमनयस्सत्यासिनो य विदु
— निर्विकल्पपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३३ ॥

जाप्रस्त्रप्रसुप्तुतिमेदकलना त्यत्वा बुधैस्सेविता
 तद्भावादि विभासयन्ननुदिन प्रत्यक्स्वरूपेण य ।
 आस्ते तद्गतदोषसगरहितस्तुर्योऽविकारास्पदो
 दद्यात्तर्क्यमहाप्रकाशविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३४ ॥

श्रुत्याचार्यकटाक्षतस्वहृदये बोधतराप्रापिते
 प्रत्यग्वस्तुनि निश्चिते स्फुटमह ब्रह्मास्मि सर्वातिगम् ।
 ब्रह्मैवाहमिति स्थिरानुभवतो यद्रूपता प्राप्तुयु
 दद्याच्छुद्धपरानुभूतिविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३५ ॥

नानावासनया जडीकृतमतेस्सत्त्वेन दुर्वासना
 दग्ध्या सत्त्वमुवासनामपि पुनर्ब्रह्माप्रबोधान्निना ।
 सशान्ताखिलवासने स्वरदये निर्वासन य विदु
 दद्याद्बोधमहाग्निदीप्तिविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३६ ॥

मौनेनैव विजित्य बाग्भरिपु खल्पाशनात्कायज
 चित्तोत्थामितवृत्तिदुर्जयरिपु ब्रह्मानुमधानत ।
 वैराम्येण विजित्य मोहदुरित बोधेन य प्राप्तुयु
 दद्याद्दुर्जयसगभगविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३७ ॥

देहादौ दृढभावनामहमिति त्यक्त्वा पराग्गामिनीं
 प्रत्यग्भावनया प्रशान्तदुरितब्रह्मात्यगा भावनाम् ।
 आलब्ध्याचलवीचिसौह्यजलधौ यस्मिन्निमग्ना बुधा
 दद्यात्सौह्यपयोधिमग्नविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३८ ॥

सम्यक् ताडितकास्यनादतुलिते तारे समुच्चारिते
 वीणावेणुमृदगमदलमहामेरीच्वनिश्रूयते ।
 तन्मध्ये प्रणवध्वनौ स्वमनसो नाशाद्यमीश विदु
 दद्यान्नादमनोविनाशविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३९ ॥

पूर्वं रूपमपात्य रूपमपर चित्ते गते स्वेच्छया
 तद्रूपद्वयमव्यमेऽस्य मनसो वृत्तेरभावात्तदा ।
 सूक्ष्मात्सूक्ष्मधियो विदुर्यमजडानन्द न तन्निष्कल
 दद्यान्मानसवृत्तिशून्यविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४० ॥

लिङ्गभङ्गमुक्तिशतकम्

- रागद्वेषजपापपुण्यपटले निर्मूलभावं गते
 खाज्ञाने प्रळयं गते दृढतरब्रह्मात्मबोधोत्तराम् ।
 सत्यज्ञानसुखस्वरूपविभवो यद्दिशप्यते श्रीहरिः
 दद्याच्छ्रीहरिबोधसौख्यविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४१ ॥
- ज्ञानं प्राप्य गुरोर्मुखादनुदिन संकल्पमुन्मीलयन्
 लामालाभविपादहर्षरहितप्रारब्धवेगात्तु नः ।
 तिष्ठेद्गच्छतु वेति दिक्षु विचरन्त्यस्मिन्समाप्तो भवे-
 दद्याच्छाश्वतबोधलब्धविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४२ ॥
- धीसंकल्पितवस्त्वसन्मतियुतैरक्षैर्गृहीत तु सत्
 • सत्वासत्वविमेदवेदनदृशं ज्ञात्वा ब्रह्मिश्चान्तरे ।
 तां दृष्टिं प्रविलाप्य भूम्नि मुनयो यं प्राप्नुयुस्तद्धनं
 दद्यात्सद्धनदृष्टियोगविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४३ ॥
- स्वाद्यस्वादकमध्यदर्शनवशात्स्वाद्यादिभावातिगं
 बुधैव स्वदनं विकाररहितं वाग्बुद्धयगम्यं शिवम् ।
 स्वाद्यस्वादकमेददृष्टिविकला यं प्राप्नुयुश्चिद्धनं
 दद्याच्चिद्धनशुद्धसत्वविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४४ ॥
- तालोरुर्ध्वविले निवेद्य रसनां धीवायुनोर्ध्वं नयन्
 भ्रूमध्ये च सहस्रपत्रकमले सूर्येन्दुसंयोगतः ।
 पीत्वैवामृतमेव तृप्तिमवशाद्यस्मिन्नचित्तो भवे-
 दद्याच्छिविकयात्तबोधविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४५ ॥
- वेदान्तश्रवणादिपक्वधिषणा स्वान्तर्ब्रह्मिर्भावना
 निरशेषं प्रविहाय जन्ममृतिदां निक्षेहदीपार्चिवत् ।
 चित्त्वारूपलयं प्रपद्य यतयो यस्मिन्समाप्तिं गता
 दद्यात्केवलचित्तभगविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४६ ॥
- विज्ञानात्मतया दृढञ्जकुहरे तिष्ठन्सदा देहिनां
 भूयस्त्वन्नमयादिसत्करणतो दृष्टृत्यतोऽनीशताम् ।
 सर्वेशत्वमवाप्य मायिकपदे यो वर्ततेऽद्याप्यजो

स्थूलेशस्तमसान्वित पृथुतनुस्सूक्ष्मो रजस्संयुतो
 बीजेशस्तु विशुद्धसत्वगुणयुक्सर्वोपसहारत ।
 पूर्वोक्तत्रिगुणान्वितोऽप्यरिपुमान्यो निर्गुणस्त्याद्धरि-
 र्दद्यान्निर्गुणतुर्यविष्णुविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ४८ ॥

निर्मायोऽपि विशुद्धसावित्रतनु स्वीकृत्य लीलामयीं
 सच्छिष्यान्प्रतिबोधयन् श्रुतिशिरोविज्ञानमव्याजत ।
 श्रीमदेशिकरूपमेत्य विचरेद्योनिष्कळात्मा हरि
 दद्यादेशिकलब्धबोधविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ४९ ॥

यद्ब्रह्मोम घटादिवस्तुपटले तत्तत्परिच्छेदता
 प्राप्त भाल्यविवेकिना स्थिरचरे तद्ब्रह्मामनेकल ।
 जीवोऽय जगदीश्वरो जगदिदं ब्रह्मेति यो ज्ञानिना
 दद्यात्सर्वत्रिःस्त्वल्पभगविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ५० ॥

सांगोपाङ्गतया विभातनिगमन्यायादिशास्त्राणि प-
 ङ्क्तर्यानुचरा पुराणनिचया येनार्थवन्तोऽभवन् ।
 ते किं ब्रह्म निदर्शयेयुरिति सद्बोधधाम्नीश विदु-
 दद्याद्वाक्यपदार्थदूरविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ५१ ॥

जायासुत्रुधनेयणाविरहिता वेदात्पारगता-
 खान्तर्वाह्यजचित्तवैल्यमलनाशूया महाश्रोत्रिया ।
 यद्विष्णो परम पद प्रवितत पश्यत्यमी सूरयो
 दद्याद्विष्णुपदाभिधानविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ५२ ॥

सर्वज्ञ परमेश्वर प्रणवग प्रत्यक्परात्माभिध
 मेदामेदविभागशून्यविभव ज्ञात्वा गुरोर्देदत ।
 मेदामेदमर्ति विहाय यत्तयो य प्रान्तुयुश्श्रीहरिं
 दद्यात्सर्वमिदामिदादिरहिता मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ५३ ॥

आकाशादिकपञ्चभूतमलनासजातनानाभिधोऽ-
 नेत्रप्राणिदृढज्जमभ्यविलसत्सर्वद्रियोदीपक ।
 चि सामायमलेत्रोऽग्निगुरुर्नारायणो यो भवेत्-
 दद्यात्सर्वदृढज्जसूर्यविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ५४ ॥

चित्तखादिविरूपनाशसमये सम्यक्प्रबुद्धात्मनो

देशे ध्योन्नि च कालकूटपटले दग्धे प्रबोधाम्निना ।

देशाभ्रानिगमानशून्यविभवो यद्विशिष्यते श्रीहरि-

देषाम्प्राणविरूपनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ५५ ॥

बीजं ब्रह्मणि कल्पितं भुजगवद्रजौ तदज्ञानतो

बीजाद्विषमनन्यत्रोधत इदं विश्वं भजेद्वीजताम् ।

बीजं प्रत्यगभिन्नता यममलं निर्बीजसौख्यं विदुः

दद्यादावृतिबीजभर्जनभया मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ५६ ॥

पूर्णब्रह्मविकल्पितत्वनिगमान्मायापदस्याधुना

मिथ्यात्वं स्पृष्टमेव रज्जुफणिवत्सत्वं तदाधारकम् ।

नयेऽवबोधचये प्रबोधरविणा यत्पूर्णता शिष्यते

दद्यात्पूर्णविदम्बुराशिविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ५७ ॥

नानारूपविशेषमोहरहितं निर्माय तत्त्वं ततं

सत्त्वं ज्ञानंमपारसौख्यविभव संशाननानामिरम् ।

ब्रह्मास्मीति सदानुभूय समतां यं साम्यभारं विदुः

दद्यात्साम्यमुगानुभूतिविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ५८ ॥

सौराश्रेष्ठमुद्राहरंति तरणिं शाका भवानीं मृशं

विष्णुं केचन वैष्णवा गणपतिं शैकादिशान् प्रेरयम् ।

इत्थंभूतपियो यमद्वयतनुं जानंति नैवैकधा

दद्यात्सर्वमदाव्यकारतरणिं मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ५९ ॥

पाणिं पाणितले (निपीड्य)तरसा दन्तीस्वदन्तान्नपा

चूर्णाश्लिष्य नित्यं मानसरिपु भूमव्यञ्ज्यामिना ।

साराज्यं प्रतिपद्य निर्मितपा यद्रूपमात्रो भवे-

दद्यात्तीव्ररामात्रोपविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ६० ॥

हृन्मये रविप्रथमसि कमलं तन्मयेऽप्येताये

भूमाप्येतिमानवगान्निर्गत्य पूर्णो यदिभवंता ।

चित्ते शैलरुपी निरंजनतया यो भाग्यवर्धने

दद्यादेकान्तभूरिभौमपविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ६१ ॥

आधारेऽस्यपुनर्भवाभिधसिरा तस्यां मनोवारेणात्
 सा वक्त्रं विरुत्सीकरोत्यथ सिरा वक्त्रान्तरे मानसम् ।
 दृक्प्राणाग्निभिरेत्य गच्छति लयं यस्मिन्हरो योगिनो
 दद्यान्मानसदृष्टिचित्तलयजां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ६२ ॥

मित्वा कल्पसमाधिभाक्स्वमनसा भूमिं जलं चानलं
 यायुं व्योम सुसूक्ष्मभूतपटलं चेतोमद्वाक्षरम् ।
 अव्यक्तं च विमिथ मृत्युमधुना यस्मिन्समाप्तो भवे-
 दद्यात्सर्वलयामृताद्वयपदं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ६३ ॥

श्रोत्रादौ प्रविलाप्य चैत्यपटलं श्रोत्रादिदिकपूर्वके
 दिग्वातादि सिरासु ताश्च संज्ञानमध्ये च तत् ।
 मोदे त च तुरीयके तदमृतं निर्बीजक यं विदुः
 दद्यादक्षविरूपनाशविभया मुक्तिं स रामोऽद्यमे ॥ ६४ ॥

ब्रह्मादिस्थिरजंगमान्तकलनातृष्णां मनोजृम्भितां
 आत्मानात्मविवेकजातसहजज्ञानाग्निना निर्दहन् ।
 यस्मिन्प्रत्यगमिन्नपूर्वविभवे योगी भजेदेकतां
 दद्याज्ज्ञानकृशानुदग्भकलनां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ६५ ॥

शब्दादौ विलयं गते दृढतरज्ञानादहोरात्रयुक्
 काले कालपदं गते स्वमनसि ध्यानात् स्थिरत्वं गते ।
 उन्मन्या विलसत्परावरुणं नारायणं य विदुः
 दद्यादुन्मनि भातचिद्धनपदां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ६६ ॥

ध्यानादित्रिपुटीप्रहाणत इदं निरतिदीपाचिर-
 त्तंशान्ताखिलरीचिनाधिजलवनंरूपशून्यं मनः ।
 भूयात्तत्र विराजते परशिमानन्दात्मको यो हरिः
 दद्याच्छैवपरामरूपविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ६७ ॥

दृग्गुमानिञ्चित्तवृत्तुगलगा सन्वृष्टिरूपाशानं (?)
 देहस्याचरनं परानुभक्तोऽनस्थात्रयातीतना ।
 यग्निस्रस्तमनो मुनेरनुभयम्भेयं भवेमर्षदा
 दद्याग्निद्विभानर्शीर्तविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ६८ ॥

विस्मृत्याखिलबाह्यमांतरमपि स्वोद्धृतविज्ञानतो

ब्रह्माब्धौ जलविन्दुष्वप्रविलयं नीत्वा मनो वैभवं ।

वेदव्यासतनूद्भवदशुकमुनिर्यस्मिन्समाप्तो भवे-

दद्याच्छ्रीशुकलब्धसौख्यविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ६९ ॥

आत्मानात्मविवेचने श्रुतिगुरोर्वाक्यान्कृते सादरं

सत्यं ब्रह्म मिदा मृपेति विदिते प्राहाद्यभावात्सुनेः ।

यस्मिन्नप्रहरूपभूम्यपिलयं गत्वा समाप्त मनो

दद्यादप्रहभूरिलब्धविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७० ॥

जाग्रत्सप्तसुषुप्तिमोहतमसि स्वान्तं मुनेर्लीयते

तुर्याकल्पसमाधिनिष्ठमनसः सन्नाल्लयं नैति तत् ।

तुर्यातीतपदे विरूपविलयाद्यस्मिन्समाप्तं भवे-

दद्यात्तुर्यविलक्षणाद्वयपदा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७१ ॥

चेनश्चैत्यविकारप्रणरहिता चिद्ब्रह्मलीना यदा

किञ्चिन्नैल्यनुभूतिसिद्धविभवो मुक्तावगम्यस्तदा ।

सत्तासाम्यमुपैत्यथो विजयते नारायणः केवलो

दद्यात्केवलभूमतत्त्वविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७२ ॥

संकल्पादिविमुक्तयोगिमनसि प्राणामिदृक्चेतसा

मग्रेऽत्यन्तमजातिगोत्रकलने स्वेषाम्नि बोधार्णवे ।

सत्यानन्दविशुद्धबोधविभवो यद्विशप्यते श्रीहरिः

दद्याज्जातिकुलाभिमानविभवां मुक्तिं स रामोऽद्यमे ॥ ७३ ॥

कर्तव्यार्थनिवन्धनं स्वमनसः कर्माख्ययोगामृत-

श्रेयस्साधनसाध्यवन्धनमिह ज्ञानाख्ययोगो वरः ।

संशान्ताखिलयोगमाध्यविभवं यं ज्ञानिनः प्राप्नुयुः

दद्यात्साधनमाध्यमापरहिता मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७४ ॥

षेहासोः क्षणभंगुत्पनिगमादारादिवादेन्तरे-

चित्ते चैत्यतवावर्तनगमनसा मन्त्य दुर्बामनाम् ।

प्रयात्मीनि सुगतनापरवशो यं प्रैति नारायण

दद्यादैक्यमुगसनाकल्मषां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७५ ॥

भावाभासगतिं विहाय सदसद्भावं च धीकल्पित
 सर्वाभासविवर्जितं स्थिरचराधारं परस्ताद्धियम् ।
 आलम्ब्याचलनिर्विकल्पमनसा यस्मिन्समाप्तो भवे-
 दद्यादबुद्धिविकल्पपशून्यविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ७६ ॥

सशान्ताग्निलहेयरन्ध्रविषयध्वान्तं सकृद्भानत-
 स्सरूपोज्जितचित्तभावितापदं सूर्यादिसूर्यात्मकम् ।
 ब्रह्माह प्रकृतेः परोऽहमिति यस्वात्मानमेव विदु-
 दद्यात्प्राकृतनैकृतप्रलयजा मुक्तिं स रामोऽथ मे । ७७ ॥

कर्मज्ञानदशेन्द्रियान्यविदितं प्राणादिपञ्चानिल-
 ध्वान्तस्फारसहस्रचण्डकिरणोऽहकारशत्रुजयम् ।
 नानावृत्तिमनोधियं परतरानदात्मको यो हरि-
 दद्याच्छिश्नशरीरभगविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ७८ ॥

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोऽस्मि योगिविदितो ज्यायानह ज्यायसा
 सशान्ताग्निलवेदनोऽस्मि जगतः सत्तास्वरूपोऽस्म्यहम् ।
 एवमाननया प्रशान्तदुरिता यस्त्वन्युदशाश्वत-
 दद्याच्छाश्वतसौख्यसिद्धिनिभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ७९ ॥

मत्पुत्रो ममवित्तदारमुहदो मक्षेत्रमित्यादिक-
 द्वैतं देहदशेन्द्रियासुधिपणातादाम्यमेनाद्वयम् ।
 द्वैताद्वैतमनोगते प्रविलयाद्यदिशप्यते निर्भयो
 दद्यान्निर्भयनिर्विकारपदनीं मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ८० ॥

स्वकाहवृत्तिचित्तचैलरुटना सवितस्वरूपोऽस्म्यह-
 जीवेशादिभिदाविहीनपरमानन्दाननोधोऽस्म्यहम् ।
 मतो नान्यदिहास्ति किञ्चिदिति यस्त्वनारायणं प्राप्नुयु-
 दद्यादद्वयभानात्तपदनीं मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ८१ ॥

सर्वासंमहाभ्रमप्रतिलया सर्वादिशून्योऽस्म्यह-
 साक्षिण नहि मेऽस्ति साक्ष्यविलयादद्वैतनोरोऽस्म्यहम् ।
 र्शये धाम्नि मस्थिनोऽहमजरोऽस्म्येव विद्युयं हरि-
 दद्यात्साक्ष्यविम्पनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ८२ ॥

नाहं देहमुखेन्द्रियालयमनो नाहं विकल्पान्वितो
 नाहं मायिकविश्वमेदनिचयो नाहं तदाधारकः ।
 ब्रह्मैवाहमितिह यं मुनिगणा ज्ञात्वा चिरात्प्राप्नुयुः
 दद्यान्मायिकभावनालयमवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८३ ॥
 द्वैताद्वैतविभागमेदरहितो बाणुष्वगम्योऽस्म्यहं
 सत्यासत्यशुभाशुभाच्छिरहितश्चिन्मात्ररूपोऽस्म्यहम् ।
 सत्यापारसुखात्मकोऽस्म्यहमिति प्राप्ता यमीश हरिं
 दद्यान्मानसवागगम्यपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८४ ॥
 मायाकल्पितभौतिकाच्छिद्रदयारूढागहंभाजनां
 पूर्णाहंवृत्तिरेकदा कत्रलयन्सर्वेश्वरस्सर्गः ।
 आस्ते तद्रतमेदपूगरहितो यो नित्यशुद्धोऽद्वयो
 दद्यादीश्वरपूर्णबोधविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८५ ॥
 अन्तर्बाह्यजचितचैत्यकलना संगानुमंभनतो
 जीवन्मुक्तिमवाप्य धीतकलनान्दृष्टेऽद्य कर्मत्रये ।
 देहाक्षासुनिरूपनाशाविभवो यदिशम्यतेऽस्मद्गुरुः
 दद्यात्स्थूलकञ्चेवरदिरहिता मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८६ ॥
 मायाकल्पितदेशकालकलना संजातनानाविधा-
 नेकोपाधिदृढानुभूतिममताहंतातमोभास्करः ।
 यो निष्काममुनीन्द्रहृन्मणिगृहालंकारपादावुजो-
 दद्यात्कामगणक्षयात्विभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८७ ॥
 सर्वोपाधिविहीनपुष्करतनुस्संशान्तरूपामिधो
 नानाकामनया विमुक्तमुनिहृत्पद्मावव्रीहृत्पदः ।
 यो बाह्यानसञ्चल्यगोचरमहानन्दावबोधोधां बुधि-
 र्दद्यात्सर्वद्वन्द्वचिन्मणिभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८८ ॥
 दासोऽहंतव मृत्युपाशकलितं मां रक्ष भक्तार्तिह-
 नेवं प्रार्थ्यविशुद्धिमेल्य मनसोऽहंतवं त्वमेवास्यइम ।
 मेदो नो नहि मायिकोऽयमिति यं नारायण प्राप्नुयुः
 दद्याद्भागवताच्छिगम्यपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८९ ॥
 मायाधीभवमेदकूलपटले निर्मायबोधप्रिना
 दग्धे काममकामखड्गदक्षिते कामे स्वमृत्यैस्समम् ।

सशान्ताखिलमेदकामरुलन य स्वात्मरूप विदु
 दद्यात्काममिदाविनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९० ॥
 मायापादजपुष्करादिकमहाभूताळियोगोद्भवा-
 नेकप्रह्लरुटाहकोटिपटल त्रैगुण्यसरुल्पितः ।
 निक्षेगुण्यमहात्रिपादविभवो योऽरुल्पित केनचि-
 दद्यान्मायिकापादमोहविकृता मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९१ ॥
 यास्याम्यद्य विदेहमुक्तिपदवीं मुञ्चेह मा चित्त भो
 यद्वा चिद्गणे विरूपविलय गच्छ त्वदीयैस्समम् ।
 एव चित्तशिशु प्रबोध्य यतिराद् यस्मिन्समाप्तो भवे-
 दद्यात्केनचित्तचित्तपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९२ ॥
 राग त्व भज वीतरागपदवीं द्वेष त्वमद्वेषता
 मीते त्व भज निर्भयत्वमधुना द्वैत त्वमद्वैतताम् ।
 रागादिं विनियम्य निष्कलपदे यस्मिन्समाप्तो भवे-
 दद्यान्निष्कलनिर्भयाद्वयपदा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९३ ॥
 काम त्व भज वीतकामपदवीं तृष्णे वितृष्णासुख
 भो भो मानस निर्विकल्पमधुनाऽहकारशान्तितराम् ।
 सात्वोत्तमैव सुदृज्जन परिहरन्यस्मिन्भजत्येकता
 दद्यात्काममुखारिभगविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९४ ॥
 विश्वाकारमतिं विहाय सहजानन्दानुपोधामति
 स्त्रीकृत्यैव महानुभावरणारश्रीवीतहृद्व्यादय ।
 सत्यज्ञानसुखार्णवेऽतिविपुले यस्मिन्भजत्येकता
 दद्यान्मौनिगणात्तसौहृद्विभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९५ ॥
 प्रह्लास्मीत्यनुभूतियोगदहने निर्वृत्तितैलैधिते-
 हुत्वा मायिकचित्तचैत्यकलना होमानलोत्था सतीम् ।
 मुक्त्याख्या परिरम्य मस्करिवतो यत्सौहृद्वतल्प गतो-
 दद्याद्दृश्यविरूपनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९६ ॥
 संशा ताखिलपञ्चभूतज्ञानासंजातनानाजनि-
 श्वातुर्विषयविरोधशून्यविभवो जन्माद्यभावश्रते ।
 धैर्यह्रस्वहृद्वशादिरहितो यस्संज्ञा भासते
 दद्याज्जनरोऽशून्यविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९७ ॥

लिङ्गभङ्गमुक्तिशतकम्

सत्यज्ञानसुखाज्ञतासमुदिता सत्यादिमायालय-

प्रत्याह्वयानमहायचोऽर्धविभवः प्राप्तः पुनः प्राप्यते ।

मुक्तो मुच्यत एव नेतर इति ज्ञानार्थद्वयं ब्रजे-

दद्याज्ज्ञानसुनिश्चितार्थविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९८ ॥

स्वाज्ञाने सकलंकचित्तविभवे स्वज्ञानवैश्वानरा-

दृश्ये सम्यगनाद्युतः परशिवस्वाराज्यसिद्धासने ।

एको यः परिशिष्यते परपुमान्नारायणोऽयं स्वयं

दद्याद्द्वैतविरूपनाशविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९९ ॥

भूमन्नहाणि मृदबुद्ध्यनुभवारूढं समस्तं जग-

नेतीति श्रुतिसिद्धयुक्तिपटलैर्नास्तीति निश्चित्य तत् ।

स्यत्तवा विश्वविनोदनं मुनिगणा यस्मिन्समार्तिं गता

दद्याद्विश्वविनोदभगविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १०० ॥

ध्याविद्धाखिलवाक्यपादविभवो वाग्बुद्ध्यगम्योऽद्वयो

निस्साध्योऽयमसाधनो नहि भवो नान्तंगतःकुत्रचित् ।

लक्ष्यालक्ष्यविभागमोहरहितो यद्विशिष्यते श्रीहरिः

दद्याल्लक्ष्यविलक्षणाद्वयपदां -मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १०१ ॥

आविद्यार्थपदे विरूपविलयं याते स्वकार्यस्समं

संशान्ताखिलनामरूपविभवः प्रत्यक्परात्मैक्यरुः ।

चातुर्विध्यपदाभिधानरहितो यत्रैपदद्विशिष्यते

दद्यात्पादचतुष्टयैक्यविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १०२ ॥

श्रद्धाभक्तिपुरस्सरं रहसि यो विष्णुबालये वा पठे-

न्नानालिङ्गविभङ्गमुक्तिशतकं तात्पर्यतस्सादरम् ।

तस्य त्रैपदरामचन्द्रतरणिस्त्वाज्ञानमुन्मूलयन्

दास्यत्येव विदेहमुक्तिपदवीं शिष्टत्रिपाद्द्रुपिणीम् ॥ १०३ ॥

श्रीमत्पारमहस्यधर्मनिरतः श्रीवासुदेवेन्द्रवि-

त्पादाभोजनिवासिपदपदानिभः श्रीरामचन्द्रेन्द्रतः ।

यक्तुं ध्यातुमशक्यमाधिकपदालंकारसंघातत-

लिङ्गाकारविभङ्गमुक्तिशतकं ज्ञातं कटाक्षाद्वरेः ॥ १०४ ॥

ओम्

श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमहंसमद्गुरुश्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥



॥ श्रीः ॥

॥ पंचकोशविमर्शनी ॥



नचाहं शरीरं जडत्वात्पृथक्त्वा-
न्नच प्राणवर्गः पिपासादिमत्वात्
मनो नापि संकल्पमूढाश्रयत्वा-
त्ततस्त्यागराजस्वरूपोऽहमेव ॥ १ ॥

न बुद्धिस्सुषुप्तौ सुसंकोचितत्वा-
न्न चानन्दरूपोप्यहंताभिमानात् ।
न चापीन्द्रियादिर्गुणित्वाद्बहुत्वा-
त्ततस्त्यागराजस्वरूपोऽहमेव ॥ २ ॥

न धात्रादिमूर्तिर्गुणाकारकत्वा-
न्न विश्वादिमूर्तिर्दशापालकत्वात् ।
न भान्वादिमूर्तित्रय तैजसत्वा-
त्ततस्त्यागराजस्वरूपोऽहमेव ॥ ३ ॥

न नादोऽगुणत्वान्न शुक्लादितेजो
मनोगोचरत्वान्न च ध्यानयोगौ ।
नचाप्युन्मनीचितनैर्मल्यकृत्वा-
त्ततस्त्यागराजस्वरूपोऽहमेव ॥ ४ ॥

न चेशः प्रभुत्वाच्च मायावृत्त्वा-
न्न जीरोप्यविद्यावृत्त्याद्बहुत्वात् ।
न मायास्वरूपोप्यसत्त्वप्रमगा-
त्ततस्त्यागराजस्वरूपोऽहमेव ॥ ५ ॥

इत्यानन्दनाशपादपद्मोपजीविना काश्यपगोत्रोत्पन्नेनान्ध्रेण
त्यागराजनाम्ना विरचिता पंचकोशविमर्शनी
मंशुर्णा ॥

॥ श्रीः ॥

॥ विज्ञाननौकाव्याख्या ॥

सुबुन्दपरिव्राजकविरचिता



ॐ श्रीमच्छङ्कराचार्यगुरुचरणकमलेभ्यो नमः

ॐ नारायणं नमस्यामि मोहान्धतिमिरापहम् ।

प्रकाशकं प्रकाश्यानां शुद्धबुद्धस्वरूपिणम् ॥

इह खल्वविद्याजलधेः परं पारं गन्तुमिच्छुर्भगवान् शङ्कराचार्यो विज्ञाननावं प्रकटी-

शुर्वेत्प्रकारिणं तावदुक्षयति ।

तपोयज्ञदानादिभिः शुद्धबुद्धि-

विरक्तो नृपादौ पदे तुच्छबुद्ध्या ।

परित्यज्य सर्वं यदाप्नोति तत्त्वं

परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ १ ॥

तपो यज्ञदानादिभिरिति । तपो नाम स्वर्णाश्रमधर्माचरणम् । यज्ञ ईश्वरार्पणमुद्रया यजनं तथा दानं ब्राह्मणेभ्यस्तोर्यादौ हिरण्यादिद्रव्यस्य निष्कामत्वेन प्रयच्छनम् । आदिशब्दा- स्सगुणप्रदोपासनवेदाध्ययनयोर्ग्रहणम् । तपोयज्ञदानादिभिः शुद्धा निर्मलीभूता निःशानित्यविवेक- समर्थेति यावत्, बुद्धिरन्तः करणं यस्य सः “यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा” — इति स्मृतेः । “तमेतं वेदानुसन्नेन ब्राह्मणा विनिरिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इति श्रुतेः । अत एव नृपादौ पदे मिथ्याबुद्ध्या विरक्तः विगतो भोगेषु तृष्णा यस्मात्सः । आदिशब्देन परलोकाग्रहणं, ब्रह्मलोकपर्यन्तानां सर्वेषां क्षयिष्णुतां बुद्ध्या तेष्यो वाग्नाशन इव विरक्तः । “आत्मन्मुक्ताः पुनरावर्तिनोऽर्जुन” इति स्मृतेः । श्रुतिरपि “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते पयमेतानुव पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति । यथा मृगवृष्णा परिश्रमं न तत्रोदकार्थं प्रयत्नं कश्चिदपीयादियन्नि स्नेह इति । एतादृशोऽधिकारी सर्वं परित्यज्य सर्वं विप्रिप्रत्ययगोचरं शुभिन्यादौ रजनादियद्ब्रह्मणि कल्पितं परिश्रमदेत्यर्थं ॥

शास्त्र चाह—

प्रत्यक्षमप्यवस्तुत्वाद्भिश्च नास्त्यमले त्वयि ।
रजौ सर्प इव व्यक्तमेवमेव लयं व्रजेत् ॥

ब्रह्मैवाह न मत्तोऽप्यदिति च तत्त्व स्वरूपं प्राप्नोति लभते परमफलभागी भवतीत्यर्थं । ननु अप्राप्तस्य स्वर्गादे प्राप्ति फलमित्युच्यते नित्यप्राप्तस्य ब्राह्मण कथं फलत्वमुक्तमिति चेन्न । नित्यप्राप्तस्यापि फलत्व श्रुतिराह—तरति शोभमात्मविदिति । तदेव भिन्नत्वं भगवान् शङ्कर-स्वमुत्पेन प्रतिषेधयति-पर निरतिशय ब्रह्मव्यापकं नित्यं कालत्रयाग्राध्यं तदेवाहमित्यभेदे व्याख्ये-त्यर्थं तत्त्वमसीति श्रुते ॥ २ ॥ परमतत्त्वप्राप्तिस्तु श्रवणादिना भवतीति नोक्तं तदेव दर्शयिष्यन्नाह ।

दयालुं गुरुं ब्रह्मनिष्ठं प्रशान्तं
समाराध्य भक्त्या विचार्य स्वरूपम् ।
यदाप्नोति तत्त्वं निदिध्यास्य विद्वान्
परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ २ ॥

दयालुमिति । पूर्वोक्ताधिकारी भक्त्या नम्रीभावेन गुरुसाराध्य मनोवाक्यायै तत्सेवया प्रसन्नं कृत्वा इत्यर्थं । कीदृशं गुरुं ? दयालुं दयानामार्तेषु कृपा तथा युक्तं परमकारणिकमिति । दयालुत्वमेवोपदेशकारणम् । पुनः कीदृशं ? ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मणि निष्ठा स्थितिर्यस्य स त । पुनः कथंभूतं ? प्रशान्तं रागद्वेषादिद्वन्द्वतीतम् । श्रुतिश्च “समित्वाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठं गुरुं तत्त्व-ज्ञानायामिगच्छेत्” इति । तस्माद्गुरोस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यश्रवणपूर्वकं स्वरूपं विचार्य मननं कृत्वा गुरुमुत्पात्तं श्रुतस्य तत्त्वस्य दृष्टा-तैर्दृढीकरणं मननं तदनन्तरं सूक्ष्मया चित्तवृत्त्या प्रवाही-करणं निदिध्यासनं तदपि कृत्वा तदनन्तरं विद्वान्शतुर्थी भूमिका प्राप्तं स्वप्नबुद्धौक-पश्यन् तत्त्वमाप्नोति या जडानां महदादितत्त्वानां प्रकाशित्वा प्रवृत्तिर्येन चैतन्यात्मिका भवति तदे-वाह चैतन्यस्वरूपं इति तत्त्वं प्राप्नोतीत्यर्थं । तथा च श्रुतिः । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः । तत्र द्रष्टव्य इति आत्मसाक्षात्कारफलमनूष्य तत्साधनत्वेन श्रवणं निदिध्यास्यति । श्रवणं नाम सर्वेषां उपनिषद्वाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यान्वयानुसृष्टं यावद्विचारः ॥ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-सितव्य इति । परं अविद्याजलधेः सकार्ययाऽविद्यया अस्पृष्टमित्यर्थं । ब्रह्मानन्दात्मकं आनन्दो ब्रह्मेति श्रुते । तदेवानन्दात्मकं ब्रह्माहमिति पूर्ववदभिन्नत्वमित्यर्थं ॥ २ ॥

ननु ब्रह्मेन्द्रादीनामन्यानन्दो दृश्यते किमिति निरुपमो ब्रह्मैवानन्दस्वरूपमित्यत्राह ।

यदानन्दरूपं प्रकाशम्वरूपं
निरस्ताप्रपञ्चं परिच्छेदशून्यम् ।

अहं ब्रह्म त्वत्स्येऋगम्यं तुरीयं

परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ३ ॥

यदिनि । यद्दानन्दामरु ब्रह्म तदेवाहमिति सम्बन्धः । यथा वापरूपतडागादीना महाजलाशये-
ऽतर्भावो भवति सर्वान्नानपानादिप्रयोजनं स्थित्तीनि सर्वेषां त्रयेन्द्रादिबुद्धानन्दानां तन्मानन्देन्तर्भू-
तयात् ब्रह्मैव परमानन्दरूपम् । श्रुतिश्च एतस्वमानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीनि सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च । ननु तस्यापि प्रकाशकोऽयं स्यान्नैत्याह—प्रकाशस्वरूपमिति । ननु
केनचिप्रकाशेन प्रकाशय तद्ब्रह्म अव्यक्तवदानां अप्रकाशकत्वात् स्वप्रकाशकमित्यर्थः । ज्योतिरा-
मपि तयोक्तिस्तमसं परमुच्यते इति स्मृतेः । वमिष्टोऽप्याह ।

निर्गत्वाद्बिभ्रुत्वाच्च तथा नश्वरभासतः ।

ब्रह्मव्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम् ॥

इति ।

नन्विश्वभूतस्याऽपि ब्रह्मणो देहादिमन्त्राणापुण्यादिमन्त्रस्य स्यादेव इत्याशङ्क्य
देहादिमन्त्राभावात् दर्शयन्ति निरस्तप्रपञ्च निरस्तोऽपगत प्रपञ्चो देहादिनिस्तारो यन्मात् तत्
निर्गन्मित्यर्थः । "शरीरस्योऽपि कौंतेय न करोति न लभ्यते" । इति स्मृतेः । अमहो न हि
सन्ने इति च । निरस्तप्रपञ्चत्वान्पूर्णं न भवति । ननु परिच्छिन्नान्नानावेनोपलभ्यमानस्य कथं
पूर्वमेत्याशङ्क्याह । परिच्छेदशून्यमिति । जीवेश्वरभेदेन इत्यतया रहित पूर्णं परमार्थमित्यर्थः ।
कथा एव एनादित्यं सर्वभूतेषु एको भूतेषु देवेषु गूढ इति श्रुतेः । मायाख्यायां वानवेनोर्गन्भी
जीवेश्वराणाम् । यथेच्छ विप्रो द्वैतं तत्र च चाद्वैतमेव हीति ॥ तद्ब्रह्म केनोपायेन ज्ञातव्यमेत्यत
आह—

यदज्ञानतो भाति विश्वं समस्तं
 विनष्टं च सद्यो यदात्मप्रबोधे ।
 मनोवागतीतं विशुद्धं विमुक्तं
 परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ४ ॥

यदिति । यद्यस्य ब्रह्मणोऽज्ञानतो विश्वं स्फुरति तदेव ब्रह्माऽहमिति सम्बन्ध । यथा यावन्नील-
 पृष्ठिकादिशुक्तिज्ञानं नोत्पद्यते तावदज्ञतज्ञानं सत्यमिव स्फुरति तथैव यावत्सच्चिदानन्दाम्ना-
 ब्रह्म साक्षात्मानुभूयते तावद्विश्वं मिथ्याभूतमपि सत्यवद्ब्रह्मत्वात् भासते प्रतीयते ॥ यद्यस्मिन्नात्म-
 प्रबोधे महावाक्यश्रवणानन्तरं ब्रह्मैवाहमिति साक्षात्कृते साते सद्यस्तत्क्षणमेव समस्तं विश्वं देहा-
 दिव्यवहाररूपं विनष्टं भवति स्वस्वरूपे ब्रह्मणि स्थितानां जडोन्मत्तवदाचरितानां न स्फुरति इत्यर्थः ।
 तथाचोक्तं भागवते

देहं विनश्चरमस्थितमुत्थितं वा
 सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ॥
 देवादुपेतमथ दैवमशादपेतं
 वासो यथा परिहितं मदिरामदान्धः । इति ॥

प्रारब्धप्रेरितेन प्राणरातेन शुष्कपर्णत्रयस्य चेष्टा भवतीत्यर्थः । तदेव ब्रह्म विशिनष्टि-मनोनाम्न्या-
 मुल्लङ्घितं अविषयमिति “ यतो वाचो निरर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” इति श्रुतेः ।
 विशुद्धं मायातीतं निरञ्जनं विमुक्तं कर्तृत्वाद्यनात्म-रहितं परब्रह्म यद्वासुदेवाख्यं तदहमिति
 तात्पर्यार्थः ॥

ननु जगन्निराकरणेन किं स्यादित्यत आह ।

निषेधे कृते नेति नेतीति वाक्यैः
 समाधिस्थितानां यदाभाति पूर्णम् ।
 अत्रस्यात्रपातीतमद्वैतमेकं
 परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ५ ॥

निषेध इति । यद्ब्रह्म समाधिस्थितानां पूर्णमाभाति तदेव ब्रह्माहमिति सम्बन्धः । नेतिनेतीति श्रुति-
 वाक्यैर्निषेधे कृते निरुपाधिके स्वल्पे कल्पितोपाधौ निरक्षणे सति शाभाविके समाधौ वर्तमानानां
 परमत्सानां निवृत्तमरणानां निगतिनात्ममामिमानानां शुद्धतरे निमग्नवृत्तीनां जीवमुक्तस्वरूपाणां
 पूर्णं भाति ब्रह्मैवेति सर्वं पश्यतीत्यर्थः । यथाश्वकारादौ रज्जुमुष्णमविज्ञाय कश्चिद्ब्रह्माद्रज्जौ सर्वं

पश्यति । नायं सर्पः किन्तुरञ्जुरेवेति निषेवे कृते रञ्जुरेव दृढीभवतीति तद्वदित्यर्थः ।
तथाचोक्तं

देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥ इति ॥

अवन्वात्रयातीतं जाग्रन्नाशे स्वप्नसाक्षिन्वेन स्वप्ने तिष्ठति । स्वप्नाभावे सुषुप्तौ तिष्ठति तदभावे तुरीयं
भवतीत्यतीतं “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । तथाऽद्वैतं न हि तार्किकादेरीश्वरवचनस्यविषय-
मित्यर्थः । एकं सजातीयादिभेदरहितं यत्परं ब्रह्म विरुन्विताविष्टानं तदेवाहम् ॥ ५ ॥

आत्मसत्ताव्यतिरेकेण जगदभावमुपदिशति—

यदानन्दलेशैः समानन्दविश्वं
यदाभाति सत्ये तदाभाति सर्वम् ।
यदालोचने हेयमन्यत्समस्तं
परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ६ ॥

यदिति । यद्यस्यानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणो लेशैः समानन्दविश्वं तदेव ब्रह्माहमिति स्वम्बन्धः । लेशैरस्ति
भानि प्रियं इत्यंशस्त्रिकैः नामरूपात्मकं जडं विश्वं सुखान्मन्मन्स्फुरतीति । यद्यस्मिन् ब्रह्मण्याभाति
सत्रे सत्यस्वरूपे प्रकाशमाने सति तदा पश्चाद् । भ्रमत्रशात्स्थाणाविव पुरुषः कल्पितं सर्वं
विश्वमाभाति । भ्रमे निवृत्ते तु ब्रह्मैव सत्यस्वरूपं ब्रह्मणः पृथक् तदा विश्वं नास्तीत्यर्थः । तथा च
मृगतृष्णिकायाश्च जलं गृहीत्वा गगनारविन्दं च विभिच्य कथित् पश्चात्सुगन्धिवनं पदयोन्पटानामेव
सत्वे चात्र प्रतिष्ठ इति ब्रूयादिति । यद्यस्मिन्ब्रह्मण्यालोचने श्रवणमनननिदिष्यासन्नैः साक्षान्मृत्ने
सनि अन्यद् यद्भ्रमदशायां सत्यमिव भाति तत्समस्तं हेयं ब्रह्मव्यतिरेकेण नादरणीयमित्यर्थः । यत्परं
ब्रह्म तदेवाहमिति योजना ॥ ६ ॥

अप्यारोपावस्थायां तत्येव ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकारणत्वं दर्शयति—

अनन्तं विभु सर्वयोनिं निरीहं शिषं सङ्गहीनं यदोद्धारगम्पम् ।
निशकारमत्युज्वलं मून्पुहीनं परंब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ७ ॥

मानो भवति तस्यैव पुण्यादिसम्बन्धः । यतो निरीहं निर्गतेहा फलेच्छा यस्मात्तत् । न मां कर्माणि
 लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहेति स्पृतेः । लिम्पन्तीति देहारम्भकत्वेन न बध्नन्ति शिवं मङ्गलात्मकं
 ॐकारस्य कार्यभूतैर्वेदान्तशास्त्रैरवगम्यमानत्वादित्योङ्कारगम्यत् । यद्वा योगवलेन हृदयपुण्डरीके
 मनो निरुध्य प्रणवोच्चारपूर्वकेन ध्यानेन ज्योतिस्फुरणमित्योङ्कारगम्यम् । “ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जाना”
 इति भारते । यद्वा प्रणवोपासनया कालान्तरे ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्मणा सह मुच्यते इति । तथा च

ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥

इति निराकारं निरुपाधिकं अत्युज्ज्वलं स्वप्रकाशं मृत्युहीनं जन्ममरणाद्यनात्मधर्मात् हीनं
 रहितम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मानन्दे निमग्नस्य बुद्धिर्विषयानन्दे न भवतीत्याह ।

यदानन्दसिन्धौ निमग्नः पुमान्स्याद-

विधाविलासः समस्तः प्रपञ्चः ।

तदा न स्फुरत्यद्भुतं यन्निमित्तं

परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ८ ॥

यदिति । यद्यस्मिन्नानन्दसमुद्रे ब्रह्मणि पुमान् परमहंसस्तदाकारया ब्रह्मा निमग्नः स्यादिति तदा-
 हेवाविद्याकार्यं समस्तप्रपञ्चविस्तारो न स्फुरति विषयानन्दस्य भानमेव नास्ति तदा प्रीतिर्दूरे ।
 यथा दिवान्धानामुद्भवादीनां पुरुषादिव्यवहारो न भासते एवं परमानन्दसमुद्रे निमग्नस्य परमहंसस्य
 जीवन्मुक्तस्योन्मीलितनयनस्य जगन्न भासत इत्यर्थः ॥ तथा च

कारकव्यवहारे हि शुद्धवस्तु न वीक्ष्यते ।

शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिः कुतः ॥

इति । यद्भुतं ब्रह्म करत्रयकर्तृ भोक्तव्यभोक्तृ भत्रयभर्तृ इत्याद्याश्चर्यात्मकं निमित्तं मायाप्रकाश-
 फलेन परमकारणं तदेव प्रमाहम् ॥ ८ ॥

अथ पाठकस्य श्रोतुश्च फलमाह—

स्वरूपानुसन्धानरूपमनुतिं यः

पठेदादगाङ्गकिभावो मनुष्यः ।

शृणोतीह वा नित्यमुद्युक्तचित्तो

भवेद्विष्णुरत्रैव वेदप्रमाणात् ॥ ९ ॥

स्वरूपेति । यो मनुष्यो भक्तिभावो भक्तियुक्तचित्तः सन् स्वरूपानुसन्धानपूर्विकां रूपस्तुतिं वेद-
पर्यन्तभेदिनां ब्रह्मविद्यामेतानामादरात् प्रीत्या पठेत्सार्थां स्मरेदित्यर्थः । यश्च समाहितचित्तः सन्निर-
नित्यं शृणोति सोऽत्रैव जीवद्दशायामेव भ्रमरकीटवद्विष्णुर्भवेत् वेदप्रमाणात् ब्रह्म वेद प्रसैव
भवतीति प्रमाणात् ॥ ९ ॥

विज्ञाननावं परिगृह्य कश्चित्

तरेदज्ञानमयं भवाब्धिम् ।

ज्ञानासिना यो हि विच्छिद्य तृष्णां

विष्णोः पदं याति स एव धन्यः ॥ १० ॥

इति श्रीमुकुन्दनाम्ना परिव्राजकेन कृता विज्ञाननौकापदव्याख्या समाप्ता ॥

ॐ तसत् ।

